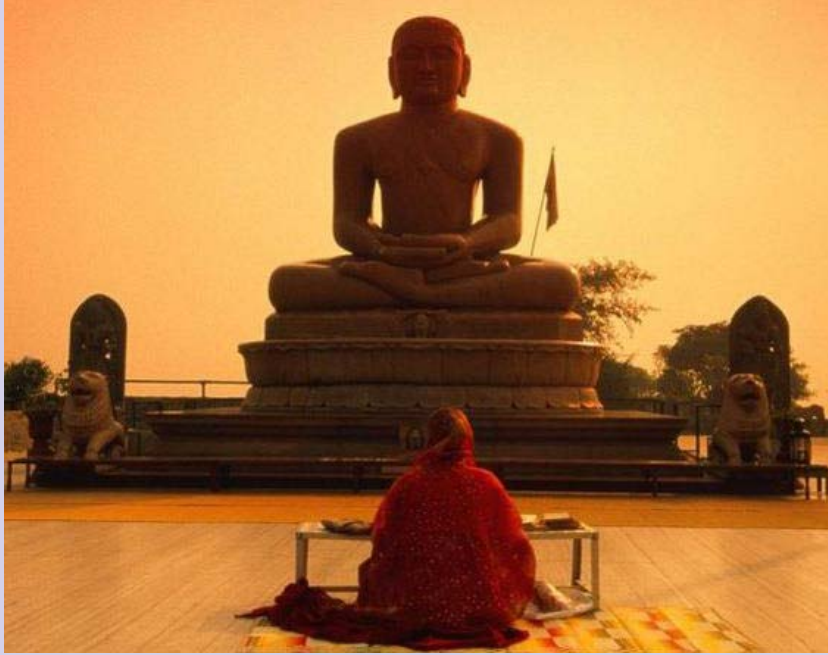

જૈનાગમ નવનીત આગમ નિબંધ માળા

[ભાગ- ૧]

સાહિત્ય સૂચિ

[ઈન્ટરનેટ પર ઉપલબ્ધ-જૈન ઈ લાઈબ્રેરી તથા આગમ મનીષી]

હિન્દી સાહિત્ય :-

- ૧ થી ૩૨ આગમ સારાંશ હિન્દી ૩૨ ભાગો માં.
- ૩૩ થી ૪૦ જૈનાગમ નવનીત ભાગ- ૧ થી ૮.
- ૪૧ થી ૫૦ (૧) ગુણસ્થાન સ્વરૂપ (૨) ધ્યાન સ્વરૂપ (૩) સંવત્સરી વિચારણા (૪) જૈનાગમ વિરૂદ્ધ મૂર્તિપૂજા (૫) ચૌદ નિયમ (૬) ૧૨ વ્રત (૭) સામાયિક સૂત્ર સામાન્ય પ્રશ્નોત્તર સાથે (૮) સામાયિક પ્રતિક્રમણના વિશિષ્ટ પ્રશ્નોત્તર (૯) હિન્દીમાં શ્રમણ પ્રતિક્રમણ (૧૦) શ્રાવક સવિધિ પ્રતિક્રમણ
- ૫૧ થી ૬૦ જૈનાગમ નવનીત પ્રશ્નોત્તર ભાગ-૧ થી ૧૦
- ૬૧-૬૨ જૈનાગમ નવનીત વિવિધ પ્રશ્નોત્તર બે ભાગોમાં.
- ૬૩-૬૪ આચારાંગ પ્રશ્નોત્તર બે ભાગોમાં.
- ૬૫ જ્ઞાનગચ્છ માં..... પ્રકાશગુરુનું શાસન .....
- ૬૬ સ્થા. માન્ય ૩૨ જૈનાગમ પરિચય અને સાહિત્ય સમીક્ષા
- ૬૭ સે ૭૧ જૈનાગમ નવનીત નિબંધમાલા ભાગ-૧ થી ૫
- ૭૨ એકલવિહારથી મુક્તિ તથા સાવંત્સરિક વિચારણા

ગુજરાતી સાહિત્ય :-

- ૧ થી ૯ જૈનાગમ સુત્તાગમે ગુજરાતી લિપિમાં- ૯ ભાગ
- ૧૦ જૈન શ્રમણોની ગોચરી અને શ્રાવકના ઘરનો વિવેક
- ૧૧ જ્યોતિષ મંડળ પ્રત્યે વૈજ્ઞાનિક અને આગમ દષ્ટિ
- ૧૨ થી ૧૯ જૈનાગમ નવનીત-મીઠી મીઠી લાગે છે મહાવીરની દેશના(૮)
- ૨૦ થી ૨૯ જૈનાગમ નવનીત પ્રશ્નોત્તર ભાગ-૧ થી ૧૦
- ૩૦-૩૧ (૧) ૧૪ નિયમ, (૨) ૧૨ વ્રત
- ૩૨ જૈનાગમ નવનીત પ્રશ્નોત્તર વિવિધ ભાગ-૧
- ૩૩-૩૪ આચારાંગ પ્રશ્નોત્તર બે ભાગમાં
- ૩૫-૩૯ જૈનાગમ નવનીત નિબંધમાળા ભાગ- ૧ થી ૫
- ૪૦ સ્થા. માન્ય ૩૨ આગમ પરિચય અને સાહિત્ય સમીક્ષા (પ્રેસ માં)
- ૪૧ એકલવિહારથી મુક્તિ તથા સાવંત્સરિક વિચારણા (પ્રેસ માં)

(યોગ-૭૨ + ૪૧ ૧૧૩)

જય ગુરુ સમરથ

જય મહાવીર

જય ગુરુ ચંપક

જૈનાગમ નવનીત આગમ નિબંધ માળા

[ભાગ- ૧]

આગમ મનીષી
શ્રી ત્રિલોકચંદ્ર જૈન
રાજકોટ.

ગુજરાતી ભાષાંતર
દિનેશચંદ્ર એમ. મહેતા
રાજકોટ.

પ્રકાશક : શ્રી જૈનાગમ નવનીત પ્રકાશન સમિતિ, રાજકોટ.
[પુષ્પાંક : ૧૦૭]

સંપાદક : આગમ મનીષી શ્રી ત્રિલોકચંદ્ર જૈન

પ્રકાશન સમય : માર્ચ-૨૦૧૫

પ્રથમ આવૃત્તિ : પ્રત - ૫૦૦

મૂલ્ય : ૫૦/- રૂ.

પ્રાપ્તિસ્થાન: શ્રી ત્રિલોકચંદ્ર જૈન
ઓમ સિદ્ધિ મકાન
૬, વૈશાલીનગર, રૈયા રોડ,
રાજકોટ - ૩૬૦ ૦૦૭. (ગુજરાત)
મો. ૦૯૮૯૮૩ ૩૯૯૬૧ :: ૯૮૯૮૦ ૩૭૯૯૬
E-MAIL : agammanishiPorg
www.agammanishi.org/ jainlibrary.e.org

કોમ્પ્યુટરાઈઝ-
ફોર કલર ડિઝાઈન-
પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ-
બાઈન્ડર-

અમીન આઝાદ અને હિતેન ગાંધી
હરીશભાઈ ટીલવા
કિતાબઘર પ્રિન્ટરી
હબીબભાઈ, રાજકોટ

માનવ જીવનમાં અનેક ઉતાર-ચડાવ આવતા રહે છે. જે માનવી એમાં સંભાળી- સંભાળીને ચાલે તે જ શ્રેષ્ઠ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે, નહિતર ગમે ત્યારે ભટકી પડે છે. એવી સ્થિતિમાં આગમ જ્ઞાન પ્રકાશ જ સાચો માર્ગદર્શક થઈને હિતકારી બની શકે છે.

આપણી જ્ઞાન પ્રકાશનની શ્રેણીમાં વાંચકોને ૩૨ આગમ સારાંશ તથા ૩૨ આગમ પ્રશ્નોત્તર પછી હવે નવા અવસરે આગમિક નિબંધ-સંગ્રહ પાંચ ભાગોમાં હસ્તગત કરાવવામાં આવશે જેમાં આગમ સારાંશ તથા પ્રશ્નોત્તરમાંથી જ ખાસ વિષયોને પસંદ કરી નિબંધના રૂપમાં રજૂ કરવામાં આવશે.

આ નિબંધો- વાંચકો, લેખકો, માસિકપત્ર પ્રકાશકો તથા જીવન સુધારક જિજ્ઞાસુઓને ઉપયોગી, વિશેષ ઉપયોગી થઈ રહેશે. એવી શુભ ભાવનાથી આગમ જ્ઞાન સાગરને આ ત્રીજી નિબંધ શ્રેણીમાં તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. હિન્દી ભાષામાં પ્રકાશિત કર્યા પછી હવે તેને ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકાશિત કરી રહ્યા છીએ.

- (૧) સ્વાધ્યાય સંઘોની ભલામણથી - આગમ સારાંશ
 (૨) આચાર્યશ્રી દેવેન્દ્રમુનિજી અને શ્રી પ્રકાશમુનિજી ની પ્રેરણાથી - આગમ પ્રશ્નોત્તર
 (૩) નૂતનપત્રિકા સંપાદકની પ્રેરણાથી - આગમ નિબંધ

આશા કરીએ કે આગમ જિજ્ઞાસુ આ ત્રીજા ઉપક્રમથી ચોક્કસ લાભ પ્રાપ્ત કરશે.

આ નિબંધ માળાના પ્રથમ ભાગમાં મુખ્ય રૂપે શાસન તથા આગમ પરંપરા-ઈતિહાસ, સંયમ, દીક્ષા તથા અધ્યયન-અભ્યાસ, પદ વ્યવસ્થા, પ્રાયશ્ચિત્ત તથા આચાર, સમાચારી, અને કર્મ વ્યવસ્થા વિગેરે વિષયોને સ્પર્શતા નિબંધો સંપાદિત કરવામાં આવેલ છે.

હિન્દીભાષામાંથી ગુજરાતી ભાષાંતર કરવામાં ભાષાવિશેષજ્ઞ શ્રી દિનેશભાઈ મહેતાએ વિશેષ જહેમત ઉઠાવી છે. તે બદલ હાર્દિક આભાર.

-આગમ મનીષી ત્રિલોકચંદ જૈન

નિબંધ	વિષય	પાના નં.
૧.	નવકાર મંત્ર - એક ચિંતન તથા નમસ્કરણીય સમીક્ષા	
૨.	જૈન ઇતિહાસ સંબંધી જ્ઞાન-વિજ્ઞાન	
૩.	આગમ આધાર પ્રમાણે ભાષા વિવેક	
૪.	જૈનાગમની ઉત્પત્તિ તથા પરંપરા	
૫.	ભગવાન મહાવીરની શાસન પરંપરા	
૬.	નિર્ગ્રંથ - નિર્ગ્રંથિઓના આત્મ પરિક્ષણની અનુપમ પરિજ્ઞા	
૭.	નિયંતા સ્વરૂપ : છ નિયંતાનું વિશદ વ્યાખ્યાન	
૮.	સંયમ ઉન્નતિના ૧૦ આગમ ચિંતન કણ	
૯.	સાધવાચાર માટે હિતકારી આગમ નિર્દેશ	
૧૦.	શિથિલાચાર અને શુદ્ધાચારનું સ્વરૂપ	
૧૧.	આત્મનિરક્ષણ હેતુ કેટલીક દૂષિત પ્રવૃત્તિઓની સૂચિ	
૧૨.	દૂષિત આચારવાળાને વિવેક જ્ઞાન	
૧૩.	શુદ્ધાચાર વાળાને વિવેક જ્ઞાન	
૧૪.	પાસત્યા વિગેરેનું સ્વરૂપ : ભાષ્યના આધારે	
૧૫.	પાસત્યા પણ નિર્ગ્રંથ તથા શુદ્ધાચારી પણ શિથિલાચારી	
૧૬.	વંદનીય અવંદનીયનું સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મજ્ઞાન	
૧૭.	શિથિલાચાર નિબંધ સંબંધી શંકા-સમાધાન	
૧૮.	આગમ અતિરિક્ત શ્વેતાંબર ગચ્છોની સમાચારી	
૧૯.	દીક્ષાર્થી તથા દીક્ષાગુરુની પાત્રતા તથા કર્તવ્ય (છેદ)	
૨૦.	આચાર્ય વિગેરે પ્રમુખોની જવાબદારી (દશા.)	
૨૧.	આચાર્ય તથા શિષ્યોનું પરસ્પર કર્તવ્ય (દશા.)	
૨૨.	આચાર્યપદની જરૂરિયાત તથા આઠ સંપદા (છેદ.)	
૨૩.	૮ સંપ્રદાયોની ઉપયોગિતા તથા વિવેક (દશા.)	
૨૪.	આગમ મુજબ સાત પદવીઓ તથા તેની ઉપયોગિતા (છેદ)	
૨૫.	સંઘાડા પ્રમુખની યોગ્યતા તથા વિવેક (છેદ)	
૨૬.	આચાર્યની પાત્રતાનો સંક્ષિપ્ત પરિચય (છેદ)	

૨૭. ઉપાધ્યાયની પાત્રતાનો સંક્ષિપ્ત પરિચય (છેદ)
૨૮. આચાર્ય-ઉપાધ્યાય વિગેરે પદોની પાત્રતાનું વિસ્તૃત જ્ઞાન
૨૯. આચાર્ય વિગેરે વગર રહેવાની મનાઈ (છેદ)
૩૦. આચાર્ય ઉપાધ્યાય પદ આપવા તથા હટાવવાનો વિવેક
૩૧. ૧૦ પ્રાયશ્ચિત્તોનું સ્વરૂપ તથા વિશ્લેષણ
૩૨. છ મહિનાથી વધારે કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત નહીં
૩૩. ઉત્સર્ગ-અપવાદ માર્ગ માટે વિવેક જ્ઞાન
૩૪. સાધુ-સાધ્વીની પરસ્પર સેવા આલોચના
૩૫. શ્રુત અધ્યયન અને ભિક્ષુ પડિમા
૩૬. ગચ્છમાં રહીને સાધ્વીની સ્વતંત્ર ગોચરી
૩૭. પારિવારિક ઘરોમાં ગોચરી જવામાં વિવેક
૩૮. સાધુ-સાધ્વીને યોગ્ય મકાનની વ્યવસ્થા
૩૯. આગમ અનુસાર પાટની વ્યવસ્થા
૪૦. રાત્રિમાં અગ્નિ પાણી વાળું મકાન અકલ્પનીય
૪૧. ઉપલા માળે તથા દોરી ઉપર કપડા રાખવા
૪૨. ભિક્ષુ દ્વારા નૌકા વિહાર તથા વાહન ઉપયોગ
૪૩. સંયમ-તપનો હેતુ શુદ્ધિ
૪૪. રાત્રિ ભોજન : આગમ તથા અન્ય વિચારકોના મંતવ્ય
૪૫. દંત મંજનનો વ્યવહાર તથા આગમ નિષ્ઠા
૪૬. બ્રહ્મચર્યની જાણો શુદ્ધિ. ઉપનિયમોમાં જેની બુદ્ધિ
૪૭. સાધુઓના ૧૦ કલ્પોનું સ્વરૂપ અને વિવેક (છેદ)
૪૮. પાંચ વ્યવહારોનું જ્ઞાન તથા વિવેક (વ્યવ.)
૪૯. કલ્પોના ભેદ-પેટાભેદ તથા સ્વરૂપ (ભગવતી-૨૫)
૫૦. ૩ અસ્વાધ્યાય સંબંધી આગમનું વિશ્લેષણ (છેદ)
૫૧. અનુકંપાના દોષ સંબંધી વિવેકજ્ઞાન (નિશી. ૧૮)
૫૨. જૈનાગમોમાં સ્વમૂત્ર ઉપયોગ શિવાંબુ ચિકિત્સા (છેદ)
૫૩. વિવિધ શ્રમણ ગુણ
૫૪. જૈન ધર્મનો પ્રાણ

૫૫. જૈન એકતા સૂચન
૫૬. સંવત્સરી વિચારણા - નિર્ણય
૫૭. યોથની સંવત્સરીનો આગ્રહ - આગમ વિરુદ્ધ
૫૮. સંવત્સરી વિચારણા (સમવાયાંગ) (નિશીથ.) (જંબુ.)
૫૯. સુભાષિત સંગ્રહ - ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર
૬૦. સુભાષિત સંગ્રહ - આચારાંગ સૂત્ર
૬૧. સુભાષિત સંગ્રહ - દશવૈકાલિક સૂત્ર
૬૨. સુભાષિત સંગ્રહ - સૂચગડાંગ સૂત્ર
૬૩. પુરુષાર્થથી ભાગ્ય પરિવર્તન
કર્મસંબંધી કેટલાક પ્રશ્નોના ઉત્તર (ક્વોટેશનરૂપે)
- આગમ ઉપલબ્ધિ
૬૪. ક્રિયોદ્ધાર શબ્દની વાસ્તવિકતા
૬૫. ૩૨ શાસ્ત્રોનું શ્લોક પરિમાણ તથા તપ-ઉપધાન

નવકાર મંત્ર : એક ચિંતન

નવકાર મંત્રને ચૌદ પૂર્વનો સાર કહેવામાં આવે છે. એ નવકાર મંત્ર કયા શાસ્ત્રમાં છે? કોણે રચના કરી છે? કેટલો પાઠ મૌલિક છે વિગેરે પ્રશ્નોનું સમાધાન મેળવવું જરૂરી છે.

નવકાર મંત્ર મૌલિક રૂપથી તથા પૂર્ણ સ્વરૂપે આવશ્યક સૂત્રના પ્રથમ પાઠમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આવશ્યક સૂત્ર ગણધર ભગવંત રચિત પ્રારંભિક શાસ્ત્ર છે. એના છ અધ્યાયો, છ આવશ્યકોની પહેલાં સર્વપ્રથમ પાઠ નવકાર મંત્રનો છે જે નવપદોના રૂપમાં પરિપૂર્ણ સ્વરૂપે છે. એની પાંચ પદોની પ્રથમ ગાથામાં પંચ પરમેષ્ટીને નમસ્કાર કરવામાં આવેલ છે અને શેષ ૪ પદ રૂપ બીજી ગાથામાં પંચ પરમેષ્ટીનું મહત્ત્વ બતાવેલ છે, જેને વ્યાખ્યાકારે યૂલિકા સ્વરૂપે સ્વીકારી છે.

કેટલાક લોકો યૂલિકાથી ભ્રમિત થઈ એમ માને છે કે ગણધર રચિત મૂળ પાંચ જ પદ છે અને બીજી ગાથા યૂલિકા રૂપે આચાર્યોએ બનાવી છે. આ વ્યર્થની સમજનો મૂર્ખતા પૂર્ણ ભ્રમ અને ખોટી માન્યતા છે. વાસ્તવમાં પ્રથમ ગાથામાં પાંચ પદને નમસ્કાર છે અને બીજી ગાથામાં નમસ્કાર કરવામાં આવેલાનું મહાત્મ્ય છે. પંચ પરમેષ્ટી નમસ્કાર મૂળ છે અને એનું મહાત્મ્ય યૂલિકા રૂપ છે.

યૂલિકા એક અલગ વસ્તુ હોય, તે મૌલિક નથી હોતી, તેવો એક ભ્રમ પ્રચલિત છે. ખરેખર યૂલિકા હંમેશા મૌલિક જ હોય છે. માનવ શરીર રચનાની સાથે શિખા-ચોટલી પણ શરીરમાં મૌલિક હોય છે. પર્વતોની રચનામાં પણ ઉચ્ચ શિખર ટોચ મૌલિક જ હોય છે, ઉપરથી લગાવવામાં આવતી નથી. શાશ્વત પર્વત મેરુની ટોચ એ પર્વતની સાથે શાશ્વત હોય છે, અન્ય કોઈએ બનાવેલ નથી હોતી. બારમા અંગ દષ્ટિવાદના પાંચ વિભાગોમાં એક યૂલિકા વિભાગ હોય છે, તે પણ મૌલિક હોય છે અને ગણધર રચિત હોય છે.

દશવૈકલિક સૂત્રની રચનામાં ૧૦ અધ્યયન અને બે યૂલિકા છે તે પણ મૌલિક છે, અર્થાત્ સ્વયંભવાચાર્ય દ્વારા જ સંપૂર્ણ રચિત છે. પાછળથી કોઈએ મહાવિદેહથી લાવીને ઉમેરી દીધી, એવી ઈતિહાસ પરંપરા વ્યર્થની ખોટી વાત છે. વીર નિર્વાણની તેરમી શતાબ્દિમાં થયેલ આચાર્ય અગસ્ત્યસિંહ સૂરિજીએ

દશવૈકલિક સૂત્રની યૂલિકા નામની વ્યાખ્યા સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમાં(મિશ્ર ભાષામાં) બનાવેલ છે. જેમાં બન્ને યૂલિકાને સૂત્રના ૧૦ અધ્યયન સાથે મૌલિક રૂપમાં જ સ્વીકારેલ છે. તેઓએ યૂલિકાઓની ગાથાની વ્યાખ્યા કરતી વખતે સ્પષ્ટ લખેલ છે કે, હવે આગળની ગાથાઓમાં સ્વયંભવાચાર્યએ આનું પ્રતિપાદન કરેલ છે. ત્યાં તેમણે યૂલિકા મહાવિદેહથી લાવવામાં આવેલ છે એવી કોઈ ચર્ચા કરેલ નથી, પરંતુ સરલતાપૂર્વક યૂલિકાને સ્વયંભવાચાર્યની રચના છે એમ દર્શાવેલ છે.

આમ યૂલિકા-ચોટી સર્વત્ર મૌલિક(મૂળ રચના) જ હોય છે. તેથી પંચ પરમેષ્ટી મંત્રમાં બીજી ગાથા યૂલિકા રૂપ છે અર્થાત્ એમાં મૂળ વિષય નમસ્કાર નથી પરંતુ, નમસ્કારનું મહાત્મ્ય દર્શાવેલ હોઈ શિખર રૂપ-યૂલિકા રૂપ છે. તેથી આપણા દ્વારા બોલવામાં આવતો નવકાર મંત્ર ગણધર રચિત બે શ્લોકમય આવશ્યક સૂત્રનો પ્રથમ પાઠ છે. એને અધૂરો સ્વીકારવો તે ભ્રમ છે, અનુચિત છે. અર્થાત્ મૂળ વાત જે મનમાં ખોટી ઘર કરી ગઈ છે અથવા તો ઠસાવી દેવામાં આવી છે કે યૂલિકા અલગ રચના હોય છે અને પાછળથી જોડી કારુવામાં આવેલ હોય છે, તે વાત મનમાંથી કારુ નાખવાની છે. ઉપર દર્શાવવામાં આવેલ માનવ, પર્વત, દ્રષ્ટિવાદ, દશવૈકલિક વિગેરે ઉદાહરણોને સમજીને, ભ્રમણાને દૂર કરી દેવી જોઈએ.

પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે, ભગવતી સૂત્રના પ્રારંભમાં નવકાર મંત્ર અધૂરો કેમ લખેલ છે. ઉપર સમાધાન કરવામાં આવેલ છે કે નવકાર મંત્ર આવશ્યક સૂત્રનો પ્રથમ પાઠ છે અને તે પરિપૂર્ણ બે ગાથાવાળો છે. અન્ય શાસ્ત્રોમાં કે કોઈ પણ લેખનના પ્રારંભમાં લેખક મંગલાચરણમાં કોઈ એક પદ જ લખે, તો કોઈ લેખક પોતાની રૂચિ પ્રમાણે લેખના પ્રારંભમાં કેવળ "નમો સિદ્ધાણં" એટલું જ લખે છે, અને કોઈ માત્ર 'નમો અરિહંતાણં' પણ લખે છે; આ લેખકની પોતાની પસંદગી છે. એ જ રીતે ભગવતી સૂત્રમાં લખવામાં આવેલ નવકાર મંત્ર તો લખેનકર્તાએ પોતપોતાની પસંદગી પ્રમાણે લખેલ નમસ્કાર રૂપ મંગલાચરણ છે. લેખનકર્તાએ ત્યાં શરૂઆતમાં સૂત્ર દેવતા તથા બ્રામ્હીલિપિ વિગેરે માટે પણ નમસ્કાર લખેલ છે. કારણ કે, ભગવતી સૂત્ર બહુ જ મોટું હોવાથી લેખનકર્તા પોતાના કાર્યની પૂર્ણતાની મંગલકામના માટે અનેક નમસ્કાર વિગેરે મંગલરૂપમાં લખતા હોય છે અને અંતમાં પણ મંગલ લખે છે. ભગવતી સૂત્રના ટીકાકાર શ્રી અભયદેવ સૂરિજીએ પોતે પણ આવા પાઠો લેખનકારના હોવાનો સ્વીકાર કરેલ છે. અન્યથા અનેક દેવી દેવતાઓને કરવામાં આવેલ નમસ્કાર ગણધર પ્રભુએ

કરેલા માનવા પડે, જે સિધ્ધાંતથી વિપરીત છે. તેથી ભગવતી વિગેરે કોઈ પણ સૂત્રના પ્રારંભમાં કરવામાં આવેલા નમસ્કાર લેખનકાર દ્વારા પછીથી કરવામાં આવેલ માનવા જોઈએ.

કલ્પસૂત્રની શરૂઆતમાં પણ નમસ્કાર મંત્ર આવે છે તે પણ અનેક પ્રતોમાં હોય છે. અને કોઈ ભંડારની પ્રતમાં હોતો નથી, આથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે સૂત્રના પ્રારંભમાં દર્શાવેલ મંગલમય નમસ્કાર લેખનકર્તાની ઈચ્છા તથા રુચિ અનુસાર હોય છે.

નવકાર મંત્રનું નામ : વિચારણા : આ મંત્રનું શુદ્ધ નામ નમસ્કાર સૂત્ર છે. આ આવશ્યક સૂત્રનું પ્રથમ સૂત્ર છે અને એમાં પંચપરમેષ્ટીને નમસ્કાર કરવામાં આવેલ છે. એટલે એનું શુદ્ધ નામ **નમસ્કાર સૂત્ર** છે. મંત્ર શબ્દ પાછળના લોકોની પસંદગીથી જોડવામાં આવેલ છે. એની બે ગાથાઓના પાઠમાં ક્યાંય મંત્ર શબ્દ નથી. **આ પાંચને નમસ્કાર** એવો ઉલ્લેખ છે. આથી આનું વાસ્તવિક નામ **નમસ્કાર સૂત્ર** અથવા પંચ પરમેષ્ટી નમસ્કાર સૂત્ર છે અને જન પ્રવાહની લૌકિક પસંદગીને ધ્યાનમાં લઈને નમસ્કાર મંત્ર પ્રચલિત થયાનું સમજવું જોઈએ.

નવકાર કે નમસ્કાર :- આ સૂત્રમાં નમસ્કાર કરવામાં આવેલ હોવાથી નમસ્કાર સૂત્ર અથવા તો પ્રણાલિકા મુજબ નમસ્કાર મંત્ર કહેવામાં આવે છે તે સમજી શકાય છે પરંતુ ‘નવકાર’ શબ્દ ક્યાંથી આવ્યો અને કેમ આવ્યો ?

સમાધાન :- નવ શબ્દ સંખ્યાવાચક છે, એ તો સ્પષ્ટ છે. આ સૂત્રમાં પાંચ પરમેષ્ટીને નમસ્કાર કરવામાં આવેલ છે તો નવની સંખ્યા—આંકનું સૂચન શા માટે ? તર્કબુદ્ધિ, પ્રમાણે કાર શબ્દનો અર્થ થાય છે લકીર (લીટી), જેમકે રામાયણમાં આવે છે કે રામચન્દ્રજી જ્યારે સીતાને એકલી છોડીને ગયા હતા ત્યારે કાર—લીટી—રેખા દોરીને ગયા હતા, જેથી રાવણ અંદર આવી શકેલ નહીં, આથી લકીર—લાઈન આ અર્થ કાર શબ્દનો છે. ગાથા રચનામાં ચાર પાદ — ચાર લકીર—લાઈન નાની—નાની હોય છે, અને સાહિત્યની ભાષામાં ચાર ચરણનો શ્લોક કહેવામાં આવે છે. નમસ્કાર સૂત્રની પ્રથમ ગાથામાં પાંચ પદ છે અને બીજી ગાથામાં ચાર પદ ગણવામાં આવેલ છે, જેને જોડવાથી નવ—કાર (લાઈન—પદ) બને છે. આ રીતે નવપદવાળા નમસ્કાર સૂત્રને પરંપરાથી નવકાર કહેવાનું પ્રચલિત થયું છે, અને સૂત્રની જગ્યાએ લૌકિક પ્રવાહને નજરમાં રાખીને મંત્ર કહેવાનું શરૂ થયું છે. આ રીતે આપણા આવશ્યક સૂત્રનો પ્રથમ પાઠ નમસ્કાર સૂત્ર—નવકારમંત્ર

બની ગયેલ છે.

અથવા જેના નવે પદોમાં ક્રિયામાં ભેદ છે એટલે જેની ગણના કરતાં સ્વતંત્ર રીતે નવ ક્રિયાઓ થાય છે, માટે તેને નવકાર કહે છે. એ કારણે પરમેષ્ટિ નમસ્કાર મહામંત્રનું બીજું નામ શ્રી નવકારમંત્ર થાય છે.

નવ ક્રિયાઓ : (૧) અરિહંતોને નમસ્કાર થાઓ (૨) સિદ્ધોને નમસ્કાર થાઓ, (૩) આચાર્યોને નમસ્કાર થાઓ. (૪) ઉપાધ્યાયોને નમસ્કાર થાઓ. (૫) લોકમાં સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર થાઓ. (૬) આ પાંચને કરાચેલા નમસ્કાર (૭) સર્વ પાપ પ્રણાસક છે. (૮) સર્વ પ્રકારના જે મંગલો છે તેમાં (૯) આ નમસ્કાર સર્વશ્રેષ્ઠ એટલે પ્રથમ નંબરે મંગલ સ્વરૂપ છે.

નમસ્કાર કોને ? આ સૂત્રમાં પાંચ પદોને જ નમસ્કાર કરવામાં આવેલ છે. આ પાંચ પદોમાં પાંચ પ્રકારના ગુણવાન આત્માઓનું સંકલન છે. આ પાંચ પ્રકારના આત્માઓ ધર્મ વિગેરે ગુણોને ધારણ કરવાથી મહાન અને નમસ્કાર યોગ્ય છે. આપણા શાસ્ત્ર આવશ્યક સૂત્રમાં ‘નમસ્કાર સૂત્ર’ પણ છે અને ‘મંગલ સૂત્ર’ પણ છે. નમસ્કાર સૂત્રમાં ગુણવાન આત્માઓને જ નમસ્કાર કરવામાં આવેલ છે, નહિં કે ગુણો તથા ધર્મને. મંગલ સૂત્રમાં ચાર મંગલ, ચાર ઉત્તમ અને ચાર શરણ કહેવામાં આવેલ છે, એમાં ગુણધારક ધર્મવાન તથા ધર્મ ગુણ એ બન્ને લીધા છે. પરંતુ, નમસ્કારમાં એક જ **ગુણી** લેવામાં આવેલ છે. તેથી ધર્મ અને ગુણ સ્વયં આદરણીય, શરણભૂત, ઉત્તમ છે, પરંતુ **ધર્મ નમામિ—ગુણ નમામિ** એવું નથી હોતું. એટલા માટે નમસ્કાર સૂત્રમાં ધર્મને લેવામાં આવેલ નથી. તેથી કોઈ જ્ઞાનને વંદન, દર્શનને વંદન, ચારિત્રને વંદન, તપને વંદન એમ કહે તો તે કથન અનુચિત છે. કારણ કે એ ગુણો સૌ આદરને પાત્ર છે. વંદનીય અને નમસ્કાર યોગ્ય તો ગુણસંપન્ન ગુણી આત્મા જ હોય છે. આપણા નમસ્કાર સૂત્રમાં ગણધરોએ પાંચ પ્રકારના ગુણવાન આત્માઓને જ સ્થાન આપેલ છે. તેથી આપણે બીજા કોઈથી પણ પ્રભાવિત થઈને ગુણો તથા ધર્મને નમસ્કાર કરવા યોગ્ય ન સમજવા જોઈએ. એ ગુણો આચરણ કરવા યોગ્ય છે. જો ગુણ પણ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય હોત તો ગણધર પાંચ પદની જગ્યાએ વધારાના બે—ચાર પદ ઉમેરી શકત; પરંતુ તેમ કરેલ નથી. નમસ્કાર સૂત્રમાં ગુણવાન પાંચ પરમેષ્ટીને જ સ્થાન આપવામાં આવેલ છે. ધર્મને મંગલસૂત્રમાં રાખવામાં આવેલ છે. જેમ કે, **કેવલી પશ્ચત્તં ધર્મ શરણં પવજામિ.**

સાર :- ગુણવાન વ્યક્તિ નમસ્કારને પાત્ર તેમજ આદરને પાત્ર હોય છે. પરંતુ, ગુણ આદરને પાત્ર છે, તેને નમસ્કારને પાત્ર ન કહી શકાય. શાસ્ત્રનું મૌલિક નામ(મૂળભૂત નામ) નમસ્કાર સૂત્ર છે અને નવકારમંત્ર પરંપરાથી પ્રચલિત થઈ ગયેલ છે. ગણધર રચિત આવશ્યક સૂત્રમાં નમસ્કાર સૂત્ર બે ગાથાવાળો છે. પ્રથમ ગાથામાં મૂળ વિષય નમસ્કાર કરવાનો છે અને બીજી ગાથામાં એ નમસ્કારનું મહત્વ બતાવેલ છે, એટલા માટે એને ચૂલિકા કહેવામાં આવેલ છે. ભગવતી સૂત્ર, કલ્પ સૂત્ર વિગેરેમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ લેખનની શરૂઆતમાં મંગલરૂપ પાંચ પદ કે એક પદ દર્શાવેલ હોય તે લેખન કર્તાની પસંદગી મુજબ મંગલાચરણ સ્વરૂપે હોય છે, તેમ સમજવું જોઈએ.

**નમો અરિહંતાણં.નમો સિદ્ધાણં.નમો આચરિયાણં.નમો ઉવજ્ઞાયાણં.
નમો લોએ સવ્વ સાહુણં.**

**એસો પંચ નમુક્કારો, સવ્વ પાવપ્પણાસણો ।
મંગલાણં ચ સવ્વેસિં, પરુમં હવઈ મંગલં. ॥**

નમો કે ણમો શું શુદ્ધ— પ્રાકૃત ભાષામાં ‘નકાર’ ના સ્થાનમાં ‘ણકાર’ આદેશ થાય છે, પરંતુ શબ્દના આદિમાં ‘ણકાર’ વિકલ્પે થાય છે તેથી ત્યાં નમો અને ણમો એ બંને પદો શુદ્ધ હોવા છતાં ‘ણકાર’ એ દગ્ધાક્ષર છે, તેથી નમસ્કાર મંત્રમાં આદ્યક્ષરના કારણે ‘નમો’ પદનું ઉચ્ચારણ શુદ્ધ માનેલું છે. તે વાતની જાણ ન હોવાને કારણે કેટલાક ‘ણકાર’ ને જ્ઞાનનો વાચક માની, દગ્ધાક્ષર હોવા છતાં આદિમાં તેને મંગલસ્વરૂપ માને છે અને ‘ણમો’ પદનું ઉચ્ચારણ પણ કરે છે, પરંતુ તે બહુ પ્રચલિત નથી. શબ્દના મધ્યે કે અંતે નકારને ણકાર નિર્વિકલ્પે થાય છે અને ણકાર દગ્ધાક્ષર હોવા છતાં શબ્દના મધ્યમાં કે અંતમાં તે ણકાર જ શુદ્ધ હોય છે. માટે નમો અરિહંતાણં માં આદિમાં ન અને અંતમાં ણ(ણ) નો ઉચ્ચારણ કરવું અને લખવું તે પૂર્ણ શુદ્ધ થાય છે.

નિબંધ-૨

જૈન ઇતિહાસ સંબંધી જ્ઞાન-વિજ્ઞાન

તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઇતિહાસનો વિષય પણ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. જૈન સાહિત્ય આજે બહોળા પ્રમાણમાં મળે છે. એમાં મૌલિક આગમ સાહિત્ય જેમ કે, આચારંગ સૂત્ર વિગેરે અનેક સૂત્ર છે. જે તીર્થંકર-ગણધરથી લઈને, કમબદ્ધ આજ સુધી પરંપરાએ પ્રાપ્ત છે. અન્ય સાહિત્ય પણ જુદા જુદા રૂપમાં પછીથી થયેલા

આચાર્યો મારફત સંકલન-સંપાદન-પ્રકાશન થતું રહેલ છે. આગમોમાં ઇતિહાસનો મુખ્ય વિષય દષ્ટિવાદ અંગમાં હોય છે તેમજ છૂટોછવાયો અન્ય આગમોમાં પણ જોવા મળે છે.

દષ્ટિવાદ અંગશાસ્ત્રનો વિચ્છેદ લગભગ વીર નિર્વાણના ૧૦૦૦ વર્ષ પછી થયો છે. પટ્ટાવલી તથા જીવનીઓ વિગેરે લખવાનો રિવાજ તે સમયે નહોતો. એ પ્રણાલિકા વિક્રમની ૧૨ કે ૧૩ મી શતાબ્દિ એટલે કે વીરનિર્વાણના ૧૭૦૦ – ૧૮૦૦ વર્ષ પછી શરૂ થઈ છે.

નંદી સૂત્રમાં જે અનેક આચાર્યોના નામ અને ગુણ કીર્તન છે તે કોઈ પટ્ટાવલી કે આચાર્ય પરંપરા રૂપ નથી પરંતુ કાલિક શ્રુત અનુયોગના ધારક યુગપ્રધાન બહુશ્રુત ગીતાર્થ આચાર્યોના બહુમાનપૂર્વક ગુણગાન છે... એમાં કોઈ સમકાલીન ગુરુભાઈ આદિના નામ પણ છે, તેથી તેને પાટાનુપાટ પરંપરા ન સમજી શકાય.

કલ્પસૂત્રમાં જે નામ, ગુણ કીર્તન છે તે સંકલન પણ દેવર્દ્ધિગણિના સમય પહેલાંના નથી પરંતુ ત્યાર બાદના એટલે કે વીર નિર્માણના ૧૭૦૦ – ૧૮૦૦ વર્ષ આસપાસના છે. કારણ કે કલ્પસૂત્રની રચના પણ એ સમય પહેલાં નહોતી થઈ, તેમજ એ સૂત્ર પણ પ્રમાણિત કક્ષા મુજબ પરિપૂર્ણ નથી, એનું નંદી સૂત્રમાં દર્શાવેલ આગમ સૂચિમાં અથવા ૩૪ કે ૪૫ આગમમાં નામ પણ નથી, પરંતુ ૮૫ આગમની સંખ્યામાં નામ આવે છે. એથી એમાં આપેલ આચાર્યની નામાવલી પણ ઐતિહાસિક મહત્વવાળી નથી તથા તેની સંકલનની ભાષા પણ અસ્થિર એટલે કે નિશ્ચયરૂપ ન હોઈ વિકલ્પોવાળી છે. આ શાસ્ત્ર શુદ્ધ સ્વરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી પરંતુ તેમાં કેટલીય કલ્પિત વાતો જોડી દેવામાં આવી છે. એથી એમાંથી પ્રાપ્ત થતી આચાર્યોની નામાવલી પણ ખાસ મહત્વ ધરાવતી કહી શકાય નહીં. આમ પણ ઇતિહાસ ગ્રંથ સ્વરૂપે ૧૨ મી કે ૧૩ મી સદીમાં બનવા લાગ્યા હતા અને કલ્પસૂત્ર પણ એ સમયે બનેલું હોઈ, એ ગ્રંથો જેટલું જ પ્રાચીન કહી શકાય પરંતુ તેનાથી વધારે મહત્વપૂર્ણ ન કહી શકાય,

આ રીતે વીર નિર્વાણના ૧૭૦૦-૧૮૦૦ વર્ષ પછી જ્યારે ઇતિહાસ લખવાની પ્રણાલિકા શરૂ થઈ ત્યારે ઇતિહાસ લખનાર લેખકને અગાઉના સમયની વિગત, કેટલાક તત્ત્વ આગમોમાંથી, ગ્રંથોમાંથી, વાર્તાઓમાંથી, વ્યાખ્યા ગ્રંથોમાંથી, લોકવાચકાઓ દ્વારા, શુદ્ધ અથવા અશુદ્ધ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલ હતી અને ક્યારેક

પોતાની કલ્પનાશક્તિનો ઉપયોગ કરી વિગતો ઉમેરવી પડી હતી. કારણ કે, સૈકાઓ પહેલાં બનેલ ઘટનાઓ અને લેખક વચ્ચે ઘણું અંતર પડી ગયું હતું. એ કારણે યાદ પણ ભેળસેળવાળી તેમજ વિકૃત હોવાથી ભ્રમણા અને કલ્પિત વાતોનું સંકલન, લેખન હોવું સ્વાભાવિક છે. છતાં પણ સમય પસાર થતાં ઈતિહાસ ગ્રંથો પ્રત્યે પણ અર્ધશ્રદ્ધા અને આગ્રહવૃત્તિએ સ્થાન લેતાં, એ ગ્રંથોને પ્રાચીન કહેવાની વૃત્તિ વધતી ચાલી અને એ ગ્રંથો દેવાદર્શિગણે પૂર્વના હોવાનો પ્રચાર થવા લાગ્યો. આવા ભ્રમણાવાળા અને ખોટા ઈતિહાસની વાતો તર્કસંગત ન હોતા અનેક મુંઝવણવાળા પ્રશ્નોના કારણે બુદ્ધિશાળી ચિંતકો જુદી જુદી કલ્પના, સમાધાન મેળવવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. એ લોકોની કલ્પના અપૂર્ણ અને અર્ધસત્યવાળી હોવાથી નવા-નવા ગુંચવાડાવાળા ઈતિહાસ લખાતા રહ્યા.

પછીથી અભ્યાસુ વિદ્વાન ચિંતક પણ એ ભ્રમઆધારિત વિકૃત ઈતિહાસની વિગતો સાથે પોતાની તર્કશક્તિનો ઉપયોગ કરી ખોટા ઈતિહાસની કલ્પના કરતા રહ્યા છે. કારણ કે તેઓ મૂળ રૂપમાં પ્રાપ્ત એ ઈતિહાસની સમીક્ષા એ જ ઈતિહાસના આધારે કરે છે. આથી જૈન સાહિત્યનો ઈતિહાસ વિવિધ કારણોસર (સમયે ન લખાવાને બદલે સૈકાઓ બાદ લખાવાના કારણે) અનેક અનેક રીતે ભૂલભરેલો બનેલો છે અને આગમ સ્વાધ્યાય અનુપ્રેક્ષા (ચિંતનના કરવા)માં પણ પ્રસંગે પ્રસંગે તે ઈતિહાસના કથા પ્રસંગ શંકાપૂર્ણ તથા બાધક બનતા ગયા છે. અર્થાત્ આગમ સાથે પૂર્ણ સંમત ન હોવાથી વિરોધાભાસ થવાથી બુદ્ધિજીવીઓ માટે અસ્પષ્ટ બની રહે છે.

એવા અનેક પ્રસંગો—તત્ત્વોનું સમાધાન કરવા માટે ઈતિહાસનું સર્વાંગીણ અધ્યયન-અભ્યાસ-ચિંતન-મનન-અનુભવને આગમના ગહન-ગંભીર જ્ઞાનની સાથે સમન્વયકારક અને નિર્ણાયક ચિંતન કરવું જોઈએ અને વધારે ને વધારે સત્ય તત્ત્વ ઉજાગર થાય—પ્રકાશમાં આવે અને તર્કયુક્ત બુદ્ધિની કસોટી થાય એવા સારસંગ્રહ પ્રસ્તુત કરવામાં આવવા જોઈએ. તો જ સ્વાધ્યાયીઓ યથા શક્ય પ્રાચીન ઈતિહાસના સાચા-શુદ્ધ તત્ત્વોને જાણવા—માનવાનો આનંદ અનુભવશે.

વિશેષ સૂચન :

કદાચ ધર્મ પ્રત્યે ઓછી રુચિવાળા, આગમ સાહિત્યના અલ્પ અભ્યાસી તથા માત્ર પોતાની પરંપરાને અનુસરનારા શ્રદ્ધાળુ લોકો માટે ઈતિહાસની વાતો ન ગમે અથવા આનંદ આપનારી ન બની શકે પરંતુ કાંઈક વિશેષ જાણકારી પ્રાપ્ત

કરવાની ઈચ્છાવાળા ઉદાર ચિંતક, ઉદાર—વિચારવાળા, બુદ્ધિશાળી, અભ્યાસી, આગમ સાહિત્યનું ખાસ અધ્યયન કરવાવાળાઓ માટે અમારો આ દોહન પરિણામદાયી આનંદદાયી થશે. આથી વિચારવાન અભ્યાસીઓને નમ્ર નિવેદન છે કે તટસ્થ બુદ્ધિ રાખી આશા—નિરાશાના કે ચડાવ—ઉતરાવથી દૂર રહી ઈતિહાસના નિર્બંધોના સંકલન દ્વારા પૂર્વાપર કહેવામાં આવેલ વાતોનો તથા સૂચિત સ્થાનોનો ગંભીર અભ્યાસ કરી સત્ય જાણવાનો પ્રયત્ન કરે. તેમજ પરંપરાના દુરાગ્રહના ચક્કરમાં અટવાઈને એ લેખોમાં બતાવવામાં આવેલ વાતોથી આશ્ચર્ય ન પામે અને વિરોધી ન બને. એટલે કે જેઓ એનો ગંભીરતાપૂર્વક અભ્યાસ કરશે તેઓ અચંબો પણ નહિ પામે તથા બહેકાશે પણ નહિ. એક કવિના ભાવોને હૃદયમાં ઉતારવાના છે જેમ કે —

જિમ કીડી મુખ લવણ ગ્રહી ને, શક્કર રુિગ પે જાવે ।
લવણ ત્યાગ કિયા બિન કીડી, શક્કર સ્વાદ ન પાવે ॥

વિશેષ સૂચન એ પણ છે કે વાચકને કોઈ વાત બુદ્ધિપૂર્વક કસોટી કર્યા પછી પણ આગમ વિરુદ્ધ અથવા અસત્ય હોવાનું જણાય તેમજ તર્કયુક્ત ન લાગે તો મૂળ લેખક પાસે પોતાના વિચારો—માન્યતાઓ પ્રગટ કરીને સ્વપરની જ્ઞાનવૃદ્ધિમાં સહભાગી બને. અલબત્ત, માત્ર ભાષા કે પુસ્તકને લગતી સામાન્ય ભૂલ ધ્યાનમાં આવે તો કૃપા કરીને ભૂલ સુધારીને પોતે સાચું વાંચન કરીને સાવધાની રાખે. એવી ભૂલો છદ્મસ્થ ઓછા જ્ઞાનવાળા માટે સ્વાભાવિક માની ક્ષમાભાવ રાખી મુદ્રક, લેખક, સંપાદકને ઉદારતાથી ક્ષમા કરે. ॥ ઈતિ શુભં ભવતુ સર્વ જીવાનામ્, ઉત્કર્ષ ભવતું પ્રજામંતાનામ્ ॥

નિર્બંધ-૩

ભાષા વિવેક શું છે ? આગમિક વિચારણા

ખોટા માર્ગના પ્રેરકને, ખોટું આચરણ કરનારને, ખોટી તર્કબુદ્ધિ વાપરનારને તથા હઠાગ્રહવૃત્તિવાળાને શિક્ષિત કરવામાં મૃદુ—કોમળ ભાષાની વાતો કરવી એ ભૂલભરેલ કર્તવ્ય હોય શકે છે. એ માટે આગમના કેટલાક પ્રસંગોનું નિરીક્ષણ કરીએ. જેમ કે—(૧) દશવૈકલિક સૂત્રમાં આહાર—ખોરાક સંગ્રહ કરવાવાળા શ્રમણો માટે કોમળ ભાષા નહિ પરંતુ કઠોર ભાષામાં કહેવામાં આવેલ છે કે તે શ્રમણ ગૃહસ્થ છે દીક્ષિત નથી. (૨) ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, અધ્યયન ૧૭માં

જણાવેલ છે કે જે શ્રમણ પ્રતિલેખનમાં આળશ કરે છે, વિગયોનું સેવન કરી તપ કરતા નથી, તે પાપી શ્રમણ છે. આ કેવો મૃદુ શબ્દ પ્રયોગ છે તે જુઓ. (૩) મહાનિશીથ સૂત્રમાં ઉલ્લેખ છે કે— એ મિથ્યાદષ્ટિ કુલિંગી(જૈન યતિઓ) સમક્ષ આચાર્ય કુવલયપ્રભે નિડરપણે સ્પષ્ટ સિદ્ધાંત અને સંયમમાં અનુકૂલ કથન કરીને તીર્થંકર નામકર્મ ઉપાર્જન કર્યું. (૪) દશવૈકાલિક સૂત્રમાં કથન છે કે : એક ચરમ શરીરી ભૂલપાત્ર શ્રમણ માટે એક સાધ્વીએ “ધિક્કાર છે હે અપયશના કામી” શબ્દનો ઉપયોગ કરેલ છે. જેને શાસ્ત્રકારે સંકલિત કર્યા અને એ શબ્દોને યોગ્ય સુભાષિત વચનો કહ્યા. (૫) ભગવતી સૂત્રમાં ભગવાન મહાવીર ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે : હે ગૌતમ ! મારો કુશિષ્ય ગોશાલક મૃત્યુ પામીને બારમા દેવલોકમાં ગયો. સ્વયં ભગવાને ગોશાલક માટે કડવા શબ્દો કહ્યા.(૬) પોતાની પત્નિ રેવતીને, તું મરીને નરકમાં જશે તેમ કહેનાર મહાશતકને પ્રાયશ્ચિત કરાવવા માટે ભગવાને ગૌતમ સ્વામીને તેમના ઘેર મોકલેલ હતા. જ્યારે ભગવાન મહાવીરે ગોશાલક જેવા વિધર્મીને પ્રત્યક્ષપણે કહેલ કે તું સાત દિવસમાં મૃત્યુ પામીશ. (૭) કેશી સ્વામીએ પ્રદેશી રાજા માટે દાણની(ટેક્સની) ચોરી વિગેરે અનેક કડવી ઉપમાઓ દ્વારા આક્ષેપવાળી ભાષાનો પ્રયોગ કર્યો હતો. જુઓ **રાજપ્રત્નીય સૂત્ર**.

સારાંશ એ છે કે ભાષા વિવેકના વિષયમાં જિનશાસનમાં એકાંત નથી પરંતુ અનેકાંત છે. એટલે ક્યારેક કોઈ ધારદાર ભાષાનો પ્રયોગ પણ અનુચિત થતો નથી, એ સત્યને સમજવાની પણ જરૂર છે. શાસ્ત્રોમાં એવા અનેક દષ્ટાંત મળી શકે છે.

નિષ્કર્ષ એ થાય છે કે ખોટી પરંપરાઓ, ખોટો ધર્મ માર્ગ, ખોટો ઇતિહાસ ઘડનાર, ખોટા આચાર રૂઝો, ખોટો ઉપદેશ, ખોટો બકવાસ, આગમોમાં ખોટો ઉમેરો, વધારે પડતી ચાલાકી વિગેરેના પ્રસંગોપાત ધારદાર ભાષા પ્રયોગ થઈ જાય તો તેને ગૌણ ગણી લેખક કે પ્રવચનકારની જિનશાસન પ્રત્યેની નિષ્ઠા અને સંશોધન દ્વારા સત્ય જ્ઞાન પ્રગટાવવા માટે કરવામાં આવેલ શ્રમનો આદર કરવાનું કર્તવ્યપાલન કરવું લાભદાયી છે. પરંતુ, લેખકના ઉદ્દેશની ઉપેક્ષા કરી તેણે કરેલ ભાષા પ્રયોગની નિંદા કરી કર્મબંધ ન કરવો જોઈએ. વાચકોને આજ હિતકારી સૂચન કરવાનું છે. **સુજોષુ કિં બહુના**— સમજીને ઇશારો પર્યાપ્ત છે, વધારે શું કહેવું.

નોંધ : આ સ્પષ્ટતા કરવાનું કારણ એ જ છે કે આપણા મુમુક્ષુ વાચક લેખોના

સ્વાધ્યાય દ્વારા કર્મબંધમાં ન પડીને કેટલુંક જ્ઞાન અને સમભાવ તથા કર્મનિર્જરા કરીને આત્મ વિકાસ પ્રાપ્ત કરે. છતાંપણ જો કોઈ માત્ર વાંધાવચકા કારી કે દોષદર્શી બની, હીનભાવોને વશ થઈ સંપાદક કે લેખક પ્રત્યે આંગળી ચીંધવાનું કે ટીકા નિંદા કરવામાં રાગ—દ્વેષની માનસિકતા રાખી રસ લેશે તો, તેઓ આપણા આગમ અનુભવ અને પુરુષાર્થથી કર્મનિર્જરાનો લાભ પ્રાપ્ત કરવાને બદલે કર્મબંધ કરી પોતાના આત્માને ભારી કરશે. તેઓ માટે અમે અગાઉથી જ કડ્ડણાભાવ પ્રદર્શિત કરી શુભેચ્છા વ્યક્ત કરીએ છીએ કે તેઓ ગુણગ્રાહકતાની સમજણ પ્રાપ્ત કરે અને પરિણામે સ્વપરના કર્મબંધના ભાગીદાર ન બને. આ જ મંગલ કામના સાથે.

નિબંધ-૪

જૈન આગમોની ઉત્પત્તિ તથા પરંપરા

આગમશ્રુત પ્રવાહ : તીર્થંકર પ્રભુ મહાવીર સ્વામીએ દીક્ષા લીધા બાદ સાધનાના ૧૨ વર્ષ પ મહિના અને ૧૫ દિવસ પૂર્ણ થયા ત્યારે વૈશાખ સુદ-૧૧ ના દિને પ્રવચન દરમિયાન ઈન્દ્રભૂતિ ગૌતમ વિગેરેની દીક્ષા થઈ. ભગવાનના પ્રવચનનો સાર ઉવવાઈ સૂત્રમાં છે તેમ સમજવો. આચારંગ સૂત્ર પ્રમાણે ભગવાને ગૌતમ વિગેરે ગણધરોને ઇજીવનિકાય તથા મહાપ્રતોનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું. ઉપન્ને, વિગમે, ધુવે અને ત્રિપદીની વાત તથા ઝંકાર ધ્વનિ; વિગેરે પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલ તત્ત્વ છે. પરંતુ, આગમ ઔપપાતિક અને આચારંગ સૂત્ર મુજબ એની બિનજરૂરિયાત સ્પષ્ટ થાય છે.

ગણધરો દ્વારા આગમ રચના તથા પ્રવાહ :- તીર્થંકરની પ્રથમ દેશના સમયે દીક્ષિત શ્રમણોમાંથી કેટલાક શ્રમણ પૂર્વભવથી ગણધર લબ્ધિ નામકર્મ સાથે લાવેલ હોય છે. એ સર્વેને સંયમ અંગીકાર કરતી વખતે દ્વાદશાંગી શ્રુત હાજર થઈ જાય છે. એની સંખ્યા નક્કી હોતી નથી. તે ગણધર ૮, ૯, ૧૧ કે ૮૪ વિગેરે હોઈ શકે છે. તે સર્વે ગણધર સાથે મળીને તીર્થંકર પ્રભુની આજ્ઞા મુજબ, સ્મૃતિમાં આવેલ દ્વાદશાંગી જ્ઞાનના આધારે પોતાના તીર્થંકરના શાસનને અનુરૂપ સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગીનું, સંપાદન, રચના સર્જન કરે છે. (ભારતની પાર્લામેન્ટના સભ્યોની જેમ, ભારતના બંધારણને અનુરૂપ) તે તીર્થંકરના શાસનના શ્રુતઆગમ કહેવાય છે. એટલા માટે

જ કહેવામાં આવે છે કે— તીર્થંકર અર્થનું નિરૂપણ કરે છે અને ગણધર સૂત્રોની રચના કરે છે. તીર્થંકર અર્થસભર વાણી હંમેશા કહેતા રહે છે અને ગણધર તીર્થ સ્થાપનાના પ્રથમ દિવસે જ દ્વાદશાંગી સૂત્ર રૂપ આગમોનું સર્જન કરી દ્યે છે. ત્યારે સર્વ શિષ્યોમાં (સાધુ-સાધ્વી સમુદાયમાં) એનું અધ્યયન શરૂ કરી દેવામાં આવે છે. સાધ્વીઓ માટે પ્રથમ પ્રવર્તિની ગણધરો પાસેથી શ્રુત જ્ઞાન ધારણા કરી લે છે, પછી યથાક્રમે સાધુ-સાધ્વીનું અધ્યયન અલગ-અલગ કંઠસ્થ પરંપરાથી ચાલે છે. સેંકડો, હજારો શ્રમણ-શ્રમણીઓમાં કંઠસ્થ પરંપરાથી શ્રુત જ્ઞાન આગળ ને આગળ સુવ્યવસ્થિત રીતે સુચારૂ રૂપથી ચાલતું રહે છે.

આવશ્યક સૂત્રની રચના પણ ગણધર શરૂઆતથી જ કરી દ્યે છે, કારણ કે શ્રુતજ્ઞાનના અભ્યાસમાં આવશ્યક સૂત્રની પ્રાથમિકતા રહે છે, જે સીખ્યા પછી જ મોટી દીક્ષા થાય છે. ત્યારબાદ ૧૧ અંગ ક્રમશઃ કરાવવામાં આવે છે. બારમું અંગ સૂત્ર કેવળ સાધુ સમુદાયમાં જ ચાલતું રહે છે. સાધ્વી સમુદાયમાં તેનું અધ્યયન શારીરિક અને માનસિક કઠોરતા તથા વિશિષ્ટ સાધનાઓ સાથે સંકળાયેલ હોવાથી નિષિદ્ધ-પ્રતિબંધિત માનવામાં આવેલ છે. સાધુઓમાં પણ વિશિષ્ટ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કેટલાકને જ તે જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. આ કારણથી શ્રમણોમાં પણ ૧૨મા અંગની જ્ઞાન ક્ષમતા દરેક પાસે હોતી નથી, કોઈ વિશિષ્ટ ક્ષમતા અને પાત્રતાવાળા ૧ જ તેનું અધ્યયન કરે છે. અન્યને મના કરી દેવામાં આવે છે.

શ્રુત વિચ્છેદ વિચારણા : ભગવાન મહાવીર સ્વામીના શાસનમાં સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગીના અધિકારી ૧૪૦૦૦ સંતોમાંથી ૩૦૦ જ સાધુ થયા. એ કારણથી ભગવતી સૂત્ર પ્રમાણે વીર નિર્વાણના ૧૦૦૦ વર્ષ પછી ૧૨ મા અંગસૂત્રનો વિચ્છેદ થયાનું માનવામાં આવે છે, જે યોગ્ય અને શક્ય પણ લાગે છે. અનેક સાધુ તથા સાધ્વીઓ ૧૧ અંગ સૂત્રને યથાયોગ્ય રીતે કંઠસ્થ અધ્યયનની પરંપરાને જાળવી રાખે છે. શાસનમાં હંમેશા હજારો સાધ-સાધ્વી હરહંમેશ રહેતા આવ્યા છે અને આજે પણ હજારોની સંખ્યામાં છે. હુન્ડા અવસર્પિણી કાળના કારણે થોડી સંખ્યા ઘટી છે, છતાં પણ હજારોમાંથી સેંકડો સાધુ-સાધ્વી અનેક શાસ્ત્રોને કંઠસ્થ કરવાવાળા પ્રાયઃ દરેક સંપ્રદાયમાં હોય જ છે. દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણના પહેલાં શાસ્ત્ર લેખન ન હોવાથી કંઠસ્થ કરવાની પરંપરા ગુરુ-શિષ્યમાં વ્યવસ્થિત ચાલી રહી હતી. જિનશાસનની વ્યવસ્થામાં શ્રમણ-શ્રમણીઓમાંથી કોઈ એકને પણ અંગ સૂત્ર યાદ ન રહેવાનો તથા સર્વે અંગસૂત્રો સંપૂર્ણ વિચ્છેદ થવાની દિગંબર

જૈનોની માન્યતા સરાસર જૂઠ અને નિરર્થક છે. સ્વાર્થથી પ્રેરાઈને ચલાવેલ વાહિયાત વાત છે.

આગમ પહેલા મોટા અને પછી નાના : શ્વેતાંબર સમાજમાં પણ એક કિંવદંતી ચાલી રહી છે કે પહેલાં આચારાંગ વિગેરે સૂત્ર મોટા હતા, જે સમયાંતરે ઘટતા ગયા. આ પણ વિચારણા વગર પરંપરાથી ચાલતી અફવા માત્ર સમજવી જોઈએ. વાસ્તવમાં ભગવાનના શાસનના ૧૦૦૦ વર્ષ પછી બારમા અંગસૂત્રના જ્ઞાનનો વિચ્છેદ થયાનો ઉલ્લેખ ભગવતી સૂત્રમાં છે તે સંભવ છે. કારણ કે વિશિષ્ટ બુદ્ધિશાળી સમર્થ શ્રમણોને જ તે જ્ઞાન આપવામાં આવતું હતું. પરિણામે ૩૦૦ ની મહત્તમ સંખ્યા ઘટતી રહી હોવાના કારણે એ શ્રુતજ્ઞાન લુપ્ત થાય તે શક્ય છે. છતાં પણ વીર નિર્વાણના ૮૮૭ વર્ષ બાદ દેવર્ધિગણિના સમય સુધી કેટલાક શ્રમણો એક પૂર્વનું જ્ઞાન ધરાવતા હતા. એના આધારે જ અનેક અંગ બાહ્ય શાસ્ત્રોની રચના સામુહિક સંમતિથી કરવામાં આવી. આ પરિસ્થિતિમાં ૧૧ અંગશાસ્ત્રમાં ઘટાડો થવો કે વિચ્છેદ થવાની કલ્પના ક્યારેય અનુકૂલ ન હોય શકે.

ઉપલબ્ધ શાસ્ત્રોમાં થતી શંકાઓનું સમાધાન : આજે શાસ્ત્રોમાં પરિવર્તન, પૂર્વાપર વિરોધાભાષ અને અનેક પ્રશ્નો ઊભા થતાં આગમ વર્ણન મળે છે. એમાં મુખ્યત્વે દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણના સમયમાં સામુહિક વિચારણા પૂર્વક કરવામાં આવેલ પરિવર્તન, સંશોધન, સંપાદન, વધારો કે ઘટાડો, બાદબાકી કે ભાગલા વિગેરે કારણો છે અને દેવર્ધિગણિ પછી ૧૫૦૦-૧૬૦૦ વર્ષના લેખનકાળ, સંયમ શિથિલતાનો સમય અને પૂર્વજ્ઞાન વિચ્છેદને કારણે તે સમયગાળામાં અલ્પ જ્ઞાનીઓ હોવાનું પરિણામ છે. શાસ્ત્રો લેખિત હોવાથી વ્યક્તિગત મંતવ્યો, યોગ્ય-અયોગ્ય વિચારણા વિગેરેની અસર આગમના મૂળ પાઠમાં થયાનું શક્ય છે. ભસ્મગ્રહના વિશેષ પ્રભાવથી, શ્રમણોની શિથિલતા વિગેરેને કારણે જુદા જુદા વિવાદોના પ્રતાપે સ્વાર્થબુદ્ધિની અસર પણ આગમો પર પડેલ છે. વધારામાં લેખન પરંપરાને કારણે દરેકને પોતાના ભંડારોમાં લખીને અથવા લખાવીને સંગ્રહ કરવા માટે પૂરી સ્વતંત્રતા રહેલી છે. જેને કારણે લિપિદોષ, લિપિભ્રમ દોષ, લેખનકર્તાની ભૂલો, શબ્દ છૂટી જવો, વાક્ય કે પંક્તિ છૂટી જવી, નકલ કરતા સમયે અક્ષરની સાચી ઓળખ કરવામાં ગેરસમજણ, વિચારભેદ વિગેરેની અસર થયેલ છે. ક્યારેક દુર્બુદ્ધિથી પ્રેરાયને કોઈએ સ્વચ્છંદ મતિથી શબ્દ, અક્ષર, વાક્ય વિગેરે લખીને પોતાની પ્રત પોતાના ભંડારમાં રાખી હોય તે પણ શક્ય છે. કારણ

કે મધ્યકાળમાં ભસ્મગ્રહની અસર, શિથિલાચારની અસર તથા સ્વચ્છંદતાની અસર રહેલ છે.

વિદ્વાનોની અયોગ્ય કલ્પના : કેટલાક જૈન વિદ્વાન કે જેઓ માત્ર વિદ્વતા ધરાવે છે પરંતુ તેમને સંયમનો કે આગમ સ્વાધ્યાય, પુનરાવર્તન કે તેને કંઠસ્થ કરવાનો અનુભવ હોતો નથી, તેવા લોકોનું ચિંતન-કથન ઘણીવાર અનેક રીતે સામે આવે છે કે પ્રથમ આચારાંગ પ્રાચીન છે અને વીરનિર્વાણની બીજી શતાબ્દીમાં રચાયેલ છે, આચારાંગ બીજા શ્રુતસ્કંધની ભાષા અને વર્ણન પ્રમાણે તે વીરનિર્વાણની ચોથી શતાબ્દી આસપાસ રચાયેલ છે. ઠાણાંગ તથા સમવાયાંગ પણ વીરનિર્વાણની ત્રીજી કે ચોથી શતાબ્દીમાં રચાયેલ હોય શકે, વિગેરે વિવિધ અભિપ્રાય કેવળ પોતાની બુદ્ધિ તથા પોતાની વિદ્વતાની કસરત માત્ર છે. વાસ્તવમાં ગણધર કૃત આગમ કે જે ભગવાનના શાસનની શરૂઆતથી જ સેંકડો-હજારો સાધુ-સાધ્વીઓ પરંપરાથી કંઠસ્થ કરતા આવ્યા છે, તેને કારણ વગર કોણ વિદ્વાન છેડ ઘાડ કરે અર્થાત્ નાનું કરે કે નવું બનાવે અથવા ભાષા પરિવર્તન કરે. આ બધી ખોટી કલ્પના, આગમ કંઠસ્થ પરંપરાથી અપરિચિત વિકૃત બુદ્ધિવાળાના અધૂરા ચિંતનનું પરિણામ છે. કોઈપણ ધર્મશાસનમાં કોઈને પણ એવો અધિકાર હોતો નથી. માટે સ્પષ્ટ પૂરાવા વગર, ઈતિહાસની એવી કલ્પનાઓથી કંઈ પણ લાભ થવાનો નથી.

સમાધાન : જ્યારે પરંપરાએ કંઠસ્થ કરવાની શક્તિમાં પરિવર્તન આવ્યું, ત્યારે દેવર્ધિગણિના સમયમાં સામુહિક લેખનનો યુગ શરૂ થયો. એ સમયથી અને તે પછીના લેખન યુગથી આપણી પાસે પહોંચતા ૧૫૦૦ વર્ષનો સમય પસાર થઈ રહ્યો છે, એ સમયે મધ્યકાલમાં થયેલ પરિવર્તન, પાઠોનું વૈવિધ્ય, પૂર્વાપર કથનમાં વૈવિધ્ય (અનિશ્ચિતતા) વિગેરે પ્રગટ થયા છે. એવું સમજી લેવાથી કે માની લેવાથી વિશુદ્ધ ૧૦૦૦ વર્ષમાં થયેલા પૂર્વધર બહુશ્રુત આચાર્યો પર ખોટા આક્ષેપ લગાડવાનો દાવો થતો નથી. દેવર્ધિગણિ પછીનો સમય તો અનેક પ્રકારે વિકટ પસાર થયો છે. જેમાં વિધર્મી રાજાઓનો વ્યવહાર, પરસ્પર મતભેદ, બૌદ્ધોનો વ્યવહાર, પછી દિગંબર-શ્વેતાંબરનો વિરોધ, આરંભ-સમારંભ, આડંબર, સાધુઓમાં લોકેષણાની વૃદ્ધિ વિગેરે અનેક કારણો બનેલ છે. છતાં પણ ૫ થી ૨૫ ટકા શુદ્ધ વર્ગ પણ હંમેશ રહેતો આવ્યો છે. એટલે શાસનની સાચી પ્રભાવના થતી રહી છે. એ કારણે આજે પણ આપણી પાસે સાધ્વાચાર, ધર્માચરણ તથા આગમ શ્રુત ૭૫-૮૦ ટકા શુદ્ધ જિનવાણી પહોંચેલ છે, જે આપણા મોક્ષમાર્ગના પરાક્રમમાં

પૂર્ણ સહાયક તથા સફળતા અપાવવા સક્ષમ છે. તેમાં પણ ભસ્મગ્રહ ઉતર્યા પછી લોકાશાહની કાંતિએ મોટા પ્રમાણમાં શ્રુત તથા ચારિત્ર ધર્મના સંરક્ષણ-વિકાસને આગળ વધારેલ છે.

વ્યાખ્યા સાહિત્યની રચના-લેખન :- દેવર્ધિગણિના સમયમાં ૧૧ અંગ શાસ્ત્રોના-લેખન-સંપાદન તથા અંગ બાહ્ય અનેક આગમ શ્રુત-ઉપાંગ સૂત્ર વિગેરેના સર્જન, સંપાદન, લેખન થઈ ગયા પછી તે આગમોનો અર્થ-પરમાર્થ પરંપરાથી મૌખિક રહ્યા હતા એટલે ફક્ત મૂળ પાઠનું લેખન જ કરવામાં આવેલ હતું. ત્યારે અર્થપરંપરા મૌખિક ચાલતી રહી હતી. પછીથી સૂત્રના અર્થ લેખનની જરૂરિયાત તથા વિવેચન લેખનની જરૂરિયાત સમયે-સમયે સાધકો, આચાર્યો તથા બહુશ્રુતોને થવા લાગી. જેથી દેવર્ધિગણિના આગમ લેખન વ્યવસ્થા પછી ૫૦ વર્ષે આગમ શબ્દોની ઉત્પત્તિ સૂચક અને શબ્દાર્થસૂચક વ્યાખ્યા, પ્રાકૃત ભાષામાં પદ્યમય શ્લોક સ્વરૂપે લખવામાં આવી. આ કાર્ય આચાર્ય બીજા ભદ્રબાહુ સ્વામી, વરાહ મિહિરના ભાઈ સ્વામીએ કર્યું. જેમાં ૧૦ શાસ્ત્રોનું કાર્ય થયું. એ વ્યાખ્યાનું નામ **નિર્યુક્તિ વ્યાખ્યા** રાખવામાં આવ્યું.

એના ૧૦૦ વર્ષ પછી આશરે વીરનિર્વાણના ૧૧૫૦ વર્ષે તે શબ્દોનો વિશેષાર્થ લખવાની જરૂરિયાત થઈ. આ વ્યાખ્યાનું નામ **ભાષ્ય વ્યાખ્યા** રાખવામાં આવ્યું. તે પણ પ્રાકૃત ભાષામાં ગાથા રૂપે કરવામાં આવેલ હતું. આ કાર્ય આચાર્ય જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ વિગેરે વિદ્વાનોએ કર્યું. એના ૧૦૦ વર્ષ પછી આગમો પર વિવેચન-વિવરણ પ્રાકૃત ભાષામાં ગદ્યમય સ્વરૂપે લખવામાં આવ્યું, જેને **ચૂર્ણિ વ્યાખ્યા** કહેવામાં આવી. આ કાર્ય કરવાવાળા જિનદાસગણિ મહત્તર, અગસ્ત્યાસિંહ સૂરિ વિગેરે અનેક મહાન પુરુષ થયા. ત્યાં સુધીમાં હરિભદ્ર સૂરિનો સમય પણ આવી ગયો હતો. તેમણે પણ કેટલાક આગમો પર પ્રાકૃત ભાષામાં **ચૂર્ણિ વ્યાખ્યા** લખી હતી. તેમજ એના સમયથી સંસ્કૃત ભાષામાં શાસ્ત્રોની વ્યાખ્યા, વિવેચન, સ્પષ્ટીકરણ લખાવા લાગ્યા. આ રીતે ૧૦૦૦ + ૫૦ + ૧૦૦ + ૧૦૦ + ૧૦૦ = ૧૩૫૦ વીરનિર્વાણના તથા વિક્રમની સાતમી-આઠમી સદીનો સમય આવ્યો. ત્યાર બાદ વિક્રમની ૧૨મી સદી સુધી સંસ્કૃત વ્યાખ્યાઓનો સમય ચાલ્યો. ત્યાં સુધીમાં પ્રાપ્ત દરેક આગમોની સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વ્યાખ્યાઓ એક તથા અનેક આચાર્યોની પ્રચલિત થઈ ગઈ હતી. અહીંયા આચાર્ય હેમચન્દ્રાચાર્ય તથા આચાર્ય મલયગિરિજીનો સમય થઈ રહ્યો હતો. અનેક જૈન ઈતિહાસ ગ્રંથ, ઉપદેશ

ગ્રંથ, કથાગ્રંથ વિગેરે લખવામાં આવી રહ્યા હતા. આ પ્રકારે જૈન સાહિત્ય વધતું જ ગયું, કોઈક શુદ્ધ પણ રહેલ, કેટલાક વિકૃત અને કેટલાક અજ્ઞાનયુક્ત મનઘડંત સ્વાર્થયુક્ત તથા પોતાના અનેકવિધ આગ્રહને પોષતા ગ્રંથો, તેમજ એકબીજાનું ખંડન-મંડન કરતા ગ્રંથો પણ સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃતમાં બનતા ગયા. આવા મધ્યકાલમાં જિનશાસનમાં પણ સંસ્કૃતપ્રાકૃત વ્યાકરણનું બહુ જ ચલણ રહ્યું. મહાન ધુરંધર અને વિદ્વાન સંતશ્રમણ આચાર્ય થયા.

આ વ્યાખ્યા ગ્રંથોના સમય સુધીના ગ્રંથોમાં ક્યાંય પણ પર્યુષણા કલ્પસૂત્રનું નામ-નિશાન પણ જોવા મળતું નથી. વિક્રમની ૧૨મી કે ૧૩મી શતાબ્દી પછી આ સૂત્રનો સમયગાળો ગણાય, પરંતુ તેને પ્રાચીન દર્શાવવા માટે અનેક વિચિત્ર કલ્પનાઓનું સર્જન કરી પ્રચાર કરવામાં આવી રહ્યો છે. હકીકતમાં નંદીસૂત્રમાં કહેવાયેલ (૧) ચુલ્લકલ્પ સૂત્ર, (૨) મહાયુલ્લકલ્પ સૂત્ર તથા અન્ય વિગતો ઉમેરીને કલ્પસૂત્ર તૈયાર કરી પર્યુષણ પર્વમાં બપોરની પ્રવચનસભામાં સંભળાવવાનું શરૂ થયું. પછી સભાસદોમાં એનું મહત્વ વધારવા અતિશયોક્તિ કરતાં કરતાં આ શાસ્ત્ર ૧૪ પૂર્વધર ભદ્રબાહુ સ્વામી રચિત છે તેવી ડંકાસ મારવાનું શરૂ કર્યું. પછી એના માટે એક જૂઠ પાછળ અનેક જૂઠ કહેવાતા રહ્યા. અલબત્ત, સમજશક્તિવાળા બુદ્ધિશાળી વર્ગ સમજી શકે છે કે વિક્રમની ૧૨મી શતાબ્દી પહેલાના આચાર્યોએ કોઈ જગ્યાએ કોઈ ગ્રંથમાં કલ્પસૂત્રના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. ન તો આ સૂત્ર પર પ્રાચીન આચાર્યએ વ્યાખ્યા બનાવી છે, ન તો નંદીસૂત્રમાં આપવામાં આવેલ આગમ સૂચિમાં પર્યુષણા કલ્પસૂત્રનું નામ છે.

નંદી સૂત્રમાં ૭૩ આગમોના નામ છે. એમાંથી લગભગ ૫૦ આગમ આજે મળી રહ્યા છે. શ્વેતાંબર પરંપરામાં ૩૨ અથવા ૪૫ આગમ હોવાનું કહેવામાં આવે છે, તે પણ શ્રદ્ધાનો વિષય છે. વાસ્તવમાં ૩૨ કે ૪૫ ની સંખ્યા કસોટીમાં સહી ઉતરે તેમ નથી. બંને સંખ્યા સત્યતાથી દૂર છે અર્થાત્ ૩૨ કે ૪૫ પણ અધૂરા છે. નંદી સૂત્રમાં અન્ય અનેક આગમ કહેવામાં આવ્યા છે અને આજે પ્રકાશિત થયેલા છે તેને શાસ્ત્ર ન માનવામાં કોઈ ખાસ પ્રમાણ, આધાર કે તર્ક પણ નથી. પ્રમાણિત આગમ અથવા અપ્રમાણિત આગમની કોઈ પણ વ્યાખ્યા નક્કી કરવામાં આવે તો પણ સરળતા અને સત્યનિષ્ઠા સાથે શોધવાની ભાવનાથી ખુલ્લા મને શોધખોળ કરતાં તે બંને સંખ્યા સત્યથી દૂર રહેશે. આ વિષયમાં વિશેષ આગળના નિબંધોમાં પાંચમા ભાગમાં જોવા મળશે.

નિબંધ-૫

ભગવાન મહાવીરની શાસન પરંપરા

ચોવીસમા તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર સ્વામીના શાસનમાં આગમ પરંપરા તથા શાસન પરંપરા કંઈક વિશિષ્ટ રૂપથી ગતિમાન થઈ છે. એનું મુખ્ય કારણ છે— હુન્ડાવસર્પિણી કાલ તથા ૨૦૦૦ વર્ષનો ભસ્મગ્રહ; જે ભગવાનના નિર્વાણ સમયે જન્મ નક્ષત્ર પર લાગેલો હતો. એ વાત પ્રાચીનકાળમાં નંદી સૂત્રની સૂચિમાં કહેલ **મહાકલ્પ સૂત્ર** અથવા **ચુલ્લકલ્પ સૂત્ર**માં દર્શાવેલ હતી, અને એ જ ઉલ્લેખ વર્તમાનમાં પર્યુષણા કલ્પસૂત્રમાં છે. કારણ કે નંદી સૂત્રમાં કહેલ તે બંને સૂત્રોને સાથે જોડીને તૈયાર કરવામાં આવેલ પર્યુષણા કલ્પસૂત્ર વિક્રમની ચૌદમી સદી આસપાસ અસ્તિત્વમાં આવેલ છે. કારણ કે મલયગિરિ આચાર્ય સુધીના આગમ વ્યાખ્યાકારોની વ્યાખ્યામાં કે એમના ગ્રંથોમાં પર્યુષણા કલ્પ સૂત્રના નામનો કોઈ પણ પ્રકારે ઉલ્લેખ જોવા મળતો નથી. કલ્પસૂત્ર ઉપર સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાઓ પણ વિક્રમની ચૌદમી સદીમાં કે ત્યારબાદ રચવામાં આવી છે.

ભગવાન મહાવીરનું વિશિષ્ટ શાસન : ત્રેવીસ તીર્થંકરનું શાસન કોઈ રોક-ટોક, ચડાવ-ઉતરાવ વગર એક રૂપથી ચાલતું રહેલ. મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં પણ હજારો-લાખો વર્ષો સુધી તીર્થંકરોનું શાસન ભાંગ-તોડ વગર, ક્રમબદ્ધ એકરૂપ ચાલતું રહે છે. સાત તીર્થંકર ના શાસનમાં વિચ્છેદ રૂપે અપવાદ થયો પરંતુ તેને માર-તોડ કે ચડતી-પડતી કહી શકાય નહીં.) પરંતુ ભગવાન મહાવીર સ્વામીના શાસનમાં શરૂઆતથી જ એટલે કે એના જીવનકાલ દરમિયાન જ માર તોડ જેવું ચાલ્યું છે, જે આજ સુધી કોઈ પણ પ્રકારે માર-તોડ ચાલતું રહ્યું છે. જેમ કે —

ગોશાલક : ભગવાનના શાસનની શરૂઆતથી જ ગોશાલક તીર્થંકર રૂપે પ્રકાશમાં આવેલ હતો અને લાખો લોકોને પોતાના મત પ્રમાણે જૈન બનાવ્યા હતા. સંખ્યાની દૃષ્ટિએ એની સંખ્યા, ભગવાનના શ્રાવકો કરતાં વધારે હતી. મરતાં પહેલાં એ ગોશાલકે સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી, ૩૪ અતિશય યુક્ત ભગવાન મહાવીર સમક્ષ એવું નાટક-તરકટ ઊભું કર્યું કે આવેશ અને આક્રોશમાં આવી પોતાના વિશાળ ભક્ત સમુદાય સાથે ભગવાનના સમવસરણમાં પહોંચીને નિરર્થક અને અસત્ય વાણી વિલાશ કર્યા, બકવાસ કર્યો. બે ઉત્તમ શ્રમણોને સર્વની દેખતાં તેજો લેશ્યાથી બાળી નાંખ્યા.

તે બંને સંત શુભ પરિણામોમાં મૃત્યુ પામી દેવલોકમાં ગયા અને આરાધક એકાવતારી બન્યા. એ ગોશાલકના ઉપદ્રવને કારણે તીર્થંકર મહાવીર સ્વયં છ મહિના અસ્વસ્થ રહ્યા. સમાજમાં અફવા ફેલાણી કે જૈનના બે તીર્થંકર આપસમાં ઝગડે છે અને એક કહે કે તું છ માસમાં મૃત્યુ પામીશ અને બીજો કહે છે તું સાત દિવસમાં મૃત્યુ પામીશ. હકીકતમાં ગોશાલક ખૂબ દુઃખ પામીને ૭ દિવસમાં મૃત્યુ પામ્યો અને ભગવાન મહાવીર સ્વામી ૬ માસ પછી પૂર્વવત સંપૂર્ણ સ્વસ્થ થયા. તે પછી ૧૫ વર્ષ ૬ માસ એટલે સાડા પંદર વર્ષ તીર્થંકર સ્વરૂપે વિચર્યા.

જમાલી :- ભગવાન પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરવાવાળા ૫૦૦ મહાપુણ્યશાળી પુરુષોની સાથે દીક્ષા ગ્રહણ કરનાર ભગવાનના સંસારી સગા(જમાઈ તથા ભાણેજ) જમાલી અણગાર કેવળી ન હોવા છતાં પોતાને ભગવાન સમક્ષ કેવળી હોવાની ડંફાસ મારવા લાગ્યો. ભગવાન તથા ગણધર ગૌતમ સ્વામી દ્વારા સમજાવ્યા છતાં સાચા માર્ગ પર ન આવ્યો અને ખોટી માન્યતા અને મિથ્યાત્વમાં રહી પોતાનો અલગ પંથ ચોથા આરામાં ચલાવ્યો.

નિન્હવ : ભગવાનના નિર્વાણ પછી પણ કેટલાય નિહ્વો નાની-નાની વાતોને કારણે જિનશાસનમાં થતા રહ્યા. તીર્થંકર તથા ગણધરની હાજરીમાં પણ જમાલી નાની એવી વાતમાં જકડ વલણ અપનાવી વળગી રહ્યો, તો ભગવાનના નિર્વાણ પછી પોતાના અહંથી અક્કડ-વલણ અપનાવનારને શાસનમાં કોણ સમજાવે.

દિગંબર : નિન્હવોની સંખ્યા સાત જાહેર થઈ. એ ઉપરાંત વીર નિર્વાણના દશમા સૈકામાં અને આગમ લેખન પછી જૈન દિગંબર મત નવો પેદા થયો એટલે નવા ગ્રંથો બનાવ્યા, જિનાગમોને અમાન્ય કર્યા, અને એકાંત નગ્નત્વથી જ સાધુપણું તથા મોક્ષ થાય તેમ કહેવા લાગ્યા. વસ્ત્રનું ખંડન અને વસ્ત્ર વિના ન રહી શકે તે કારણસર સ્ત્રી મુકિતનો નિષેધ કર્યો.

પ્રશ્ન : દિગંબર મત તો દેવર્ધિગણિના શાસ્ત્ર લેખન પહેલાં થઈ ગયો હતો એવું જાણવામાં આવેલ છે તો દશમા સૈકાની વાત શું ઉચિત છે ? **સમાધાન-** આ એક વર્તમાન પ્રવાહ છે પોતાને પ્રાચીન સાબિત કરવા કેટલાક લોકો અસત્ય અથવા પ્રપંચનો આશરો લઈ રહ્યા હતા. હકીકતમાં સમજવાનું એ છે કે દેવર્ધિગણિના આગમ લેખન, સંકલન પહેલાં દિગંબર મત પ્રચલિત હોત અને આગ્રહયુક્ત પરંપરા ચાલી હોત તેમજ એના ગ્રંથોમાં શ્વેતાંબર ધર્મનું ખંડન અને પોતાની સ્થાપના શરૂ થઈ ગઈ હોત, તો શાસ્ત્ર લેખન સંકલન તથા નવા શાસ્ત્ર સંપાદનમાં

શ્વેતાંબર પણ કેમ પાછળ રહેત. તેઓ પણ લેખિત થતાં શાસ્ત્રમાં દિગંબરોનું ખંડન સામેલ કરત અને નવા શાસ્ત્રોમાં તેને જડમૂળથી ઉખાડવાનું લેખન કરત. આવો છદ્મસ્થ(સરાગી) માનવ સ્વભાવ રોકી શકાતો નથી. પરંતુ દેવર્ધિગણી દ્વારા સંકલન સંપાદન અને લેખન થયેલા આજે પ્રાપ્ત આગમોમાં ક્યાંય પણ દિગંબર મતના ખંડનની નોંધ નથી. હકીકતમાં એ શાસ્ત્રોમાં અચેલ ધર્મની (દિગંબરતાની) મુક્ત મને પ્રશંસા-અનુમોદના કરવામાં આવી છે.

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્વેતાંબરનાં શાસ્ત્રો મૂળ શાસન પરંપરાથી પ્રાપ્ત અને પ્રાચીન છે. તથા એકાંતના આગ્રહ, દુરાગ્રહ, મતાગ્રહથી મુક્ત છે. એટલા માટે એવું કહેવામાં આવ્યું કે, આગમ લેખન-સંકલન પછીજ દિગંબર ધર્મનો પ્રચાર થયો છે. તેથી પ્રાપ્ત ઇતિહાસની પ્રાચીનતા અંગે ખોટી મહોર લગાવવા ઉપજાવી કારુલી વાત હોય તેમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી. મધ્યકાળમાં એવી અનેક કરામતો થઈ છે. ખોટા ખોટા શિલાલેખ તથા મૂર્તિઓ બનાવી બનાવીને જમીનમાં દાટી દીધેલ છે.

મૂર્તિપૂજક : દિગંબરો પછી શ્વેતાંબરોમાં સમયના પ્રભાવે શિથિલાચાર તથા લોકેષણાની અસરના કારણે મૂર્તિમંદિર ધર્મ પ્રચલિત કરવામાં આવ્યો. જે ભસ્મગ્રહની અસરના કારણે શિખરની ઉંચાઈએ પહોંચેલ. છતાં પણ જ્ઞાની, ધ્યાની, પ્રકાંડ વિદ્વાન સંત, આચાર્ય સમયે સમયે થતા રહ્યા છે. જેઓએ આગમ સેવા, જિનશાસન સેવા-પ્રભાવના પોત પોતાની મર્યાદામાં રહીને કરી છે. પરિણામે, ઉતરતાં-ચડતાં, પડતાં-આખડતાં આગમ ભાષાની અપેક્ષાએ જિનશાસન વીર નિર્વાણના ૨૦૦૦ વર્ષ સુધી **અવનતોવનત** ચાલતો રહ્યો અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર હીનતા તરફ વધતો રહ્યો.

લોકાશાહ : ક્રિયોધ્ધાર :- ભસ્મગ્રહ સમાપ્ત હોવાના પ્રતાપે વીર નિર્વાણના ૨૦૦૧ વર્ષ પછી મૂર્તિપૂજક લોકાગચ્છ નામના ગચ્છના શિથિલ સંતોમાંથી કેટલાક સંતો આગળ આવ્યા અને ક્રિયોધ્ધાર શરૂ કર્યો. અનેક સંકટોથી ઘેરાયેલ આ ક્રિયોધ્ધાર વિકસતો ચાલ્યો. થોડા જ વર્ષોમાં ૧૫ લાખ જૈનમાંથી ૮ લાખ જૈનોએ તે ક્રિયોધ્ધારમાં પોતાની સહમતી દર્શાવી. એ જ પ્રવાહ અને તે જ સમાજ ચતુર્વિધ સંઘ બની સ્થાનકવાસી જૈનધર્મના નામથી પ્રખ્યાત થયો. **[મંદિરમાર્ગીઓના લોકાગચ્છના પોતાના સ્વતંત્ર મંદિર તથા ઉપાગ્રય પણ હતા. એ ગચ્છમાંથી લક્ષ્મી વિજયજી મ.સા. આદિ ૧૦ સંતના સમૂહે યથાસમયે નવી દીક્ષા લઈ ક્રિયોદ્ધાર-જિન શાસનનો પુનરુદ્ધાર**

કર્ચો. તે લોકાગચ્છના મંદિર ઉપાશ્રયો આજે પણ જોવા મળે છે.]

સ્થાનકવાસી ધર્મ :- એવા સમયમાં બાકી રહેલા શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંત સમાજે પણ પોતાના સંગઠન માટે પ્રયત્ન કર્યો, કેટલાક આચારને પણ ઉચ્ચ બનાવ્યા. સાથે સાથે મંત્ર-તંત્રના જોરે વિરોધ પણ કર્યો, પરંતુ કલ્પસૂત્ર પ્રમાણે ૨૦૦૦ વર્ષના ભસ્મગ્રહ દૂર થવાને કારણે શાસનની પ્રગતિ અટકી નહીં. સ્થાનકવાસી સાધુ-સાધ્વીની સંખ્યા પણ વધતી ગઈ. એક લોકાશાહ (લોકાગચ્છના ઉત્તમ સંત પુરુષ) તૈયાર થવાથી એના અનેક સહયોગી, ક્રાંતિકારી વીર લોકાશાહ સમાન શ્રમણ વિગેરે થતા ગયા અને જિનશાસન આગળને આગળ વધતું ગયું.

ફરી ચડાવ-ઉતરાવના ચક્કરમાં :- સેંકડો વર્ષોના આ ચડાવ પછી હુંડાવસર્પિણીના પાંચમા આરાના કારણે ફરી ચડાવ-ઉતરાવ, પ્રગતિ-પતન થતાં થતાં આજે જિનશાસનમાં ૧૪ હજાર જૈન સંત-સતીજી તથા લાખો-કરોડો (૫ કરોડ) જનતા રૂપ જૈન સમાજ પોત-પોતાના વાડા-સંપ્રદાયમાં વધી રહેલ છે. સાથેસાથે જડબુદ્ધિના કારણે કંઈક છિન્નભિન્ન, સંપ્રદાય ભેદ, ભાગલા-ઝગડો, રાગ-દ્વેષ, માઝું-તાઝું, મન દુઃખ વિગેરે અગણિત અંતરાયો છતાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપમાં ચારો તરફ (સાપેક્ષ દષ્ટિથી) પ્રગતિ થતી રહી છે.

વર્તમાનમાં જિનશાસનની સાચી સ્થિતિ : એકતાના અભાવે મહાવીર જયંતિ, પર્યુષણા-સંવત્સરી પણ અલગ-અલગ દિવસે મનાવવામાં આવે છે, શિથિલાચાર, લોકપ્રવાહ વિગેરે દૂષણ વધતા જ જાય છે તથા પૂર્વવત્ આડંબર, આરંભ-સમારંભ તેમજ મિથ્યા પ્રવૃત્તિઓ વધતી જ જાય છે. ધર્મના સ્વરૂપને વિકૃત બનાવતા છતાં જિનશાસન તથા જૈનધર્મ પ્રતિ વ્યક્તિ તથા જનતામાં ભક્તિની અતિશય વૃદ્ધિ આજે પણ શિખર ઉપર ચડી રહી છે. લોકો ધર્મના નામ પર કે ધર્મગુરુઓના નામ પર સંપત્તિનું દાન કરી મહાદાનવીર બનતા જોવામાં આવે છે. તેમજ તપસ્યાઓમાં પણ અનેક પ્રકારની શૂરવીરતા જોવામાં આવે છે. જ્ઞાન પ્રચાર પણ દરેક સંઘોમાં મોટા પ્રમાણમાં થઈ રહેલ છે. અનેક મુમુક્ષુ આત્માઓ- બાળક, યુવાન કે વૃદ્ધ સંસાર ત્યાગ કરી આશ્ચર્ય પમાડે તેવી સાધનાના શિખર હસ્તગત કરતાં જોવામાં આવે છે. ભૌતિકવાદના આ જમાનામાં ઈન્દ્રિય ગુલામી તથા શરીરનો મોહ એટલે શરીર પ્રત્યેની આસક્તિ વિગેરેની બોલબાલા છે. એવા જમાનામાં પણ આજીવન અનશન-સંથારાની સંખ્યા ૫૦-૧૦૦ વર્ષનો વિક્રમ તોડતા જોવા મળે છે.

કોઈ દીક્ષા લીધા બાદ તુરંત ભયંકર ગરમીના દિવસોમાં ૬૭ દિવસનો

સંથારો પાર પમાડે છે. તો કોઈ ૮૩ દિવસનો સંથારો (જેમાં ઘણા દિવસ ચૌવિહાર અને ૨૦ વર્ષની દીક્ષા) લઈ આત્મકલ્યાણ સાધી રહ્યા છે. આ રીતે પૂરા હિન્દુસ્તાનમાં સાધ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકા ચતુર્વિધ સંઘમાં સંથારો તથા પંડિતમરણની ભાવના પણ ઝડપથી વધી રહેલ છે. ક્યાંક ક્યાંક તો સંથારાની સાંકળ ચાલતી હોવાનું સાંભળવામાં આવે છે. (કચ્છના લોકોમાં)

ઉપસંહાર : ૨૧૬જાર વર્ષ શાસન :- આમ ભગવાનના શાસનમાં ઝગડા, ફજેતી, રાગ-દ્વેષ, મોટા પ્રમાણમાં શિથિલાચાર ચાલી રહ્યો હોવા છતાં પણ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ તથા સંથારાની સાધના વિગેરેમાં વધારો થતો જાય છે. જ્ઞાન આરાધનામાં ઊર આગમ કે અનેક આગમ કંઠસ્થ કરવાવાળા પણ જોવામાં આવે છે. અનેક જગ્યાએ જ્ઞાન શિબિર થઈ રહી છે. સરવાળે આ નૈતિક પતન તથા ભૌતિકવાદની બોલબાલાવાળા સમયમાં પણ અનેક ધર્મવીર જાણવા-જોવા-વાંચવામાં આવે છે. આમ પડતા-આખડતા ભગવાનનું શાસન કુલ ૨૧૦૦૦ વર્ષ ચાલવાનું છે.

નિબંધ - ૬

નિર્ગ્રથના આત્મ પરીક્ષણની પરિજ્ઞા

સાધુ-સાધ્વીઓની પ્રવૃત્તિનું નિરીક્ષણ :-

સંયમનો સ્વીકાર કર્યા બાદ નિર્ગ્રથો બે દિશામાં પ્રગતિ કરે છે. કોઈ સાધક સંયમ આરાધનામાં પ્રગતિ કરે છે તો કોઈક સાધક સંયમ વિરાધનામાં પ્રવૃત્ત રહે છે.

સંયમ આરાધનામાં પ્રગતિશીલ કોઈ સાધક સ્વપ્રશંસા અથવા સ્વગચ્છ પ્રશંસા તથા પોતાની પ્રગતિ કરતાં કરતાં, જિનવચનોમા શ્રદ્ધા રાખતાં અન્ય સાધકોની નિંદા-કુથલી કરવા સાંભળવામાં રસ લઈ માન કષાયના સૂક્ષ્મ કંટકથી આત્મસંયમની વિરાધના કરતા રહે છે.

આનાથી વિપરીત કોઈ આરાધનામાં પ્રગતિશીલ સાધક પોતે વધારેને વધારે સંયમ તપનું પાલન કરતાં કરતાં મુશ્કેલીઓ-ઉપસર્ગો સહન કરતા રહે છે, સાથે સાથે ઓછી સાધના કરતા સાધક પ્રત્યે કોઈ પણ પ્રકારે ખરાબ દષ્ટિ રાખતા નથી તેમજ તેની હીલના-નિંદા પણ કરતા નથી. પરંતુ, તેમના પ્રત્યે મૈત્રી ભાવ, કરુણાભાવ, માધ્યસ્થ ભાવ રાખી લાગણીસભર સુંદર માનવતાભર્યો

વ્યવહાર રાખે છે. આ ઉત્તમ આરાધના કરનાર આદર્શ સાધક હોય છે.

સંયમ વિરાધનામાં પ્રવૃત્ત સાધક પોતાની વિચારસરણી અથવા પરંપરા મુજબ સંયમ પાલનમાં જુદા જુદા કે આગમ વિપરીત આચરણનો એક એક કરી સ્વીકાર કરતા જાય છે અને સંયમ અંગીકાર કરવા માટેના મૂળભૂત લક્ષ્યથી ક્રમે ક્રમે દૂર થતા જાય છે.

વિરાધનામાં પ્રગતિશીલ કેટલાક સાધક અન્ય આરાધક સાધકો પ્રત્યે આદરભાવ રાખી એની આરાધનાઓનું અનુમોદન કરતા રહે છે તથા આગમયુક્ત શુદ્ધ આચારની તરફદારી કરે છે.

આ ઉપરાંત, વિરાધનામાં પ્રગતિશીલ કેટલાક સાધક ક્ષેત્ર તથા કાળનો આશરો લઈ આગમોક્ત મર્યાદાઓનું ખંડન-મંડન કરે છે. અન્ય આરાધક- સાધકો પ્રત્યે આદરભાવ રાખતા નથી અને ઈર્ષ્યા ભાવ, હીનભાવ રાખે છે. તથા પોતાની બુદ્ધિ શક્તિ તથા પ્રગતિ બળથી તેઓની નિંદા-કુથલી કરી વિભાવ વ્યક્ત કરે છે, એટલે કે શુદ્ધ આરાધના કરનારાઓના ગુણગ્રાહી બનવાને બદલે છિદ્રાન્વેષી બની રહે છે. ઉપરોક્ત દરેક આરાધક તથા વિરાધક સાધકોએ પ્રસ્તુત નિબંધરૂપ દર્પણમાં પોતાનું આત્મ નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ.

આગમ અનુસાર સાધકોના બે વિભાગ :-

(૧) જૈન આગમન ભગવતી સૂત્રમાં ઉત્તમ-સાધક, શુદ્ધ આચરણ કરનાર સાધુઓને નિર્ગ્રન્થના વિભાગમાં સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. વર્તમાનમાં એ છ વિભાગોમાંથી ત્રણ નિર્ગ્રન્થ વિભાગના સાધુ હોય છે.

(૨) અનેક આગમો(જ્ઞાતા સૂત્ર, નિશીથ સૂત્ર, વ્યવહાર સૂત્ર વિગરે)માં શિથિલાચારી સામાન્ય સાધકોના અનેક વિભાગ કહેલા છે. એ બધા મળીને દસ થાય છે. વર્તમાનમાં શિથિલાચારીના એ દસેય વિભાગ હોય શકે છે. તે બંને વિભાગોનો પરિચય આ પ્રમાણે છે—

વર્તમાનમાં સંભાવિત નિર્ગ્રન્થના ત્રણ વિભાગ :-

(૧) **બકુશ નિર્ગ્રન્થ :-** સંયમ સમાચારી માટેના આગમોના નાના-મોટા પ્રાય: દરેક નિયમોનું પાલન કરતા હોવા છતાં આ નિર્ગ્રન્થોનું શરીર તથા ઉપકરણોની શુદ્ધિમાં વિશેષ ધ્યાન રહે છે. શરીર પ્રતિ નિર્મોહ ભાવ ઓછો થઈ જાય છે. જેથી એ તપ-સ્વાધ્યાય વિગરેમાં વૃદ્ધિ કરવાને બદલે ખાવા-પીવામાં આશક્તિ, ઔષધ-દવાના ઉપયોગમાં રુચિ, આળશ તથા નિંદ્રામાં વધારો કરે છે, સાથે સાથે

એના અનેક સંયમ ગુણોના વિકાસમાં જાગૃતિ ઘટતી જાય છે.

અનેક સંયમ સમાચારીના નિયમોનો ભંગ કરવાથી કે તે પ્રત્યે ઉપેક્ષાભાવ રાખવાથી સાધક ક્રમે ક્રમે નિર્ગ્રન્થ વિભાગથી અળગો થતો જાય છે. કૃષ્ણ, નીલ તથા કાપોત એમ આ ત્રણ અશુભ લેશ્યાને પરિણામે તે સાધક નિર્ગ્રન્થ વિભાગમાંથી તરત જ પડી જાય છે. એટલે કે એનામાં નિર્ગ્રન્થ વિભાગના છટ્ટા-સાતમા વિગરે ગુણસ્થાનક નથી રહેતા. ત્યારે તે શિથિલાચારી વિભાગના પાસંથા વિગરેમાં પહોંચી જાય છે.

(૨) **પ્રતિસેવના કુશીલ નિર્ગ્રન્થ :-** આ પ્રકારના નિર્ગ્રન્થ આગમાનુસાર સંયમ સમાચારીનું પાલન કરવાની રુચિ સાથે પ્રયત્ન કરવા છતાં શારીરિક પરિસ્થિતિના કારણે અથવા શ્રુત જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિને લીધે તથા સંઘ હિત માટે સમય-સમયે મૂલ ગુણ કે ઉત્તર ગુણના દોષનું સેવન કરે છે, તેમજ તેને દોષ સમજીને યોગ્ય સમયે શુદ્ધિ પણ કરે છે, ક્યારેક મુશ્કેલી-ઉપસર્ગને સહન કરવાની અશક્તિના કારણે દોષ લગાવી લે છે તથા તેની શુદ્ધિ કરી લ્યે છે.

પરિસ્થિતિવશ દોષ સેવન કરી, પરિસ્થિતિ દૂર થતાં જ એ દોષને છોડી દે છે અર્થાત્ કોઈ પણ દોષની અનાવશ્યક પ્રવૃત્તિને લાંબા સમય સુધી ચલાવતો નથી. આ પ્રકારની સાધનાની અવસ્થામાં પ્રતિસેવના કુશીલ નિર્ગ્રન્થ રહે છે.

કોઈ પણ દોષને લાંબા સમય સુધી કરવાથી, શુદ્ધિ કરવાનું લક્ષ્ય ન રાખવાથી, અન્ય અનેક સમાચારીમાં પણ શિથિલ થઈ જવાથી અથવા તો અશુદ્ધ પ્રચાર કરવાથી આ સાધક ઉતરોત્તર નિર્ગ્રન્થ વિભાગમાંથી છૂટો પડી જાય છે. કૃષ્ણ, નીલ તથા કાપોત એમ આ ત્રણ અશુભ લેશ્યાના પરિણામ આવતા તે સાધક નિર્ગ્રન્થ વિભાગમાંથી તરત જ પડી જાય છે એટલે કે સંયમના છટ્ટા-સાતમા વિગરે ગુણસ્થાનોમાં રહેતો નથી. ત્યારે તે શિથિલાચારી વિભાગના પાસંથા વિગરેમાં પહોંચી જાય છે.

(૩) **કષાયકશીલ નિર્ગ્રન્થ :-** આ સાધક સંયમ સમાચારીનું નિરતિચાર (દોષ રહિત) પાલન કરે છે. એટલે કે પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ તથા સંયમ વિધિઓનું (ક્રિયાઓનું) આગમાનુસાર સંપૂર્ણ પાલન કરે છે.

સંજવલન કષાયના ઉદયના કારણે ક્યારેક ક્ષણિક તથા દેખીતા કષયમાં પરિણતિ પામે છે. પરંતુ એ કષાયના કારણે કોઈ પણ સંયમ આચરણને દૂષિત કરતા નથી.

અનુશાસન ચલાવવા માટે કે અમલ કરવા માટે અથવા કોઈ દ્વારા અભદ્ર વ્યવહાર થતાં કોઈ આવી જાય છે. તેજ રીતે થોડા સમય માટે માન, માયા, લોભનું આચરણ પણ તેનાથી થઈ જાય છે. આ કષ્ટાઓનું સ્વરૂપ બહારથી જોવામાં કોઈ પણ પ્રકારનું કેમ ન હોય, પરંતુ અંદરથી આ સ્વરૂપ તુરત દૂર થઈ જાય છે. પ્રતિક્રમણ સમયે તે સ્થિતિ સુધરી જાય છે અને સાધકનું હૃદય સર્વ રીતે શુદ્ધ-પવિત્ર થઈ જાય છે.

આ સાધકની કષાયના કારણે સંયમ મર્યાદાનો ભંગ થઈ જાય તો આ નિર્ગ્રન્થ અવસ્થા રહેતી નથી પરંતુ અગાઉ કહેલા તેમ પ્રતિસેવના નિર્ગ્રન્થ અવસ્થામાં ચાલ્યો જાય છે.

કોઈ કષાયની અવસ્થાનો જો પ્રતિક્રમણના સમય સુધી અંત ન આવી જાય તો આ નિર્ગ્રન્થ પોતાની નિર્ગ્રન્થ અવસ્થાથી ભ્રષ્ટ થઈ સંયમ રહિત અથવા સમક્રિત રહિત અવસ્થા મેળવે છે. આ પ્રકારે અગાઉ કહેવાયું તેમ એ નિર્ગ્રન્થ પણ પ્રતિક્રમણ સમય સુધી કષાય પરિણામોનું સંશોધન ન કરે તો પછી નિર્ગ્રન્થ વિભાગમાં રહેતા નથી.

થોડા સમય માટેના કષાયમાં તથા સંયમ મર્યાદા પૂર્ણપણે પાલન કરતા રહેતાં આ કષાય કુશીલ નિર્ગ્રન્થને ક્યારેક ત્રણ અશુભ લેશ્યાના પરિણામ આવી જાય તો પણ તે પોતાના નિર્ગ્રન્થ વિભાગમાંથી તુરત ભ્રષ્ટ થતા નથી પરંતુ અશુભ લેશ્યાઓમાં વધારે સમય રહી જાય તો પૂર્ણ શુદ્ધાચાર પાલન કરતા નિર્ગ્રન્થ પણ સંયમ અવસ્થાથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે.

(૪) વિવેકજ્ઞાન :- નિર્ગ્રન્થ અવસ્થામાંથી ભ્રષ્ટ ન થવાય તેવા લક્ષ્યવાળા સાધકોએ પોતાના કોઈપણ દોષમાં, કોઈ પણ કષાય વૃત્તિમાં, કોઈ પણ અશુભ લેશ્યામાં વધારે સમય રોકાઈ રહેવું જોઈએ નહીં. હંમેશા સતર્ક, સાવધાન અને જાગ્રત રહીને તુરત જ આ અવસ્થાઓમાંથી નિવૃત્ત થઈ આત્મ ભાવમાં લીન થઈ જવું જોઈએ.

શિથિલાચારીના વિભાગ :

(૧) પાર્શ્વસ્થ :- જે જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રની આરાધનામાં પુરુષાર્થ કરતો નથી અને તેના પાલનમાં અરસિક થઈ જાય છે તેમજ રત્નત્રયીના અતિચારો અને અનાચારોનું આચરણ કરી તેની શુદ્ધિ કરતો નથી તે પાર્શ્વસ્થ કહેવાય છે.

(૨) અવસન્ન :- જે પ્રતિક્રમણ, પ્રતિલેખન, સ્વાધ્યાય, વિનય પ્રતિપત્તિ આવશ્યક

વિગેરે સમાચારીઓ તથા સમિતિઓનું પાલન કરતો નથી અથવા ન્યૂનાધિક કે વિપરીત આચરણ કરે છે તેમજ શુદ્ધિ કરતો નથી તે અવસન્ન (ઓસન્ના) કહેવાય છે.

(૩) કુશીલ :- જે વિદ્યા, મંત્ર, તંત્ર, શુકન-યોગ કથન અથવા ચિકિત્સા વૃત્તિ વિગેરેના પ્રતિબંધિત કાર્યો કરે છે તથા તેનાથી પોતાની માન સંજ્ઞા કે લોભ સંજ્ઞાનું પોષણ કરે છે અને એ કાર્યોનું કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ લેતો નથી, તે કુશીલ (કુશીલિયા) કહેવાય છે.

(૪) સંસક્ત :- જે ઉત્કૃષ્ટ આચાર પાલન કરનારના સંપર્કમાં આવે ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ આચાર પાળવા લાગે તેમજ શિથિલાચારીના સંપર્કમાં આવે ત્યારે તેના જેવો બની જાય. એટલે કે નટની જેમ અનેક સ્વાંગ-વેશ ધારણ કરી શકે છે અને ઊનની જેમ અનેક રંગ ધારણ કરી શકે છે, તે સંસક્ત(સંસત) કહેવામાં આવે છે.

(૫) નિત્યક :- જે ચાતુર્માસ કલ્પ તથા માસ કલ્પ પછી વિહાર કરતા નથી અથવા એનાથી બે ગણો સમય અન્યત્ર પસાર કર્યા પહેલાં જ ત્યાં પાછા આવી નિવાસ કરે છે. એટલે કે ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયા બાદ આઠ માસ અન્યત્ર વિતાવ્યા સિવાય અને માસ કલ્પ પૂર્ણ કરી વિહાર કર્યા પછી બે માસ પહેલાં જ પાછા ત્યાં આવી નિવાસ કરે છે તે નિત્યક (નિતિયા) કહેવાય છે.

જે શક્તિ હોવા છતાં પણ વિહાર કરતા નથી અને પ્રયોજન વગર એક જગ્યાએ કલ્પ ઉપરાંત રોકાઈ જાય છે તે પણ નિત્યક(નિતિયા) કહેવાય છે.

(૬) યથાચ્છંદ :- જે સ્વચ્છંદતાથી આગમ વિરુદ્ધ મનમાની પ્રરૂપણા કે આચરણ કરે છે તે યથાચ્છંદ સ્વચ્છંદાચારી કહેવાય છે.

(૭) પ્રેક્ષણિક :- જે અનેક જોવાલાયક સ્થળો તથા દ્રવ્યોને જોવાની રુચિવાળા હોય છે અને તેને જોવા જતા રહે છે તથા તેનું શાસ્ત્રાનુસાર કોઈ પણ પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત લેતા નથી તે પ્રેક્ષણિક(પાસણિયા) કહેવાય છે.

(૮) કાથિક :- જે આહાર કથા, દેશ વિગેરેની કથા કરવા, સાંભળવા તથા જાણવા અભિરુચિ રાખે છે તથા તેના માટે સ્વાધ્યાયના સમયને વેડફી સમાચાર પત્ર વાંચે છે, તે કાથિક(કાહિયા) કહેવાય છે અથવા તો જે અમર્યાદિત સમય સુધી ધર્મકથા કરતા જ રહે છે, જેને કારણે પ્રતિલેખન, પ્રતિક્રમણ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, વિનય, વૈયાવૃત્ય વિગેરે કાર્યોમાં અવ્યવસ્થા કરે છે અને પોતાના સ્વાસ્થ્યને પણ અવ્યવસ્થિત કરે છે તે પણ કાથિક કહેવાય છે.

(૯) મામક : જે ગામ તથા શહેરોને, ગૃહસ્થના ઘરોને કે શ્રાવકોને અને અન્ય સચિત્ત-અચિત્ત પદાર્થોને માઝું-માઝું કહે છે તથા તેમાંથી કોઈમાં પણ મમત્વ કે સ્વામિત્વ ભાવ રાખે છે અથવા અધિકાર જમાવે છે તથા શિષ્ય-શિષ્યાઓ તરફ અતિલોભ-આશક્તિ ભાવ રાખે છે તેમજ સ્વાર્થવૃત્તિ થી કે ગુરુ આમનાયની પ્રવૃત્તિ વિગેરે દ્વારા લોક સમૂહને પોતાના કરવાનો પ્રયત્ન કરતો રહે છે તે મામક (મામગા) કહેવાય છે.

જન સાધારણને જિનમાર્ગે વાળવા માટે ધર્મકથા કે પ્રેરણા વિગેરે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં ગૃહસ્થો પોતે અનુરાગી બની જાય અને ભિક્ષુ એમાં મારા-મારાનો ભાવ-આગ્રહ ન રાખે તો એ પ્રવૃત્તિ કરનારને મામક ન કહી શકાય.

(૧૦) સંપ્રસારિક : જે સંસારીના સાંસારિક કાર્યોમાં, સંસ્થાઓમાં ભાગ લે છે, ગૃહસ્થને કોઈ પણ કાર્યના પ્રારંભ માટે શુભ મુહૂર્ત વિગેરેનું કથન કહે છે, વ્યાપાર વિગેરે કાર્યોમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે કોઈ પણ પ્રકારે મદદ કરે છે, તથા અન્ય પણ અનેક પુણ્ય મિશ્રિત અકલ્પનીય કાર્યોમાં સહભાગી થાય છે તે સંપ્રસારિક (સંપસારિયા) કહેવાય છે.

(૧૧) મહાદોષી : ઉપરના દશ સિવાય જે રૌદ્ર ધ્યાનમાં રહે છે, કૂર પરિણામી હોય છે, બીજાનું અનિષ્ટ કરે છે, ખોટા આક્ષેપો લગાડે છે, અનેક પ્રકારના માયાચાર કરે છે અથવા તો પરસ્ત્રી ગમન કરે છે, મોટી ચોરીઓ કરે છે, ધનસંગ્રહ કરે છે. છ કાયાના આરંભ-સમારંભ વાળા મંદિર-મકાનના નિર્માણ તેમજ સંઘ કાઢવા વિગેરે કાર્યો કરાવે છે, પોતાની પ્રતિષ્ઠા માટે સંઘમાં ફાટ-ફૂટ પડાવી પોતાનો સ્વાર્થ સાધે છે, એવું કરવા વાળા સામાન્ય સાધુ હોય કે આચાર્ય પદવીધારક હોય તે આ શિથિલાચારના ૧૦ વિભાગોથી પણ વધી જાય છે અને સાધુ વેષમાં રહેવા છતાં ગૃહસ્થ તુલ્ય તથા આત્મવંચક (પોતાની જાતને છેતરનાર) હોય છે અને કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ વાળા તો મહાદૂર્ત અને કપટી-દગાબાજ પણ હોય છે.

સંયમ સ્વીકાર કર્યા પછી થવા પાત્ર અનેક અવસ્થાઓની આ બહુમુખી પરિજ્ઞા કહેવામાં આવી છે. પ્રત્યેક સાધક આને આત્મપરીક્ષણ માટે દર્પણ સમજી ધ્યાનપૂર્વક તેમાં પોતાનું મોરું જુએ અર્થાત્ એના પરથી આત્મ નિરીક્ષણ કરે અને સંયમ આરાધના કરી માનવભવને સાર્થક કરવો હોય તો યોગ્ય આત્મ સુધારા કરે. શુભ ભવતુ સર્વ નિગ્રન્થાનામ્.

નોંધ :- (૧) નિર્ગ્રંથના છએ વિભાગોની વિસ્તૃત જાણકારી વિવરણ

અન્ય નિબંધમાં જોવું. (૨) પાસત્યા વિગેરે દસનું વિસ્તૃત સપ્રમાણ (ભાષ્ય ગાથા યુક્ત) વ્યાખ્યા પણ અન્ય નિબંધમાં પ્રસંગ પ્રમાણે જોવું.

નિબંધ - ૭

છએ પ્રકારના નિર્ગ્રંથોનું વિશ્લેષણ

છ પ્રકારના નિર્ગ્રંથોનું વિશ્લેષણ :-

ભગવતી સૂત્ર શ. ૨૫, ઉદ્દેશક ૬ માં મૌલિક રૂપથી પાંચ નિર્ગ્રંથો કહેવામાં આવ્યા છે અને પછી ૩૬ દ્વારોથી છ નિર્ગ્રંથોનું વર્ણન કરવામાં આવેલ છે એટલે કે કુશીલ નિર્ગ્રંથના બે પ્રકાર કહેવામાં આવ્યા છે- (૧) પ્રતિસેવના કુશીલ (૨) કષાય કુશીલ. આ રીતે કુલ છ નિર્ગ્રંથ નીચે મુબજ છે. ૧. પુલાક, ૨. બકુશ, ૩. પ્રતિસેવના, ૪. કષાય કુશીલ, ૫. નિર્ગ્રંથ, ૬. સ્નાતક. પ્રથમ દ્વારમાં આ છઓના પાંચ-પાંચ ભેદ કરી સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. પછી બાકીના ૩૫ દ્વારોમાં અનેક પ્રકારનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવેલ છે. તે સર્વ વિશ્લેષણને ધ્યાનમાં રાખીને અહીં એ છ નિર્ગ્રંથોનું ક્રમ પ્રમાણે પારિભાષિક તથા સૈદ્ધાંતિક વિગતવાર વિશ્લેષણ કરવામાં આવી રહ્યું છે—

(૧) પુલાક નિર્ગ્રંથ :- સંયમ ધારણ કરતા પહેલાં કષાય કુશીલ નિર્ગ્રંથો જ પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં સંયમ પર્યાયની વૃદ્ધિ થતાં અને ૯ પુર્વોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધા પછી સાધકને પુલાક લબ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે જ્યારે કોઈ જરૂરિયાતના પ્રસંગે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર સબંધી હેતુએ લબ્ધિનો પ્રયોગ કરે છે ત્યારે તે લબ્ધિ પ્રયોગ અવસ્થામાં અંતર્મુહૂર્ત માટે જે નિર્ગ્રંથો રહે છે તેને પુલાક નિર્ગ્રંથો કહેવામાં આવે છે. પુલાક નિર્ગ્રંથ ક્યારેય પણ સાધુ ઉપર આવેલ આપત્તિને દૂર કરવા માટે ચક્રવર્તી રાજા વગેરેને ભયભીત કરી શકે છે, દંડ દઈ શકે છે. તે આપત્તિના નિવારણમાં મૂળગુણ પ્રતિસેવના (દોષ પ્રવૃત્તિ) અથવા કોઈવાર ઉત્તરગુણ પ્રતિસેવના હોય છે. આ નિર્ગ્રંથનો સંપૂર્ણ સમય અંતર્મુહૂર્ત પૂરતો હોય છે. તેથી લબ્ધિ પ્રયોગના કાર્યથી તે અંતર્મુહૂર્તમાંજ મુક્ત થઈ જાય છે અને આલોચના પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શુદ્ધ સંયમ અવસ્થામાં અર્થાત્ કષાય કુશીલ નિર્ગ્રંથમાં આવી જાય છે. જો અંતર્મુહૂર્તમાં મુક્ત ન થાય અથવા તો આલોચના વિગેરેના ભાવ ન થાય તો અંતર્મુહૂર્તનો સમય પસાર થતાં અસંયમ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે. આ લબ્ધિ પ્રયોગની અવસ્થામાં ત્રણ શુભ લેશ્યામાંથી કોઈ એક લેશ્યા રહે છે, અશુભ લેશ્યા રહેતી નથી. છતાં

પણ પ્રવૃત્તિમાં આવેશ અને અક્ષમા ભાવ હોવાથી તથા નાના કે મોટા કોઈ પણ દોષની નિયમા હોવાથી આ નિયંતાની શરૂઆતથી જ સંયમપર્યાયની ઘણીજ ઓછપ આવવા લાગે છે કે બહુશ નિયંતાના ઉત્કૃષ્ટ ચરિત્ર પર્યવથી અનંત ગુણહીન ચરિત્ર પર્યવ થઈ જાય છે. આ નિયંતો જીવનમાં ત્રણ વખત જ ઉત્કૃષ્ટ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. લબ્ધિ પ્રયોગમાં જ્ઞાન, દર્શન વિગેરેના કોઈ ન કોઈ હેતુ હોય છે, તે નિમિતોની અપેક્ષાએ પાંચ પ્રકાર કહેવામાં આવ્યા છે.

(૧) જ્ઞાન પુલાક :- જ્ઞાન(અધ્યયન)ના સંબંધમાં કોઈ દ્વારા કોઈ પણ પ્રકારે વિદ્ય ઉત્પન્ન કરવાથી એ વિકટ પરિસ્થિતિમાં જો કોઈ પુલાક લબ્ધિનો પ્રયોગ કરે છે. તો તે પુલાક નિર્ગ્રંથ કહેવાય છે.

(૨) દર્શન પુલાક : દર્શનના સ્વરૂપમાં કે શ્રદ્ધા પ્રરુપણાના સંબંધમાં કોઈ દ્વારા કોઈ પ્રકારે વિદ્ય ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તો એ વિકટ પરિસ્થિતિમાં જો કોઈ પુલાક લબ્ધિનો પ્રયોગ કરે તો તે દર્શન પુલાક નિર્ગ્રંથ કહેવાય છે.

(૩) ચારિત્ર પુલાક : સંયમ પાલનની જરૂરી વિધિઓમાં જો કોઈના દ્વારા કોઈ પ્રકારે વિદ્ય ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તો એ વિકટ પરિસ્થિતિમાં જો કોઈ પુલાક લબ્ધિનો પ્રયોગ કરે તો તે ચારિત્ર પુલાક નિર્ગ્રંથ કહેવાય છે.

(૪) લિંગ પુલાક : આવશ્યક પહેરવેશ કે સાધનોના સંબંધમાં કોઈના દ્વારા કોઈ પણ પ્રકારે વિદ્ય ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તો એ વિકટ પરિસ્થિતિમાં જો કોઈ પુલાક લબ્ધિનો પ્રયોગ કરે તો તે લિંગ પુલાક નિર્ગ્રંથ કહેવાય છે.

(૫) યથાસૂક્ષ્મ પુલાક : અન્ય વિવિધ કારણોથી અર્થાત્ સંઘ કે વ્યક્તિ વિશેષ (સાધુ, શ્રાવક, દીક્ષાર્થી) ઉપર આવી પડેલ આપત્તિ વિગેરેની વિકટ પરિસ્થિતિમાં જો પુલાક લબ્ધિનો પ્રયોગ કરે તો તે યથાસૂક્ષ્મ પુલાક કહેવાય છે.

આગમમાં ૩૬ દ્વારોથી પુલાકનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવેલ છે. જેના પ્રથમ દ્વારમાં આ પાંચ ભેદ બતાવી વ્યાખ્યા કરી છે. આ નિયંતાના નામથી જ એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ નિયંતો પુલાક નામની લબ્ધિનો પ્રયોગ કરવાથી સાધુને પ્રાપ્ત થાય છે.

જો કે ૩૬ દ્વારોથી એનો એ જ યોગ્ય અર્થ ફલિત થાય છે, છતાં પણ ૧. પ્રજ્ઞાપના, ૨. લેશ્યા, ૩. સ્થિતિ, ૪. ગતિ, ૫. ભવ, ૬. આકર્ષ, ૭. અંતર, ૮. પ્રતિસેવના, ૯. લિંગ, ૧૦. સંયમપર્યવ, ૧૧. સમુદ્ઘાત વિગેરે દ્વારોથી ચોક્કસ પણે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે આ અવસ્થા લબ્ધિ પ્રયોગના સમયની જ છે. અન્ય કોઈ

પણ પુલાક અવસ્થા સૂત્રકારને અપેક્ષિત કે વિવક્ષિત નથી.

તેથી ટીકાકારો દ્વારા કલ્પિત લબ્ધિ પુલાક અને આસેવના પુલાક એમ બે ભેદ કરવા અનુચિત છે અને આસેવના પુલાકના જ આ પાંચ ભેદ છે, એવું કહેવું પણ સૂત્ર અનુસાર નથી. કારણ કે એવી કોઈ સૂચના ૩૬ દ્વારોમાં કરવામાં આવેલ નથી. પરંતુ લબ્ધિ પુલાકનું જ આ ભેદોમાં વિવરણ કરી સંપૂર્ણ વર્ણન કરવામાં આવેલ છે અને એવું માનવાથી જ બાકીના દ્વારોમાં વર્ણવામાં આવેલ વિષયો સમ્યક્ રીતે ઘટિત થઈ જાય છે.

વ્યાખ્યાકારોએ લબ્ધિ પુલાક અને આસેવના પુલાક, એમ પુલાકના મૂળ બે ભેદ કરેલ છે, પછી આસેવના પુલાકના સૂત્રોક્ત પાંચ ભેદ બતાવેલ છે. જેમાં માત્ર જ્ઞાન પુલાકને જ લબ્ધિ પ્રયોગ કરવાવાળા કહેલ છે. સાથે સાથે ફક્ત સ્ખલનાથી ‘જ્ઞાન પુલાક’, શંકા કરવાથી ‘દર્શન પુલાક’ અને આધાકર્મી આહાર આદિની મનથી ઈચ્છા કરવા માત્રથી ‘ચારિત્ર પુલાક’ નિયંતા હોવાનું કહ્યું છે. આ પ્રકારે ટીકાકારે કહેલ ભેદ-પ્રભેદ અને એની વ્યાખ્યાઓ પોતે જ અનેક શંકાઓથી ભરેલ, અને સમાધાન વગરની જ રહે છે. તેમજ આગમના આશયને સ્પષ્ટ ન કરી ગેરમાર્ગે દોરે છે. તેથી પ્રથમ પ્રજ્ઞાપના દ્વારમાં કહેવાયેલ પાંચ પ્રકારોથી લબ્ધિની અપેક્ષાએ કહેવાયેલ ઉપરોક્ત અર્થ સમજવો આગમ સમ્મત છે તેમજ સર્વે શંકાના સમાધાન રૂપ છે.

જ્ઞાન તથા દર્શનમાં કમશ: ભૂલ કે શંકા થવાથી પુલાક નિર્ગ્રંથની સમજૂતી કરવાની અપેક્ષાએ ચારિત્રના મૂલગુણ અથવા ઉત્તરગુણની અપેક્ષાએ સમજૂતી કરવી ઉચિત થાય છે.

કારણ કે નિયંતોનું પરિવર્તન વિગેરે ચારિત્ર મોહના ઉદયથી થાય છે જ્યારે ભૂલ કે શંકાનું થવું જ્ઞાનાવરણીય કે દર્શન મોહનીય કર્મના સંબંધે છે.

એટલા માટે આસેવના પુલાકનો વિકલ્પ કરવો અને નાના-નાના દોષોથી તેને ઘટિત કરવો એક દૂષિત કલ્પના છે. જ્યારે સૂત્રોક્ત છત્રીસેય દ્વાર લબ્ધિ પ્રત્યયિક પુલાકની અપેક્ષાએ સરલતાપૂર્વક સમજી શકાય છે.

તેથી ટીકાકારે બતાવેલ ભેદ તથા એનું સ્વરૂપ તર્ક સંગત અને આગમ સમ્મત ન હોવાથી ઉપાદેય નથી. આ કારણે ઉપરોક્ત પાંચેય ભેદનું સ્વરૂપ લબ્ધિ પ્રયોગ અવસ્થાથી જ્ઞાનાદિના નિમિત માનીને ઉપરોક્ત વિધિથી સમજી લેવું જોઈએ.

(૨) બકુશ નિયંત્રણ : આ નિયંત્રણ પછી સંયમ ગ્રહણની શરૂઆતમાં આવતો નથી. કેટલીક સંયમ પર્યાય પછી પુલાકના ઉત્કૃષ્ટ ચરિત્ર પર્યવથી અનંત ગુણ, અધિક ચરિત્ર પર્યાય થયા પછી ઉત્તર ગુણના દોષ રૂપ શિથિલ પ્રવૃત્તિ કરવાથી આ નિયંત્રણ આવે છે. એટલે કે શરીર તથા ઉપકરણોને સંવારવાવાળા, હાથ, પગ, મોઢું, સુવાનો સંચારો, વસ્ત્રો વિગેરેને ખાસ કારણ વગર ધોવાવાળા કે વારંવાર ધોવાવાળા તથા અનેક શિથિલ પ્રવૃત્તિઓ પોતાની રુચિ કે આદતથી કરનાર અને સંયમની જાગૃતિમાં ઓછપ આવે તેવી પ્રમાદરૂપ બિનજરૂરી પ્રવૃત્તિઓ કરનાર બકુશ નિર્ગ્ન્ય કહેવાય છે.

આ નિર્ગ્ન્ય મૂળ ગુણમાં દોષ લગાડતો નથી. એની દોષની પ્રવૃત્તિઓ સૂક્ષ્મ પ્રકારની, ઉત્તરગુણ દોષની મર્યાદામાં અને શિથિલ માનસ વૃત્તિની હોય છે. દોષનો દરજ્જો પોતાની મર્યાદા બહાર વધી જાય ત્યારે આ નિયંત્રણ રહેતો નથી. તે અસંયમમાં કે પ્રતિસેવના કુશીલ નિયંત્રણમાં આવી જાય છે. જો તે દોષની શુદ્ધિ, આલોચના-પ્રાયશ્ચિત્ત દ્વારા કરી લે તો આ નિયંત્રણ ન રહેતા વિશુદ્ધ કષાય કુશીલ નિયંત્રણ આવી જાય છે. લાગેલા દોષની શુદ્ધિ ન કરે અને સૂક્ષ્મદોષની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રાખે, તે ઉપરાંત શુદ્ધ સંયમ આરાધનામાં તત્પર થઈ જાય અને તે દોષનો દરજ્જો એની મર્યાદા સુધીનો હોય તો ઉત્કૃષ્ટ પણે આ નિયંત્રણ જીવનભર પણ રહી શકે છે.

આ નિયંત્રણ પણ ત્રણ શુભ લેશ્યાના રહેવાથી જ રહે છે. અશુભ લેશ્યાના પરિણામે આ નિયંત્રણ વાળા અસંયમમાં આવી જાય છે. આ નિર્ગ્ન્યના દોષ સેવવામાં જ્ઞાન-દર્શન વિગેરેના નિમિત્તની પ્રમુખતા ન રહેતાં શિથિલ વૃત્તિની પ્રમુખતા રહે છે, તેથી આના જ્ઞાન વિગેરેની અપેક્ષાએ ભેદ ન પાડતાં, પ્રવૃત્તિના આધારે પ ભેદ કહેવામાં આવ્યા છે.

(૧) આભોગ બકુશ : સંયમ વિધિ, શાસ્ત્રની આજ્ઞા તથા શિથિલ પ્રવૃત્તિઓ તેમજ તેના ઉત્પત્તિના સ્વરૂપના જાણકાર હોવા છતાં શિથિલ માનસ કે લાપરહવાડીથી શિથિલ પ્રવૃત્તિ કરવાવાળા આભોગ બકુશ કહેવાય છે.

(૨) અનાભોગ બકુશ : જે ચાલી આવતી પ્રવૃત્તિ પરંપરા મુજબ, દેખાદેખી, સોબત અનુસાર શિથિલ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે, જેણે શાસ્ત્રની આજ્ઞા સમજી નથી તેથી પોતાની પ્રવૃત્તિને સાચી સમજીને કે સમજ્યા-વિચાર્યા વગર કરે છે તે અનાભોગ બકુશ કહેવાય છે.

(૩) સંવુડ બકુશ : આ નિયંત્રણ વાળાની પ્રવૃત્તિઓ જાહેરમાં ન કરતાં ગુપ્તપણે કરે તે સંવુડ બકુશ કહેવાય છે.

(૪) અસંવુડ બકુશ : ખોટું સાહસ કે પ્રવૃત્તિ વધી જવાથી સંકોચ વગર જાહેરમાં આ પ્રવૃત્તિઓ કરવા વાળા અસંવુડ બકુશ કહેવાય છે.

(૫) યથાસૂક્ષ્મ બકુશ : વિભૂષા વિગેરે ચાલુ પ્રવૃત્તિઓ અવિવેકથી કે દબાણથી સેવન કરે તથા કારણ વગર ઔષધ સેવન, વિગય સેવન અને નશીલા પદાર્થનું સેવન કરે, કોઈ પણ વસ્તુ પ્રત્યે મમત્વ રાખે, આળસ, નિદ્રા, પ્રમાદમાં બિનજરૂરી લાંબો સમય પસાર કરે સંયમ પ્રવૃત્તિઓને વિધિ વગર, અવિવેકથી ઉતાવળથી કરે, રસાશક્તિ થઈ બિનજરૂરી મર્યાદા બહારના પદાર્થોનું સેવન કરે વિગેરે અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરવા વાળા યથાસૂક્ષ્મ બકુશ કહેવાય છે. અર્થાત જે પ્રવૃત્તિઓથી વિનય, વૈરાગ્ય, ઈન્દ્રિય દમન, ઈચ્છા નિરોધ, જ્ઞાન, તપ વિગેરે સંયમ ગુણોના વિકાસમાં રૂકાવટ આવે છે એવી પ્રવૃત્તિ કરનાર યથા સૂક્ષ્મ બકુશ કહેવાય છે.

(૩) પ્રતિસેવના કુશીલ :

આ નિયંત્રણ પણ સંયમ ગ્રહણની શરૂઆતમાં આવતું નથી. કેટલીક પર્યાય પછી અથવા પુલાકના ઉત્કૃષ્ટ સંયમ પર્યાયથી અનંત ગુણ વધારે પર્યવ થઈ ગયા પછી કોઈ પણ મૂલ ગુણમાં સકારણ અથવા ઉત્તર ગુણમાં અમુક મર્યાદામાં દોષ સેવન કરવાથી આ નિયંત્રણ આવે છે. આ નિયંત્રણ વાળાને દોષ સેવનમાં શિથિલ માનસની પ્રમુખતા ન થતાં કોઈ પ્રકારની લાચારી, અસહ્ય સ્થિતિ, અથવા ક્યારેક પ્રમાદ, ક્રુતુહલ, દર્પ તથા અશુદ્ધ સમજ હોય છે તેમજ જ્ઞાન વિગેરે પાંચના નિમિત્તે દોષનું સેવન કરે છે.

આ નિયંત્રણના દોષની કક્ષા, બકુશના દોષોની કક્ષાથી આગળ પણ હોય છે. પરંતુ શિથિલાચાર માનસ રૂપમાં ન હોય, ઉપરોક્ત લાચારી વિગેરે કારણોથી જ્ઞાનાદિ ના કારણે હોય છે. લાગેલા દોષની શુદ્ધિ કરી લેવાથી આ નિયંત્રણ રહેતો નથી અને વિશુદ્ધ કષાય કુશીલ નિયંત્રણ આવી જાય છે. લાગેલા દોષની શુદ્ધિ ન કરે પરંતુ દોષ વગર શુદ્ધ સંયમના પાલનમાં તત્પર થઈ જાય તો એનું નિયંત્રણ એમ જ રહે છે. લાગેલા દોષની શુદ્ધિ ન કરે અને એ દોષિત પ્રવૃત્તિ પણ ચાલુ રહે પરંતુ અત્યંત શુદ્ધ સંયમ આરાધનામાં લાગી જાય તો પણ આ નિયંત્રણ એમજ રહે છે. તથા જો દોષની કક્ષા આ નિયંત્રણની મર્યાદામાં હોય અને પ્રવૃત્તિમાં શિથિલતાનું માનસ ન હોય તો જીવનભર પણ આ નિયંત્રણ રહી શકે છે. તેમ છતાં અશુભ લેશ્યા

આવતા જ અસંયમ દશા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. એનું કારણ એ છે કે બે ગણ દબાણ આવવાથી સંયમ રહેતો નથી. અર્થાત એક તો દોષનું સેવન કરવું અને બીજું પરિણામ પણ અશુભ કરવું એ અક્ષમ્ય થઈ જાય છે. એ કારણથી આ ત્રણેય નિયંત્રણ પ્રતિસેવી હોવાથી શુભ લેશ્યામાં જ રહી શકે છે. આ પ્રતિસેવના કુશીલ નિયંત્રણના પુલાકની જેમ નિમિત્તની અપેક્ષાએ પાંચ પ્રકાર કહેવાયા છે.

(૧) જ્ઞાન પ્રતિસેવના કુશીલ : જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા, સીખવાડવા કે પ્રચાર કરવા વિગેરે જ્ઞાન સંબંધી પ્રસંગોના કારણે મુલ ગુણ કે ઉત્તરગુણમાં દોષ લગાડે, પુસ્તક વિગેરે ખરીદ કરે, મંગાવે, દોષ સાથે ગ્રહણ કરે, પગારદાર(સાધુ માટે પગાર દેવામાં આવતો હોય) પડિત પાસે અભ્યાસ કરે, લહિયા વિગેરે પાસે લખાવે, છાપકામના કાર્યમાં સામેલ થવું વગેરે અનેક સંયમ મર્યાદાઓનું જ્ઞાન માટે ઉલ્લંઘન કરવું, આ દોષ પ્રવૃત્તિઓ કરનાર જ્ઞાન પ્રતિસેવના કુશલ નિર્ગ્રંથ કહેવાય છે.

(૨) દર્શન પ્રતિસેવના કુશીલ : શુદ્ધ શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરવા કે તેના પ્રચાર માટે, દર્શન વિષયોના અભ્યાસ માટે જે મૂલ ગુણ કે ઉત્તર ગુણમાં દોષનું સેવન કરે છે તે દર્શન પ્રતિસેવના કુશીલ કહેવાય છે.

(૩) ચારિત્ર પ્રતિસેવના કુશીલ : ચારિત્રની પ્રવૃત્તિઓના પાલન કરવામાં, પાલન કરાવવામાં અને પાલન કરવાવાળાને તૈયાર કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારે મૂળગુણ કે ઉત્તર ગુણમાં દોષ લગાડે તથા ચારિત્ર પાલનનું સાધન શરીર છે અને તેનાથી સંયમ ગુણોનો વધારો થશે એવી ભાવનાથી દોષનું સેવન કરે, આ રીતે ચારિત્રના નિમિત્તે દોષનું સેવન કરવાવાળા ચારિત્ર પ્રતિસેવના કુશીલ નિર્ગ્રંથ કહેવાય છે.

(૪) લિંગ પ્રતિસેવના કુશીલ : લિંગના વિષયમાં એટલે કે વેષભૂષાના સંબંધમાં તથા સાધુલિંગના જરૂરી ઉપકરણ વસ્ત્ર, પાત્ર, રજોહરણ વિગેરે છે તે નિમિત્તે દોષ લગાડે તથા લિંગ સંબંધી કોઈ પણ પ્રકારની ભગવંતની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે તે લિંગ પ્રતિસેવના કુશીલ કહેવાય છે.

(૫) યથાસૂક્ષ્મ પ્રતિસેવના કુશીલ : આ પાંચમો પ્રકાર દરેક નિયંત્રણમાં બાકી વધેલ વિષયને ધ્યાનમાં લેવાની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલ છે, અર્થાત્ આગળ વર્ણવેલ ચાર પ્રકારમાં જે પ્રવૃત્તિઓ, પરિસ્થિતિઓનો સમાવેશ થયો નથી એવી આ નિયંત્રણની કક્ષાની બાકી પરિસ્થિતિઓને વર્ણવતો આ પાંચમો પ્રકાર સૂત્રમાં કહેવામાં આવેલ છે.

જેમાં પૌદ્ગલિક સુખની લાલચથી, ઈચ્છા પૂતિ માટે, કષ્ટ સહન ન કરી

શકવાથી, પોતાની વાત રાખવા માટે, માન કષાય વિગેરેના પોષણ માટે, ક્ષેત્ર કે શ્રાવક વિગેરેની ગણતરીએ પરિગ્રહવૃત્તિની ભાવનાથી, બીજાના દબાણથી, ખોટી સમજણથી, જેમ કે ઉપકાર થશે. વિગેરેથી મૂલગુણ કે ઉત્તરગુણમાં દોષ લગાડે, ભગવાનની આજ્ઞાથી વિરુદ્ધ કાર્ય કરે તે યથાસૂક્ષ્મ પ્રતિસેવના કુશીલ નિર્ગ્રંથ કહેવાય છે. તથા જે સાધુ ‘મકાન-પાટ, પાણી પાત્રા વિગેરેમાં આધાકર્મી કે કીત વિગેરે દોષ લાગે જ છે’ એવી માન્યતા રાખીને આ પદાર્થોનો સ્વીકાર કે વપરાશ કરે છે, અને તે સિવાય શુદ્ધ સંયમનું પાલન કરે છે તો પણ તે યથાસૂક્ષ્મ પ્રતિસેવના કુશીલ કહેવાય છે.

તુલનાત્મક પરિચય : આ ત્રણે નિયંત્રણ સંયમ સ્વીકાર કરતી સમયે આવતા નથી. આ ત્રણે પ્રતિસેવી નિયંત્રણ છે અર્થાત્ તેનો સંયમ શુદ્ધ હોતો નથી. આ નિયંત્રણમાં લેશ્યા શુભ જ રહે છે. જ્યારે કષાય કુશીલ નિયંત્રણમાં શુભ-અશુભ છએ લેશ્યામાં સંયમ ભાવ ટકી રહે છે. પરંતુ આ ત્રણે નિયંત્રણમાં જો ક્યારેય અશુભ લેશ્યા આવી જાય તો નિયંત્રણ તુરત જ અસંયમમાં ફેરવાય જાય છે.

પુલાક નિયંત્રણ વાળા મૂળ ગુણ કે ઉત્તરગુણમાં દોષ લગાડે તો પણ સંયમ રહે છે. પરંતુ અંતર્મુહૂર્ત પૂરો થયા પછી દોષ અવસ્થા રહે તો સંયમ રહેતો નથી. બકુશ નિયંત્રણ ફક્ત ઉત્તરગુણના દોષ સુધી જીવનભર રહી શકે છે, પરંતુ એના ઉત્તરગુણના દોષોની જે મર્યાદા કક્ષા છે તેનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે તો તે અસંયમમાં જતો રહે છે. કારણ કે, આ નિયંત્રણ શિથિલાચાર પ્રવૃત્તિ રૂપ હોય છે. તેથી દોષ લાગવામાં કોઈ કારણ, અશક્ય પરિસ્થિતિ, લાચારી, ખેદ વિગેરેની પ્રધાનતા ન હોવાથી આમાં સૂક્ષ્મ દોષો સુધી જ સંયમ ટકી શકે છે, દોષની મર્યાદા વધવાથી અસંયમ આવી જાય છે. તેથી કેવળ ઉત્તરગુણ પ્રતિસેવનામાં જ આ નિયંત્રણ ટકે છે.

એક દ્રષ્ટાંત : જેમ કે પાણીની મોટી કોઠી કે ટાંકીનો માલિક જો બેદરકાર પ્રકૃતિવાળો છે અને તેમાં જો વાતળ તિરાડ પડી જાય, પાણી સતત નીકળે તો પણ લાંબા સમય સુધી કામ ચાલી શકે છે, મરામત કરાવવાની દરકાર ન કરે તો પણ સંગ્રહ અને વિતરણનું કાર્ય બંધ થઈ જતું નથી. પરંતુ જો તે તિરાડ પહોળી થઈ જાય છતાં બેદરકારી રાખે તો પાણી વધારે ચાલ્યું જશે અને સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા બગડી જશે. એ પ્રમાણે બકુશના દોષનું પ્રમાણ મોટું થવા લાગે તો સંયમ અવસ્થા ખરાબ થઈ અસંયમ થઈ જશે.

પ્રતિસેવના કુશીલ નિયંત્રણ મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણ બંને પ્રકારના અમુક મર્યાદા સુધીના દોષ સેવનમાં જીવન પર્યંત રહી શકે છે. આમાં શિથિલતા કે લાપરવાહી ન હોતાં કોઈ પરિસ્થિતિ કારણભૂત હોય છે. પરિસ્થિતિ, લાચારી, અશક્યતા અથવા દોષનો અફસોસ મનમાં ખટકી રહેતા બકુશની અપેક્ષા મર્યાદામાં કોઈ મોટા દોષનું સેવન કરવા છતાં તેનો સંયમ ટકી શકે છે. આ નિયંત્રણવાળા દોષની સમાપ્તિ થતા જ શુદ્ધિની ભાવના રાખે છે અને શુદ્ધિ કરે છે. છતાં પણ કોઈ પ્રસંગ, પરિસ્થિતિ લાંબા સમય માટે આવી જાય કે આજીવન માટે આવી જાય અને દોષ કંઈક મર્યાદામાં હોય તો આ નિયંત્રણ જીવન પર્યંત રહી શકે છે.

એના માટે છિદ્ર વાળી ટાંકીનું દ્રષ્ટાંત સમજવું અર્થાત્ એમાં બોર, મોસંબી વગેરે જેવડા છિદ્ર પડી જાય અને તેને બરાબર કરવા માટે સાધનો એકઠા કરવામાં સમય લાગી શકે છે અને પછી છિદ્ર બંધ કરી દેવાથી ટાંકી ફરીથી વ્યવસ્થિત થઈ જાય છે અથવા આ ટાંકીમાં ખસ-ખસ જેવા ખૂબ જ નાના કોઈ છિદ્ર પડી જાય અને તેને બરાબર ન કરે તો લાંબા સમય સુધી કામ ચાલી શકે છે. કારણ કે એ ટાંકીમાં પાણીની આવકની અપેક્ષાએ નાના નાના છિદ્રો મારફત નીકળતું પાણી બહુ ઓછું હોય છે. એ પ્રકારે પ્રતિસેવના નિયંત્રણમાં અન્ય જ્ઞાન, દર્શન, ચરિત્રની મોટા પ્રમાણમાં આરાધના ચાલુ રહે તો એના કેટલાક દોષનું સેવન નગણ્ય રહેતાં સંયમ આજીવન રહી જાય છે.

તેથી સંયમમાં કોઈ પણ પ્રકારનો નાનો કે મોટો દોષ લગાવનારાએ એટલી સાવધાની રાખવાની આવશ્યકતા છે કે એ દોષ ઉપરાંત તપ, સંયમ, જ્ઞાન વગેરેની શુદ્ધ આરાધના કરે, પ્રરૂપણા શ્રદ્ધા શુદ્ધ રાખે, ભાવોની પુર્ણશુદ્ધિ રાખે, કોઈના પ્રત્યે ખરાબ ભાવના ન હોય. લેશ્યાઓના સ્વરૂપને સમજી ત્રણ અશુભ લેશ્યાને જરાપણ આવવા ન દે, દોષની મર્યાદા આગળ ન વધે તે હંમેશા ધ્યાન રાખે, દોષની શુદ્ધિ કરવાની ભાવના રાખે તો તે નિયંત્રણની મર્યાદામાં રહી શકે છે, અન્યથા આવી જાગૃતિ ન રહેવાથી અસંયમને પ્રાપ્ત કરે છે.

સરખામણીની અપેક્ષાએ બકુશથી પ્રતિસેવના નિયંત્રણ ઊંચો હોય છે તથા પુલાકથી બકુશના ચારિત્ર પર્યવના ગુણ વધારે છે અને બકુશના ઉત્કૃષ્ટ પજજવોથી પ્રતિસેવના કુશીલના ઉત્કૃષ્ટ પજજવા અનંત ગણા છે. અને અન્ય અપેક્ષાથી બંને અંદરોઅંદર **છટ્ટાણવડિયા** હોવાથી વ્યક્તિગત કોઈ બકુશ કોઈ પ્રતિસેવના કુશીલથી ઊંચા સ્થાને પણ હોય શકે છે.

આ બંને નિયંત્રણ માટે અસંયમમાં પહોંચવા રૂપ જોખમની સ્થિતિ હંમેશાં બની રહે છે. લેશ્યા અશુભ આવી જાય કે સંયમ પર્યવની વૃદ્ધિ બરાબર ન હોય કે પુલાકના ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્ર **પજજવોથી** સંયમ પજજવા અનંતગુણ વધારે ન રહે તો પણ અસંયમ દશા આવી જાય છે. દોષની પ્રવૃત્તિ માફીપાત્ર દોષની મર્યાદા બહાર આગળ વધી જાય તો પણ અસંયમમાં આવી જાય છે.

જીવને શરૂઆતમાં એક વાર કષાય કુશીલ નિયંત્રણ આવી જાય પછી જ આ બંને નિયંત્રણ આવી શકે છે. એ પછી આ બંનેને અસંયમમાં આવવા જવાનું થઈ શકે છે. તથા આ બંને નિયંત્રણનું આપસમાં પણ આવવું-જવું છટ્ટા-સાતમા ગુણસ્થાનની જેમ ચાલુ રહે છે. સાવધાની બરાબર રાખે તો આ નિયંત્રણવાળા અસંયમમાં જતા નથી.

દોષની કક્ષા સૂક્ષ્મ ઉત્તરગુણ સુધી રહે તો શિથિલ માનસિકતામાં બકુશ નિયંત્રણ રહી જાય છે અને શિથિલ માનસિકતા વગર પરિસ્થિતિ કે જરૂરિયાતની મર્યાદામાં મૂલ ગુણ કે ઉત્તર ગુણના દોષ સુધી **પ્રતિસેવના કુશીલ નિયંત્રણ** રહી જાય છે.

બકુશના દોષનું પ્રમાણ ઓછું હોવાથી શિથિલાચાર ટકે છે તો પ્રતિ-સેવનાના દોષનું પ્રમાણ મોટું હોવાથી શિથિલાચાર ક્ષમાપાત્ર ન હોવાથી સંયમ ટકી શકતો નથી તો પુલાકમાં આવેશની તીવ્રતા વગેરે કારણોથી ઉત્તરગુણ દોષ હોય કે મૂળગુણ દોષ હોય, અંતર્મુહૂર્તથી વધારે સંયમ રહી શકતો નથી.

દોષ સેવન થતું હોય તો પણ આ ત્રણ નિયંત્રણ પોતાની મર્યાદામાં હોય તો ક્ષમાપાત્ર છે અને આગમકાર તેને નિર્ગ્રન્થ તરીકે સ્વીકાર કરે છે. તેથી તે વંદનને પાત્ર છે. વૈમાનિક દેવ સિવાય કોઈ ગતિમાં જતા નથી. મર્યાદામાં કરેલા દોષ સિવાય સંપૂર્ણ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રની આરાધનામાં અને ભગવાનની આજ્ઞામાં સાવધાન રહીને જીવનભર તે નિર્ગ્રન્થ દશામાં રહી શકે છે. જોખમથી જાગૃતિ ન રાખે તો તેના દોષ અક્ષમ્ય થઈ જવાથી તે ભાવથી અસંયમમાં પહોંચી જાય છે.

પુલાકના સંયમ પાલનમાં વધારે પડતી હાનિ થવામાં પાણીની **મશકનું** મોઢું ખોલવાનું દ્રષ્ટાંત યોગ્ય જણાય છે. બકુશના સંયમ પાલનમાં ઓછપ આવવા માટે પાણીની ટાંકીમાં તિરાડ પડવાનું દ્રષ્ટાંત યોગ્ય જણાય છે અને પ્રતિસેવના કુશીલ માટે પાણીની કોઠીમાં કાણાં હોવાનું દ્રષ્ટાંત ઠીક લાગે છે અને આ ત્રણે દ્રષ્ટાંતોથી એનું સ્વરૂપ સરળતાથી સમજવામાં આવી જાય છે. ટાંકીના ઉપરના

મોરુ દ્વારા પાણી ભરવામાં આવે છે, તે જ રીતે બકુશ પ્રતિસેવનામાં સંયમ પાલન રૂપ પાણી ભરાતું રહે છે, સાથે થોડું નિકળતું રહે છે. મશકમાં નીચેના મુખમાંથી પાણી જલદીથી નિકળી જાય છે અને ઉપરના મોઢા દ્વારા પાછું ભરવામાં આવે છે. તે જ રીતે પુલાકમાં સંયમ પર્યવ જલદી ખાલી થાય છે અને થોડું રહે છે ત્યાંતો કષાય કુશીલમાં આવી સંયમ પાલન વધવાનું ચાલુ થઈ જાય છે.

કષાય કુશીલ નિયંત્રણ : સંયમ ગ્રહણની શરૂઆતમાં દરેક જીવને આ નિયંત્રણ આવે છે. આ નિયંત્રણવાળા સંયમમાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ લગાડતા નથી. કોઈ પણ દોષ લાગે એટલે આ નિયંત્રણ રહેતું નથી. જો સંયમ ગ્રહણ કરતા સમયે કોઈ મૂલગુણ કે ઉત્તરગુણમાં દોષ લગાડવાવાળા ગુરુ પાસે દીક્ષા લે છે અને પહેલા દિવસથી નાના-મોટા દોષ ચાલુ થાય છે તો એને આ નિયંત્રણ શરૂઆતથી જ આવતું નથી અને આ નિયંત્રણના આવ્યા વગર અન્ય કોઈ પણ નિયંત્રણ આવતું નથી. તેથી તેવો સાધક શરૂઆતથી જ સંયમ રહિત, માત્ર વેશધારી સાધુ બને છે અને જીવનભર દોષના સેવનથી તે માત્ર વેશધારી સાધુ બની રહે છે. આવ્યામાં તે જે પણ ગુણમાં વધારો કરે છે, બ્રહ્મચર્ય પાલન, રાત્રિ ચૌવિહાર, તપસ્યા વગેરે કરે છે તે બધું તેના માટે પાંચમા ગુણસ્થાનના સંવર નિર્જરા રૂપ હોય છે. શ્રદ્ધા સમજણ પ્રરૂપણા જો ખોટી હોય તો પ્રથમ ગુણસ્થાનવર્તી સંવર નિર્જરા અભવી જેવા થતા રહે છે તેમજ પુણ્ય સંચય અને શુભ પરિણામોથી સદ્ગતિમાં પણ જઈ શકે છે અને જો અશુભ પરિણામો થતા રહેતા હોય તો દુર્ગતિમાં પણ તે જઈ શકે છે.

આ કષાય કુશીલ નિર્ગ્રન્થ મહાપ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ, સંયમાચારમાં જરા પણ અતિચાર કે અનાચારનું સેવન કરતો નથી. આ નિયંત્રણમાં માત્ર મર્યાદામાં ક્રોધ વિગેરે કષાય ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે. અર્થાત્ સંજવલન કષાયનો ઉદય અપ્રગટ અથવા ક્યારેક શારણ-વારણ કે અન્ય બનાવથી પ્રગટ રૂપમાં પણ થઈ જાય છે.

તે કષાય, કષાય સુધી જ સીમિત રહે છે, મહાપ્રત સમિતિ વગેરેના દોષમાં પહોંચતા નથી તથા સંજવલનની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન પણ કરતા નથી. મર્યાદા એ છે કે કષાય આવવાના સમયે તે ધીમો કે તેજ જેવો પણ દેખાય પરંતુ વધારે સમય ટકતો નથી, અને પાણીમાં લીટી જેમ ભુસાંચ જાય છે તેમ તુરત જ શાંત થઈ જાય છે. પાણીની લીટી બારીક પણ હોઈ શકે અને વિશાલ પણ હોય શકે પરંતુ તેની વિશેષતા એ છે કે તે તુરત નાશ પામે છે. એ પ્રમાણે દેખાવમાં કષાય ઉગ્ર હોય કે

મંદ, જેવો પણ દેખાય, પરંતુ તરત જ મગજ શાંત થઈ જાય, કષાય અવસ્થા દૂર થઈ જાય, બસ તે જ સંજવલનની ઓળખ છે.

આ નિયંત્રણમાં ૬-૭-૮-૯-૧૦ એ પાંચ ગુણસ્થાન હોય શકે છે, છઠ્ઠા સિવાય આગળના અપ્રમત ગુણસ્થાનોમાં પ્રગટ કષાય પણ હોતો નથી. પરંતુ અપ્રગટ ઉદય ચાલુ હોવાથી તે પણ કષાય કુશીલ નિર્ગ્રન્થ કહેવાય છે. બકુશ અને પ્રતિસેવના નિયંત્રણમાં ગુણસ્થાન બે હોઈ છે, છઠ્ઠું અને સાતમું તેમજ પુલાકમાં કેવળ છઠ્ઠું ગુણસ્થાન હોય છે.

કેટલાક દોષ, દોષ હોવા છતાં ક્ષમ્ય હોય છે, જેનાથી આ કષાય કુશીલ નિયંત્રણમાં રુકાવટ આવતી નથી. જેમ કે અજાણતાં, દોષ યુક્ત આહાર-પાણી ખાવા-પીવામાં આવી ગયું હોય, રસ્તામાં વરસાદ આવી ગયો હોય, દોષ લગાવવા વાળાની સેવા કરી હોય કે એની સાથે સંબંધ રાખેલ હોય વિગેરે કોઈ અજાણતા અને પરિસ્થિતિવશ લાગેલ દોષ નગણ્ય થઈ જાય છે અને ત્યાં આ નિયંત્રણ (કષાયકુશીલ) રહી પણ શકે છે. એના સિવાય પોત-પોતાની કક્ષાના સંયમ દોષથી બકુશ અથવા પ્રતિસેવના નિયંત્રણ કે અસંયમ આવી જાય છે. આ નિયંત્રણના પણ પાંચ પ્રકાર નિમિત્તની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલ છે. જેમકે—

(૧) **જ્ઞાન કષાય કુશીલ :** જ્ઞાન શીખવામાં, શીખવવામાં પ્રેરણા કે પ્રચાર કરવા વગેરે કોઈ પણ પ્રસંગે સંજવલનના ઉદયથી પ્રમત્તપણે પ્રગટ રૂપથી સંજવલનની કષાય અવસ્થા આવી જાય તે જ્ઞાન કષાય કુશીલ કહેવાય છે.

(૨) **દર્શન કષાય કુશીલ :** દર્શન શ્રદ્ધાના વિષયોને સમજતાં સમજાવતાં કે શુદ્ધ શ્રદ્ધાની પ્રેરણા પ્રરૂપણામાં કોઈ પ્રસંગે સંજવલનના ઉદયથી પ્રમત્ત દશામાં, પ્રગટ રૂપથી સંજવલનની કષાય અવસ્થા આવી જાય તે દર્શન કષાય કુશીલ કહેવાય છે.

(૩) **ચારિત્ર કષાય કુશીલ :** ચારિત્રની પ્રવૃત્તિ કે સેવા કાર્ય કરવામાં, કરાવવામાં ઈત્યાદિ ચારિત્ર વિધિના નિયમોના નિમિત્તે, કોઈ પ્રસંગે, સંજવલનના ઉદયથી, પ્રમત્ત દશામાં પ્રગટરૂપે સંજવલન કષાયની અવસ્થા આવી જાય, તે ચારિત્ર કષાય કુશીલ કહેવાય છે.

(૪) **લિંગ કષાય કુશીલ :** પોતે શુદ્ધ લિંગ વેશભૂષામાં રહેવાથી, બીજાને રાખવાથી વિગેરે લિંગના સંબંધમાં કે એના ઉપકરણોના સંબંધમાં, કોઈ પ્રસંગે, સંજવલનના ઉદયથી, પ્રમત્ત દશામાં, પ્રગટ રૂપથી સંજવલન કષાયની અવસ્થા આવી જાય તે લિંગ કષાય કુશીલ કહેવાય છે.

(૫) **યથાસૂક્ષ્મ કષાય કુશીલ :** બાકી રહેલા વિષયની અપેક્ષાએ શાસ્ત્રકારોએ આ પાંચમો ભેદ કહેલો છે. એટલે કે જે બાબતોનો સમાવેશ ચાર ભેદમાં થઈ શકતો નથી તે આ ભેદમાં આવી જાય છે. વળી જેને કોઈ પણ નિમિત્તથી પ્રગટ કષાય દશા ન થાય કેવળ ઉદય માત્રથી અપ્રગટ કષાય હોય એવા છકા પ્રમત્ત ગુણસ્થાનવાળા અને ૭-૮-૯-૧૦ મા અપ્રમત્ત ગુણસ્થાન વાળા સર્વે યથાસૂક્ષ્મ કષાય કુશીલ કહેવાય છે. તથા કોઈ પ્રકારના નાના મોટા અનુકૂલ પ્રતિકૂલ પરીષદ ઉપસર્ગ સહન ન થવાથી, ખાવા-પીવા, રહેવા-કરવામાં પોતાને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ ન હોવાથી, પોતાની ઈચ્છા કે આજ્ઞાથી વિરુદ્ધ કાર્ય હોવાથી, સાથીના નિમિત્તે અર્થાત્ કોઈથી ભૂલ થઈ જવાથી વિગેરે પરિશેષ નિમિત્તોથી, કોઈ પ્રસંગે સંજ્વલનના ઉદયથી, પ્રમત્ત દશામાં, પ્રગટ રૂપથી સંજ્વલન કષાય અવસ્થા આવી જાય તો તે યથાસૂક્ષ્મ કષાય કુશીલ કહેવાય છે.

આ નિયંત્રણો કષાય સંજ્વલન દશાથી આગળ વધી જાય કે કષાયના કારણે વિનય, વિવેક સંયમ પ્રવૃત્તિઓમાં, સમિતિ વગેરેમાં દોષની સ્થિતિ થઈ જાય તો તે કષાય કુશીલ નિયંત્રણો રહી શકતો નથી. તે અન્ય નિયંત્રણોમાં કે અસંયમમાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે.

(૪) **નિર્ગ્રન્થ નિયંત્રણ :** આ નિયંત્રણો ૧૧મા-૧૨મા ગુણસ્થાનમાં હોય છે. એનામાં કોઈ પ્રકારના દોષનું સેવન કે કષાયનો ઉદય, કાંઈ પણ હોતું નથી. અકષાય દશા હોવાથી વીતરાગ કહેવાય છે અને જ્ઞાનાવરણીય કર્મ વિગેરેનો ક્ષય ન હોવાથી કે ઉદય હોવાથી છદમસ્થ કહેવાય છે. ચાર નિયંત્રણો પાંચ-પાંચ પ્રકારની પદ્ધતિનું અનુકરણ કરતાં એના પણ પાંચ ભેદ કરવામાં આવેલ છે, પરંતુ ભેદ બનવાના કોઈ નિમિત્ત પ્રતિસેવના અને કષાય તો અહીં રહેતા નથી. કોઈના કષાય પૂર્ણ ઉપશાંત છે, તો કોઈના પૂર્ણ ક્ષય છે. પરંતુ આ નિયંત્રણો અશાસ્વત છે, તેથી તે અપેક્ષાએ એના પાંચ ભેદ કરવામાં આવેલ છે, જે આ પ્રકારે છે—

(૧) કોઈ સમયે એક પણ નિર્ગ્રન્થ લોકમાં નથી હોતા અને હોય છે તો એક વિવક્ષિત સમયમાં દરેક ફક્ત પ્રથમ સમયવર્તી હોય છે. (૨) કોઈ વિવક્ષિત સમયમાં દરેક ફક્ત બીજા આદિ અપ્રથમ સમયવર્તી હોય છે અથવા (૩) કોઈ વિવક્ષિત સમયમાં દરેક ફક્ત ચરમ સમયવર્તી જ હોય છે. (૪) કોઈ વિવક્ષિત સમયમાં દરેક ફક્ત અચરમ સમયવર્તી જ હોય છે અને (૫) કોઈ વિવક્ષિત સમયમાં દ્વિસંયોગી વિગેરેના ભંગથી પણ હોય છે. આમ આ પાંચ ભેદોનો અર્થ સમજવો જોઈએ. એકી સાથે

પાંચની સંખ્યાની ગણતરીની પદ્ધતિ સિવાય વ્યક્તિની અપેક્ષાએ અનેક પ્રકારે બે-બે ભેદ થઈ શકે છે અને સરળતાથી સમજમાં આવી શકે છે. જેમ કે (૧) ઉપશાંત કષાય નિર્ગ્રન્થ (૨) ક્ષીણ કષાય નિર્ગ્રન્થ . એમજ (૧) પ્રથમ સમયનો નિર્ગ્રન્થ અને (૨) અપ્રથમ સમયનો નિર્ગ્રન્થ તેમજ (૧) ચરમ સમયનો નિર્ગ્રન્થ અને ૨. અચરમ સમયના નિર્ગ્રન્થ. એ રીતે વ્યક્તિગત અપેક્ષાએ તો બે-બે ભેદ જ થઈ શકે છે. સૂત્રોક્ત પાંચ ભેદ અશાસ્વતતા ને ધ્યાનમાં લઈને સંસારના સર્વે જીવોની અપેક્ષા છે જે ઉપરોક્ત રીતે બની શકે છે અને સમજમાં પણ આવી શકે છે. એ સૂત્રોક્ત પાંચ ભેદ આ પ્રમાણે છે— ૧. પ્રથમ સમયવર્તી નિર્ગ્રન્થ ૨. અપ્રથમ સમયવર્તી નિર્ગ્રન્થ ૩. ચરમ સમયવર્તી નિર્ગ્રન્થ ૪. અચરમ સમયવર્તી નિર્ગ્રન્થ ૫. યથાસૂક્ષ્મ નિર્ગ્રન્થ અર્થાત્ દ્વિસંયોગી વિગેરે અવસ્થાઓ.

(૬) **સ્નાતક નિયંત્રણ :** ચારે ઘાતી કર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય થાય ત્યારે આ નિયંત્રણો આવે છે અને કેવલ જ્ઞાન, કેવલદર્શન સહિત બે ગુણસ્થાન (૧૩-૧૪)માં રહે છે. અહીં ભેદ પડવામાં કોઈ દોષનું નિમિત્ત નથી, કષાયનું નિમિત્ત પણ નથી તથા આ નિયંત્રણો શાસ્વત છે એટલે કે અશાસ્વતતા પણ નથી. આ નિયંત્રણોવાળામાં એક જ સંયમ સ્થાન સમાનરૂપથી હોય છે. આત્મગુણ, જ્ઞાન દર્શન પણ દરેકનું સરખું હોય છે. તેથી ભેદ પડવામાં કોઈ કારણ નથી. છતાં પણ પાંચની સંખ્યાની પદ્ધતિનું પાલન કરીને શાસ્ત્રકારે પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે, જે અલગ-અલગ પાંચ ગુણોના સંગ્રહકના રૂપે છે. પરંતુ ભેદ રૂપે નથી. જેમ કે—

(૧) **અછવિ :** યોગ નિરોધ અવસ્થામાં કાયાના યોગના અભાવમાં આ ગુણ (અવસ્થા) પ્રગટ થાય છે.

(૨) **અસબલે** — સંપૂર્ણ દોષ રહિત સંયમ અવસ્થા શરૂઆતથી જ હોય છે.

(૩) **અકમ્મસે :** ચાર ઘાતી કર્મથી રહિત અવસ્થા શરૂઆતથી જ હોય છે.

(૪) **સંસુદ્ધણાણદંસણ ધરે :** શરૂથી જ કેવળ જ્ઞાન-દર્શનના ધારક હોય છે.

(૫) **અપરિશ્રાવી :** આ નિર્ગ્રન્થ યોગ નિરોધ કર્યા પછી જ્યારે શાતા વેદનીય કર્મનો બંધ રોકાય જાય ત્યારે ‘અક્રિયા અવસ્થા’ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ રીતે ભગવતી સૂત્ર શતક ૨૫ ઉદ્દેશા ાના આધારે ચિંતન પૂર્વક આ છ નિર્ગ્રન્થોની વ્યાખ્યા કરવામાં આવેલ છે. ભગવતી સૂત્રના વર્ણનમાં એ પણ બતાવવામાં આવેલ છે કે બહુશ અને પ્રતિસેવના બંને દોષ સેવન કરવાવાળા નિયંત્રણ લોકમાં શાસ્વત રહે છે અને ઓછામાં ઓછા કરોડો હંમેશાં મળે છે.

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં પણ મૂલ ગુણ અને ઉત્તર ગુણમાં દોષ લગાડનાર નિર્ગ્ન્ય સેંકડો-કરોડો હંમેશાં મળે છે જેને ભગવતી સૂત્ર આગમ નિર્ગ્ન્ય રૂપમાં સ્વીકાર કરે છે અને જે નિર્ગ્ન્ય હોય છે તેમાં છટ્ટા ગુણસ્થાન કે તેનાથી આગળના કોઈ પણ ગુણસ્થાન હોય છે. તેથી તે સર્વે મૂલગુણ કે ઉત્તર ગુણના દોષી પણ વંદનાપાત્ર નિર્ગ્ન્ય છે. જો કે તે ઉપરોક્ત બકુશ પ્રતિસેવના નિર્ગ્ન્યની સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ દરેક પરિભાષામાં સત્ય સિદ્ધ થાય. અર્થાત્ (૧) દોષ ઓછા અને સંયમ તપ વધારે (૨) દોષ સેવન અને યથાસમય પ્રાયશ્ચિત્ત (૩) પરિસ્થિતિવશ દોષ સેવન કરતા હોવા છતાં મનમાં દુઃખ-ખટકો તથા સંયમ ધ્યેયની જાગૃતિ રહે (૪) દીક્ષા લીધા બાદ તુરત દોષનું સેવન નહીં પરંતુ થોડા સમય માટે દોષ રહિત સંયમ. (૫) પુલાકના ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્ર પર્યવોથી હંમેશાં ચારિત્ર પર્યવ(ચારિત્રધન) અનંતગણુ વધારે રહે, ઓછું નહિ થાય. (૬) ત્રણ અશુભ લેશ્યા ક્યારેય ન આવે (૭) આચારનું પાલન તથા પ્રરૂપણ-નિરૂપણ આગમ સંમત રહે. આગમ નિરપેક્ષ મનમાન્યું કે સ્વચ્છંદ પાલન-પ્રરૂપણ ન હોય. (૮) કષાય, કોધ, માન, માયા, લોભ, સંજવલન દશા ના રહે. અર્થાત્ થોડા સમયમાં કષાય ભાવ પરિવર્તન પામે, લાંબો સમય સુધી કષાય ન રહે, ન ટકે તથા કોઈ પણ વ્યક્તિ પ્રત્યે નારાજી, રંજ, અણબનાવ, વેરભાવ વધારે સમય ન રહે, સમભાવ-ક્ષમાભાવથી જ્ઞાન-વૈરાગ્યથી હૃદયને પવિત્ર અને શાંત કરી લે. આ પ્રકારની દરેક પરીક્ષામાં પાસ થાય તો તે કોઈક દોષવાળી અવસ્થામાં પણ નિર્ગ્ન્ય અને સંયમ ગુણસ્થાનવર્તી રહી શકે છે, ત્યારે જ તે ભાવ વંદનને પાત્ર નિર્ગ્ન્ય રહેશે.

તેથી દરેક સાધક આત્માએ આ વિસ્તૃત વિવેચનને સાચી સમજણથી જાણી આત્મ નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ અને સાચું પ્રરૂપણ જ કરવું જોઈએ. સંયમ આરાધના કરવી હોય તો આ વિસ્તૃત વિવેચનમાં દર્શાવેલ ચેતવણીને ધ્યાનમાં લઈ જાગૃતિપૂર્વક આચરણ કરવું જોઈએ.

નિબંધ - ૮

સંયમોન્નતિના ૧૦ આગમ ચિંતન ક્ષણ

(૧) જે વૈરાગ્ય ભાવના તથા ઉત્સાહથી સંયમ ગ્રહણ કરેલ છે, એજ ભાવના અને ઉત્સાહથી મુનિએ અન્ય સર્વે ઈચ્છા રૂપી રૂકાવટોને દૂર કરી સંયમ પાલન કરવું.

— આચારંગ-૧-૧-૩, દશ વૈ. અ-૮, ગા. ૬૧.

(૨) કોઈ પણ વ્યક્તિને માટે “આ કુશીલિયો છે, શિથિલાચારી છે, આચાર ભ્રષ્ટ છે” વિગેરે આક્ષેપ વચન ન કહે અને પોતાની આત્મ પ્રશંસા ન કરે. કોઈને ગુસ્સો આવે તેવા નિંદાના વચનો ન બોલે તેને ભિક્ષુ કહેવાય. દશવૈ.અ.૧૦,ગા. ૧૮.

(૩) જે બીજાની હીલના, નિંદા, તિરસ્કાર કે અપમાન કરે છે, દુઃખ પમાડે છે, નીચે પાડવાની ખરાબ ભાવના કરે છે, તે વિશાળ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. કારણ કે પર નિંદા પાપકારી હોય છે— સૂય.અ ૨, ઉદ્દે.૨, ગા. ૨.

(૪) ભિક્ષુએ બરાબર વિચાર કરી ક્ષમા, સરલતા, નિલોભીપણુ, નમ્રતા, હૃદયની પવિત્રતા, અહિંસા, ત્યાગ, તપ, વ્રત, નિયમ વિગેરે વિષયો ઉપર પ્રવચન આપવું જોઈએ. પ્રવચનમાં બીજા કોઈની અવહેલના કે આશાતના ન કરવી જોઈએ— આચા. ૧-૬-૫, પ્રશ્ન.૨.અન્ય કોઈ સાધુની કે સંસારીની કોઈ પણ પ્રકારે અશાતના કરવાથી ચૌમાસી-ચારમાસ પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે — નિશીથ, ઉદ્દે.-૧૩ અને ૧૫.

(૫) સરળતા રાખવાથી આત્માની શુદ્ધિ થાય છે તથા આત્મામાં ધર્મ સ્થિરતા કરે છે. માયા, અસત્ય, કપટ વિગેરેથી આત્મામાંથી ધર્મ અલગ થઈ જાય છે. — ઉતરા. અ.૩, ગા. ૧૨

(૬) જે સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનમાં લીન રહે છે, તે જ સાચા સાધુ છે. દશવૈ. ૧૦. સાધુ નિન્દ્રામાં વધારે રુચિ ન રાખે, તેમજ હસી-મજાક ન કરે પરસ્પર વાર્તા કરવામાં રસ ન રાખે. પરંતુ હંમેશા સ્વાધ્યાય-અભ્યાસ વિગેરેમાં રોકાયેલા રહે — દશવૈ.૮, ગા. ૪૨

(૭) જે ઘણી મોટી તપસ્યા કરે છે અથવા જે બહુશ્રુત(વ્યાખ્યાતા) તથા મહા જ્ઞાની છે, છતાં પણ જો તે ગુસ્સો, અભિમાન, માયા-છળ-કપટ, મારાપણું, પરિગ્રહ કરે છે. તે ગારુ કર્મનો બંધ કરે છે અને જન્મ-મરણના અનંત ભવો વધારે છે— દશવૈ. ૮ અને સૂય. ૧, અ.૨, ઉ.૧, ગા.૭,૬.

(૮) જે સાધુ સંયમ ગ્રહણ કર્યા પછી મહાવ્રતોનું ત્રણ કરણ-ત્રણ યોગથી(૮ કોટીએ) શુદ્ધ પાલન કરતો નથી, સમિતિઓના પાલનમાં કોઈ વિવેક કે દિલચસ્પી રાખતો નથી, ખાવામાં અકરાંતીયો બની રહે છે, આત્મ નિયંત્રણ રાખતો નથી; તે જિનાજ્ઞામાં નથી તેથી કર્મોથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. તે લાંબા સમય સુધી સંયમ માર્ગની મુશ્કેલીઓને સહન કરતો હોવા છતાં સંસાર પાર કરી શકતો નથી, તે હકીકતમાં અનાથ છે— ઉતરા.અ.૨૦, ગા. ૩૬, ૪૧.

(૯) ગળાનું છેદન કરવા વાળી વ્યક્તિ પણ એટલું નુકશાન કરી શકતો નથી કે જેટલું ખોટા વિચારો અને ખોટા આચરણમાં વ્યસ્ત વ્યક્તિ જ પોતાના આત્માનું નુકશાન કરે છે— ઉત્તરા. અ. ૨૦, ગા. ૪૮.

(૧૦) હંમેશા સુવાના સમયે અને ઉઠવાના સમયે પોતાના અવગુણોનું, દોષોનું ચિંતન કરતાં-કરતાં જુદા-જુદા તારવતા રહીને તેને દૂર કરતા રહેવું જોઈએ અને શક્તિનો વિકાસ તથા ઉત્સાહમાં વધારો કરીને સંયમ ગુણોમાં વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. આ પ્રકારે આત્માનું રક્ષણ કરવા વાળી વ્યક્તિ જ લોકમાં બુદ્ધિપૂર્વક જીવવાવાળી છે અને તે જન્મ-મરણના ચક્રાવામાં ભટકતી નથી— દશવૈ. ચૂ.૨, ગાથા ૧૨ થી ૧૬. જે ગુણોથી સમ્પન્ન થઈ આત્મ નિરીક્ષણ કરે છે તે ભિક્ષુ (સાધુ) છે. ઉત્તરા.અ. ૧૫, ગા. ૧૫.

નિબંધ - ૯

સાધુના આચાર માટે જરૂરી આગમ સૂચન

૧૮ પાપસ્થાનનો ત્યાગ, ૫ મહાવ્રત પાલન, ૫ સમિતિ પાલન, પર અનાચાર ત્યાગ વિગેરે અનેક આચારની સૂચના પ્રસિદ્ધ છે. છતાં પણ તેનાથી નજીક સંબંધવાળા કેટલાક આગમ વિધાનોનો સંગ્રહ આ પ્રમાણે છે.

(૧) જે પરિભવઈ પરં જણ, સંસારે પરિવત્તઈ મહં.

અદુ ઈભિષ્ણિયા ઉ પાવિયા, ઈતિ સંખાય મુણી ન મજજઈ

— સૂ. શ્લુ.૧, અ. ૨, ઉ., ગા. ૨.

બીજાની નિંદા કરવી, તિરસ્કાર કરવો તે પાપ છે. એવું કરવાવાળા સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે.

(૨) ન પરં વઈજજસિ અયં કુસીલે, જે ણં ચ કુપ્પિજજ

ન તં વઈજજ, દશવૈ. અ. ૧૦ ગા. ૧૮.

આ કુશીલિયો છે એવું ન બોલવું અને જેનાથી બીજાને ગુસ્સો આવે તેવો ખરાબ શબ્દ પણ ન બોલવો.

(૩) નિદં ચ ન બહુ મણિજજ, સપ્પહાસં વિવજજએ ।

મિહો કહાહિં ન રમે, સજ્જાયમ્મિ રઓ સયા ॥

દશવૈ.અ.૮. ગાથા. ૪૮

અંદરો અંદર વાતો કરી આનંદ ન માણવો, સ્વાધ્યાયમાં હંમેશ મસ્ત

રહેવું. નિદ્રાને(નીંદને)વધારે મહત્વન આપવું અને હસી-મજાકનો ત્યાગ કરવો.

(૪) મોઢું ફાડી-ફાડીને હસવું અર્થાત્ અવાજ કરતાં કરતાં હસવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે. નિશીથ-૪.

(૫) પ્રતિલેખન કરતા સમયે અંદરો અંદર વાતો કરવી નહીં, પચ્ચક્ર્માણ પણ કરાવવા નહીં.— ઉત્તરા. અ. ૨૬, ગા. ૨૬.

(૬) સવાર સાંજ બંને વખત ઉપકરણો(ઉપધિ)નું પ્રતિલેખન કરવું. આવ.૪. પાત્ર પુસ્તક વિગેરે કોઈ પણ ઉપકરણનું એક વખત જ પ્રતિલેખન કરવાનું કોઈ આગમ પ્રમાણ નથી. આગમ પાઠની સામે માત્ર પરંપરાને અર્થહીન સમજવી જોઈએ.

(૭) ચારે ચ કાળમાં સ્વાધ્યાય ન કરે તો ચૌમાસી પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે. નિશીથ.ઉદે. ૧૯. આવ.૪— અસજ્જાએ સજ્જાઈયં, સજ્જાએ ન સજ્જાઈયં, કાલે ન કઓ સજ્જાઓ, અકાલે કઓ અસજ્જાઓ. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સેવા કાર્યના સમય સિવાય અને ગુરુ આજ્ઞા સિવાયના સમયમાં દરેક સાધુ-સાધ્વીએ સ્વાધ્યાય કરવો જરૂરી કર્તવ્ય સમજવું જોઈએ અને એનું પાલન ન થાય તો નિશીથ ઉદે. ૧૯ પ્રમાણે ચૌમાસી પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું જોઈએ.

(૮) પોરસી આવી ગયા પછી પણ કાલિક સૂત્રનો સ્વાધ્યાય કરે તો ચૌમાસી પ્રાયશ્ચિત્ત. જેમ— દિવાળીના દિવસે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનો સ્વાધ્યાય.— નિશીથ-૧૯

(૯) આગમમાં સૂચવેલ ક્રમથી વિપરીત વાચણી આપે તો પ્રાયશ્ચિત્ત. નિ.—૧૯.

(૧૦) પહેલા આચારંગ સૂત્રની વાચણી આપ્યા વિના, કોઈ પણ આગમ સૂત્રની વાચણી આપે તો પ્રાયશ્ચિત્ત.—નિશીથ-૧૯

(૧૧) આચાર-ઉપાધ્યાયે વાંચણી આપી ન હોય તથા આજ્ઞા આપી ન હોય અને પોતે સૂત્ર વાંચે તો પ્રાયશ્ચિત્ત.— નિશીથ-૧૯

(૧૨) દસ બોલવાળી જગ્યાએ પરઠવું જોઈએ.— ઉત્તરા.અ.૨૪, ગા. ૧૭-૧૮.

(૧૩) રસ્તામાં ચાલતા-ચાલતાં વાતો ન કરવી.— આચારંગ-૨-૩-૨.

(૧૪) ચરે મંદ મણુવિગ્ગો, અવકિમ્તેણ ચેયસા.— દશવૈ.૫-૧-૨

ઉતાવળે ચાલવું એ અસમાધિ સ્થાન છે.— દશા.દ.૧. સમાજમાં ઉતાવળ થી અથવા ઝડપથી ચાલવા વાળો પ્રસંશા પ્રાપ્ત કરી ખુશ થાય છે, એ અજ્ઞાને દશાનું પરિણામ છે. આગમમાં એને પાપીશ્રમણ કહેવામાં આવેલ છે. ઉત્તરા.

અ.૧૭, ગા. ૮.

(૧૫) થોડીક જ કઠોર(કડક) ભાષા બોલવાથી માસિક પ્રાયશ્ચિત્ત- નિશીથ.૨. સંસારી કે સાધુને કઠોર વચનો અથવા તેની કોઈ પણ પ્રકારે અશાતના કરવી એ લઘુ યૌમાસિક પ્રાયશ્ચિત્તનું કામ છે- નિશીથ-૧૪ વ. ૧૩. રત્નાધિકો(પોતાનાથી સંયમમાં મોટા)ને કઠોર વચન કહેવામાં આવે કે કોઈ પણ પ્રકારની આશાતના કરે તો ગુરુ યૌમાસી પ્રાયશ્ચિત્ત- નિશીથ-૧૦.

(૧૬) જોવાલાયક સ્થળોને જોવા માટે કે વાજીંત્ર વિગેરે જગ્યાએ સાંભળવા માટે જાય કે મકાનની બહાર આવી જુએ તો લઘુયૌમાસી પ્રાયશ્ચિત્ત નિશીથ-૧૨,૧૭.

(૧૭) રોગ આવે ત્યારે આહારનો ત્યાગ કરવો જોઈએ- ઉ.અ.૨૬, ગા. ૩૪,૩૫.

(૧૮) ઉતાવળે ખાવું, અતિ ધીરે ખાવું, મોરુથી અવાજ કરતાં કરતાં ખાવું, નીચે પાડતાં પાડતાં ખાવું, સ્વાદ માટે ભેગું કરી ખાવું વિગેરે પરિભોગેષણાના દોષ છે.

પ્રશ્ન. અ. ૬.

(૧૯) સાધુ-સાધ્વીએ ત્રણ પ્રકારના પાત્ર રાખવા કલ્પે છે- ઠાણાંગ-૩. એના સિવાય ધાતુનું હોય કે કાચનું, દાંત, વસ્ત્ર, પથ્થર વિગેરે કશું ય કલ્પતું નથી. નિશીથ-ઉદ્.૧૧.

(૨૦) આચાર્ય ઉપાધ્યાયની ખાસ આજ્ઞા વગર વિગય ખાવાથી પણ પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે. નિશીથ ઉદ્.૪.

(૨૧) અન્ય સાધુ કામ કરવા વાળા હોય તો, સિલાઈ વિગેરે કોઈ પણ કાર્ય સાધ્વી પાસે કરાવવું કલ્પતું નથી. અન્ય સાધ્વી કામ કરવા માટે હોય તો, સાધ્વી પોતાનું કોઈ પણ કામ સાધુ પાસે કરાવી શકતી નથી. પછી તે કપડા શીવવાના હોય કે બજારમાંથી લાવવાનું હોય કે આહાર ઔષધ વિગેરે લાવવાનું હોય. વ્યવ.૨ ઉદ્.૫.

(૨૨) પોતાના પક્ષ વાળાના અભાવની સ્થિતિ વગર સાધુ-સાધ્વી અંદરોઅંદર આલોચના, પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પણ કલ્પતું નથી. વ્યવ. ઉદ્.૫.

(૨૩) સાધુ-સાધ્વી બંનેને એકબીજાના ઉપાશ્રયમાં આવું જવું કે બેસવું વિગેરે કોઈ પણ કાર્ય નથી કલ્પતું. વાંચણી લેવાની કે દેવાની હોય કે સ્થાનાંગ કથિત પાંચ કારણ હોય તો જઈ શકે છે. એ સિવાય ફક્ત દર્શન કરવા, સેવા કરવા, અહી-તહીની વાતો વિગેરે માટે જવું કલ્પતું નથી. બૃ.ઉદ્. ૩, સૂ.૧૨, વ્યવ. ઉદ્.૭, ઠાણાંગ. અ.૫.

(૨૪) સાધુ મુખ વિગેરેને વીણા જેવું બનાવે અને તેમાંથી વીણા જેવો અવાજ કાઢે તો પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે. નિશીથ-૫.

(૨૫) કોઈ અન્યના દીક્ષાર્થી કે સાધુના ભાવ ફેરવે અથવા પોતાના બનાવવાનું પ્રયત્ન કરે તો ગુરુ યૌમાસી પ્રાયશ્ચિત્ત- નિશીથ-૧૦.

(૨૬) સંસારીના દવા-ઉપચાર કરે કે તેને બતાવે તો પ્રાયશ્ચિત્ત- નિશીથ-૧૨.

(૨૭) વિહાર વિગેરે સમયે સંસારી પાસે માલસામાન ઉપડાવે કે સંસારીના ઘેર રાખે તો પ્રાયશ્ચિત્ત- નિશીથ-૧૨

(૨૮) ૪૦ વર્ષથી ઓછી ઉંમરના યુવાન, નવદીક્ષિત અને બાળ મુનિ હોય તે દરેક સાધુને આચાર્ય કે ઉપાધ્યાય વગર રહેવું કલ્પતું નથી, કારણ કે તે શ્રમણ બંત્રેની નિશ્રામાં જ સમાધિપૂર્વક રહી શકે છે એટલે કે આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય. બંત્રેની એના ઉપર નજર રહેવી જરૂરી છે. વ્ય. ઉદ્. ૩

આ ત્રણેયને આચાર્ય-ઉપાધ્યાયની સાથે રહેવાનું સૂત્રમાં કહેવાયું છે. તેથી માત્ર સ્થવિરની નિશ્રામાં કે ફક્ત એક પદવીધારીની નિશ્રામાં એનું હંમેશ માટે રહેવું આગમ વિરુદ્ધ છે. અર્થાત્ કોઈ પણ વિશાળ ગચ્છ માટે આચાર્ય-ઉપાધ્યાય કે પ્રવર્તિનીના પદની વ્યવસ્થા વગર લાંબા સમય સુધી રહેવું કલ્પતું નથી. વ્યવહાર સૂત્ર ઉદ્. ૩.

(૨૯) સંઘાડાના આધિપતિ બની વિચરનારમાં ૬ ગુણ હોવા જોઈએ. ઠાણા.૬, તે બહુશ્રુત હોવા જોઈએ. આચારાંગ તથા નિશીથ સૂત્ર સંપૂર્ણ કંઠસ્થ કરનાર બહુશ્રુત કહેવાય છે. નિશીથ. ચૂર્ણિ, ગા.-૪૦૪, બૃહકલ્પ ભા.ગા. ૬૯૩.

(૩૦) પોતાના પારિવારિક કુટુંબમાં ફક્ત 'બહુશ્રુત' જ ગોચરી માટે જઈ શકે છે, અન્ય નહીં- વ્યવ.૬. વડીલ આજ્ઞા આપે તો પણ એકલા નથી જઈ શકતા. સાથે અથવા તો પોતે બહુશ્રુત હોવા જોઈએ.

(૩૧) યોગ્ય અયોગ્ય સર્વને એક સાથે વાંચણી આપવી પ્રાયશ્ચિત્તનું કારણ છે. નિશીથ-૧૯.

(૩૨) પ્રતિક્રમણ : તચ્ચિત્તે, તમ્મણે, તલ્લેસે તદ્જઝવસિએ તત્તિવ્વજઝવસાણે, તદ્દઠોવઉત્તે, તદ્દપ્પિયકરણે, તબ્ભાવણાભાવિએ, અણત્થ કત્થઈ મણં અકરેમાણે, આ રીતે એકાગ્રચિત્ત થઈ પ્રતિક્રમણ કરવાથી ભાવ પ્રતિક્રમણ થાય છે, નહિંતર ઉંઘ અને વાતોમાં અસ્થિર ચિત્તથી દ્રવ્ય પ્રતિક્રમણ થાય છે. અનુયોગદ્વાર સૂત્રનું ૨૭મું સૂત્ર. તેથી પ્રતિક્રમણમાં ઊંઘ અને વાતો કરવી માફીપાત્ર નથી હોતું.

(૩૩) આહારની કોઈ પણ વસ્તુ ને ભૂમિ ઉપર કે આસન ઉપર રાખે તો પ્રાયશ્ચિત.
નિશીથ. ઉદે. ૧૬.

(૩૪) મકાન બાંધકામના કાર્યમાં સાધુએ ભાગ લેવો જોઈએ નહીં. ઉત્તરા.અ.
૩૫ ગાથા ૩-૯.

(૩૫) સાધુ કોઈ પણ વસ્તુની ખરીદી કે વેંચાણની પ્રવૃત્તિ કરે છે તો તે સાચા
અર્થમાં સાધુ નથી. ખરીદી-વેંચાણ ખૂબ દોષવાળું કાર્ય છે. ઉત્તરા. અ. ૩૫ ગા.
૧૩,૧૪,૧૫. આચા. ૧-૨-૫.

(૩૬) ખાદ્ય-પદાર્થો બનાવવા કે બનાવડાવવામાં ભાગ ન લેવો, કારણ કે અગ્નિનો
આરંભ ખૂબ પ્રાણી નાશક છે. ઉત્તરા. અ. ૩૫, ગા. ૧૦,૧૧,૧૨.

(૩૭) વિભૂસાવત્તિયં ભિક્ષુ, કમ્મં બંધઈ ચિક્કણં । સંસાર સાયરે ઘોરે,
જેણં પડઈ દુરુત્તરે ॥ - દશવૈ. અ. ૬ ગાથા. ૬૬.

અત્યંત આવશ્યક સ્વાસ્થ્ય દૃષ્ટિથી કે અસહનશીલતાના વિચારથી
કરવામાં આવતી પ્રવૃત્તિ વિભૂષા કહેવાતી નથી. પરંતુ સારા દેખાવાની ભાવના કે
ટાપ ટીપની વૃત્તિને વિભૂષાનું પ્રતીક સમજવું જાઈએ. ગાહાવર્ણનામેગે સૂઈ
સમાચારા ભવઈ ભિક્ષુ ય અસિણાણએ, મોયસમાયરે, સે તગ્ગંધે, દુગ્ગંધે, પડિક્કલે
પડિલોમે યાવિ ભવઈ. આચા. ૨,૨,૨. આવા આગમપાઠ સારા દેખાવાની વૃત્તિની
તરફેણમાં નથી. ઉત્તરા.અ.૨ ગાથા.૩૭માં જાવ સરીર ભેઓતિ, જલં કાએણ ધારએ
કથનથી મેલ પરીષહ સહન કરવાની ખાસ પ્રેરણા છે.

(૩૮) સવ્વં સાવજજ જોગં પરચકખામિ જાવજજવાએ તિવિહં તિવિહેણં -
આવશ્યક સૂત્ર

અઢાર પાપ જીવનપર્યંત ત્યાગ હોય છે. કોઈ કરવો, ઝૂઠ-કપટ કરવું કે
નિંદા કરવી તથા અંદરોઅંદર ઝઘડો કરવો તે સર્વે સ્વતંત્ર પાપ છે. એનું સેવન
કરી જો સાધુ પ્રાયશ્ચિત્ત કે આલોચના પણ નથી કરતો, ઉપેક્ષાભાવથી શુદ્ધિ કરવામાં
બેદરકારી રાખે છે, તે શિથિલાચારીની કક્ષામાં આવી જાય છે.

(૩૯) સંસારીને આવો, બેસો, આ કરો, ઉભા રહો, ચાલ્યા જાવ વિગેરે બોલવું
સાધુને કલ્પતું નથી. દશવૈ.અ.૭, ગા. ૪૭.

(૪૦) માર્ગમાં લીલું ઘાસ, બી, અનાજ વિગેરે કોઈ પણ સચિત્ત વસ્તુઓ હોય
અને અન્ય માર્ગ હોય તો તે દોષ વાળા માર્ગથી ન જવું અને અન્ય માર્ગ ન હોય તો
પગને આડા અવળો કે પંજા પર સંભાળતાં-સંભાળતાં જેટલો થાય તેટલો બચાવ
કરીને ચાલવું અર્થાત્ આખા પગને ટેકવીને ન ચાલવું. આચા.૨, અ. ૩.

(૪૧) એષણાના ૪૨ દોષને ટાળીને આહાર, વસ્ત્ર પાત્ર, શય્યા વિગેરે ગ્રહણ
કરવા જોઈએ. ઉત્તરા. અ. ૨૪. ગા. ૧૧ દોષ સહિત સ્વીકાર કરવાથી ગુરુચૌમાસી,
ગુરુમાસી કે લઘુ ચૌમાસી વિગેરે પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે. નિ. ઉદે. ૧,૧૦,૧૩,૧૪ વિગેરે.
(૪૨) ખુલા મોઢે બોલવું હિંસક ભાષા છે. અર્થાત્ મુહપતિથી મોઢું ઢાંક્યા વગર
ક્યારેય પણ ન બોલવું. ભગ. શ. ૧૬ ઉદે. ૨

આ આગમોક્ત સૂચનો તથા આવી અનેક આજ્ઞાની વિરુદ્ધ જો પોતાની
પ્રવૃત્તિ છે અને પ્રાયશ્ચિત્ત શુદ્ધિ પણ કરવામાં આવતી નથી. તો એવી સ્થિતિમાં
પોતાને શિથિલાચારી ન માનીને શુદ્ધાચારી માનવું એ પોતાના આત્માને છેતરવા
સમાન છે. જો શિથિલાચારીનું કલંક પસંદ ન હોય તો ઉપરોક્ત આગમ સૂચનાઓ
અનુસાર ચાલવાની અને અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કે પરંપરાને છોડવાની સરળતા તથા
પ્રમાણિકતા દાખવવી જોઈએ.

નિબંધ - ૧૦

શિથિલાચાર તથા શુદ્ધાચારનું સ્વરૂપ

શાબ્દિક સ્વરૂપ :- સંયમ આચારનું શુદ્ધ પાલન, શુદ્ધાચાર છે. શિથિલતાથી
એટલે કે આળસથી જાગૃતિની ઉણપથી, શુદ્ધ-અશુદ્ધ રૂપથી સંયમ આચારનું
પાલન, શિથિલાચાર છે. પ્રાચીન ભાષ્ય વિગેરે પુસ્તકોમાં આ માટે 'શીતલ વિહારી'
અને 'ઉદત વિહારી' શબ્દનો પ્રયોગ જોવા મળે છે. શીતલ-ઈંડાનો અર્થ આળ
શથી પ્રમાદથી અને ઉદતનો અર્થ સાવચેતીથી-જાગૃતિથી સંયમમાં વિચરણ
કરનાર એમ સમજવાથી પ્રચલિત શબ્દ અને પ્રાચીન કાળના શબ્દો પ્રાયઃ એક
અર્થવાળા હોય છે.

મૌલિક આગમોમાં આ જ અર્થ માટે ઉગ્ગા, ઉગ્ગાવિહારી તથા વિરુદ્ધમાં
પાસત્યા-પાસત્યવિહારી, ઓસણા-ઓસણવિહારી, કુસીલા, કુસીલ વિહારી,
સંસતા-સંસત વિહારી, અહાઈંદા-અહાઈંદ વિહારી શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે.-
જ્ઞાતા.અ.૫. ઉગ્રવિહારી, ઉદત વિહારી અને શુદ્ધાચારી આ ત્રણેય શબ્દ એક જ
કક્ષાના છે તથા પાસત્યા પાસત્યવિહારી વિગેરે શબ્દોનું સ્વરૂપ એક શબ્દથી
કહેવાતા શીતલવિહારી અને શિથિલાચારી શબ્દ જુદા-જુદા સમયે પ્રચારમાં
પ્રયોગમાં આવેલ છે.

અશુદ્ધ સ્વરૂપની ઝાંખી : શુદ્ધાચાર કે શિથિલાચારની છાપ આપવી તે વ્યક્તિગત

અધિકારનો વિષય ન સમજવો જોઈએ. જેને જેમ મનમાં આવે તેમ પોતાની સમાચારીનો નિયમ બનાવી લે અને એનું અન્ય ગચ્છ વાળા પાલન ન કરે તેને શિથિલાચારીની ઓળખ બનાવી દેવી તે યોગ્ય નથી. કોઈક સમયે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવની પરિસ્થિતિમાં સમાચારી નક્કી કરવામાં આવે તેવું અન્ય કાળમાં જુદી પરિસ્થિતિમાં જુદા ગચ્છવાળા પાલન ન કરે તો તેને શિથિલાચારી કહેવું યોગ્ય હોતું નથી.

અથવા— ૧ મેલા કપડાવાળા ૨. માર્ઠકમાં ન બોલવાવાળા ૩. ઘાપ—કામના કાર્યમાં ભાગ ન લેવાવાળા દરેક શુદ્ધાચારી છે અને બાકીના સર્વે શિથિલાચારી છે તથા આ ત્રણ ગુણવાળા જે કહે અને કરે તે શુદ્ધાચાર છે તથા તેઓ કહે તે સર્વે શિથિલાચાર છે, તેવું સમજી લેવું પણ યોગ્ય ન કહેવાય.

શુદ્ધ સ્વરૂપની છણાવટ :— પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિનું જે આગમમાં વર્ણન છે તથા આચાર શાસ્ત્રોમાં કે અન્ય શાસ્ત્રોમાં જે—જે સંયમ વિધિઓનું સ્પષ્ટ વર્ણન છે, નિશીથ સૂત્ર વિગેરેમાં જેનું સ્પષ્ટ પ્રાયશ્ચિત્ત ઉલ્લેખ છે, એમાંની કોઈ પણ વિધિ કે મર્યાદાથી વિપરીત આચરણ, ખાસ પરિસ્થિતિ વગર અને પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાની ભાવના વગર તેમજ શુદ્ધ સંયમ પાલનના લક્ષ વગર, કાર્યો કરવા શિથિલાચાર કહી શકાય છે.

પરંતુ સમયે-સમયે ચાલેલા વ્યક્તિગત કે ગચ્છીય સમાચારી નિયમોનું પાલન ન કરવાથી કોઈને શિથિલાચારી ન સમજવા તથા આગમ દ્વારા સ્પષ્ટ સૂચનોનું વ્યક્તિગત લાચારીના કારણે, અપવાદરૂપ સ્થિતિમાં તથા વહેલામાં વહેલી તકે શુદ્ધિકરણની ભાવના સાથે ભંગ કરવામાં આવે તો તેને શિથિલાચાર ન સમજવો.

(૧)કારણ વગર અને પરંપરા પ્રમાણે આગમ વિપરીત પોતાના આચરણોને શિથિલાચાર ન માનવો કે (૨) શુદ્ધાચારમાં માનવાની હોંશિયારી કરવી યોગ્ય નથી પરંતુ તે ગંભીર અપરાધ કહેવાય છે સાથે સાથે (૩) બીજાની સકારણ દોષ પ્રવૃત્તિને શિથિલાચાર કહેવો કે સમજવો એ પણ અયોગ્ય સમજણ છે, એમાં સુધારો કરી લેવો જોઈએ.

જે વિષયમાં આગમમાં કોઈ સ્પષ્ટ વિધાન કે નિષેધ અથવા પ્રાયશ્ચિત્ત નથી તે વિષયો અંગે માન્યતા ફેરથી જે પણ આચાર ફેર હોય તેને પણ શિથિલાચારની વ્યાખ્યામાં સમાવેશ ન કરવો જોઈએ. **સંક્ષેપમાં**— અપવાદરૂપ

પરિસ્થિતિ વગર આગમ સૂચનાઓનું સંપૂર્ણ પાલન કરવું શુદ્ધાચાર છે. તેનું શુદ્ધ પાલન ન કરવું શિથિલાચાર છે. અસ્પષ્ટ આગમ સૂચના કે સૂચનાના અભાવે આચારોનું પાલન કે ભંગ શુદ્ધાચાર કે શિથિલાચારનો વિષય થતો નથી.

શિથિલાચારનો નિર્ણય કરવા માટે મુખ્ય બે બાબતનો વિચાર કરવો જોઈએ. (૧) આ પ્રવૃત્તિ કોઈ આગમ પાઠથી વિરુદ્ધ છે ? (૨) ખાસ કારણ કે પરિસ્થિતિ વિના શુદ્ધિકરણની ભાવના વગર માત્ર સ્વછંદતાથી આ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવી રહી છે ?

આ બે બાબતોના નિર્ણયથી શિથિલાચારનો નિર્ણય કરી શકાય છે. બંને બાબતોનો ચોક્કસ નિર્ણય કર્યા વગર શિથિલાચારનો સાચો નિર્ણય કરી શકાય નહીં. શિથિલાચારીને આગમોની અપેક્ષાએ ૧૦ વિભાગમાં ફાળવવામાં આવેલ છે. જેમ કે (૧) અહાઈન્દા (૨) પાસત્થા (૩) ઉસણ્ણા (૪) કુશીલા (૫) સંસત્તા (૬) નિતિયા (૭) કાહિયા (૮) પાસણિયા (૯) મામગા (૧૦) સંપસારિયા એનો ટૂંકમાં પરિચય આ પ્રમાણે છે —

- (૧) **અહાઈન્દા** : આગમને અવગણીને પોતાની સમજ પ્રમાણે પ્રરૂપણ કરનાર.
- (૨) **પાસત્થા** : સંયમનો ઉત્સાહ ઓછો થઈ જવો, સંપૂર્ણ લક્ષ્યવિહીન થઈ જવું, અન્ય લક્ષ્યોનું પ્રાધાન્ય થઈ જવું.
- (૩) **ઉસણ્ણા** : પ્રતિલેખન, પ્રતિક્રમણ વિગેરે અનેક દિનચર્યા—ક્રિયાઓમાં શિથિલતા વાળા.
- (૪) **કુશીલા** : વિદ્યા, મંત્ર, નિમિત્ત, કૌતુક કર્મ વિગેરે અયોગ્ય પ્રવૃત્તિવાળા.
- (૫) **સંસત્તા** : બહુરૂપિયા જેવી વૃત્તિવાળા, કોઈ પણ પ્રકારના હલકા ઊંચા આચારવાળો બની જાય.
- (૬) **નિતિયા** : કલ્પ કાળની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનાર અથવા હંમેશા એક જગ્યાએ રહેનાર.
- (૭) **કાહિયા** : વિકથાઓમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર.
- (૮) **પાસણિયા** : દર્શનીય સ્થળ જોવા જનાર.
- (૯) **મામગા** : આહાર, સાધનો, શિષ્ય, ગામ, ઘર કે શ્રાવકોમાં મમત્વ રાખી, મારું મારું ભાવ કરનાર.
- (૧૦) **સંપસારિયા** : સંસારીના કાર્યોમાં સલાહ-સૂચન દેવા વાળા કે મુહૂર્ત કાઢી આપવાની પ્રવૃત્તિ કરનાર.

નોંધ :- આ દસ ની વિગતવાર વ્યાખ્યા અન્ય નિબંધમાં જોવી.

શુદ્ધાચારીના નિર્ણય માટે મુખ્ય બે બાબતો પર ધ્યાન આપવું જોઈએ. જેમકે -

૧. જે કારણ-પરિસ્થિતિ વિના આગમ વિરુદ્ધ આચરણ કરવા ઈચ્છતા નથી.
૨. પોતાની પ્રવૃત્તિ અમુક આગમ પાઠથી વિરુદ્ધ છે એવું ધ્યાનમાં આવતાં જ કોઈ ખાસ પરિસ્થિતિ ન હોય તો બને તેટલું જલ્દી એને છોડવા માટે તૈયાર થઈ જાય છે. માત્ર પરંપરાના નામથી ચલાવવાનું બહાનું કરતો નથી. એને શુદ્ધાચારી સમજવા જોઈએ. આ પ્રમાણે વિચારણાથી નીચે મુજબની પરિભાષા બને છે.

નિષ્કર્ષ નિર્મિત પરિભાષા :-

(૧) **શુદ્ધાચારી :** જે આગમ મુજબના સર્વે આચારોનું પૂર્ણરૂપથી પાલન કરે છે. અકારણ કોઈ અપવાદ સેવન કરતા નથી. કોઈ કારણવશ અપવાદરૂપ દોષનું સેવન થયું હોય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકાર કરે છે. કારણ પૂર્ણ થયે એ પ્રવૃત્તિને છોડી દે છે. આગમોક્ત આચારોની શુદ્ધ પ્રરૂપણા કરે છે. તે શુદ્ધાચારી છે.

(૨) **શિથિલાચારી :** જે આગમોક્ત એક કે અનેક આચારોથી હંમેશા વિરુદ્ધ આચરણ કરે છે, ઉત્સર્ગ અપવાદની પરિસ્થિતિમાં વિવેક રાખતો નથી. વિરુદ્ધ કરેલા આચરણનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ લેતો નથી. આગમોક્ત આચારોથી વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરે છે તે 'શિથિલાચારી' છે.

આગમોક્ત વિધિ-વિધાન સિવાય ક્ષેત્ર-કાળની દૃષ્ટિથી કે વિશેષ સાવધાની વિગેરે કોઈ પણ ખ્યાલથી જો કોઈ સમુદાયમાં પોતાની સમાચારીનું બંધારણ કરવામાં આવે છે. તેના પાળવાથી કે ન પાળવાથી અન્ય સમુદાય વાળાને શુદ્ધાચારી કે શિથિલાચારી સમજવા યોગ્ય નથી. પરંતુ જે સમુદાયમાં જે રહે છે તેમણે તે સંઘની આજ્ઞાના તે નિયમોનું પાલન કરવું જરૂરી છે. આવા વ્યક્તિગત સામાચારી અંગેના નિયમોની સૂચિ તથા આગમ વિધાનોની સૂચિ અન્ય લેખમાં જોવી.

નિબંધ - ૧૧

આત્મ નિરક્ષણીય દૂષિત પ્રવૃત્તિઓની યાદી

૧. કારણ-અકારણનો વિચાર કર્યા વગર, પ્રવૃત્તિરૂપે ત્રીજા પ્રહરમાં આહાર લાવવો અને ખાવો.—ઉત્ત. ૨૬.
૨. કારણ વગર વિગય વાળો આહાર કરવો અથવા આચાર્ય વિગેરેની આજ્ઞા વગર

વિગય ખાવું.—નિશીથ-૪.

૩. રસ્તામાં ચાલતા સમયે કોઈની સાથે વાતચીત કરતા રહેવું.—આચા.શુ.૨,અ. ૩.
૪. કીડિઓ વિગેરે જીવ-જંતુવાળા અર્થાત્ વિશેષ જીવ-જંતુવાળા ઉપાશ્રયમાં રહેવું.—આચા. શુ. ૨ અ.૨.
૫. મળ-મૂત્ર પરઠવાની જગ્યા વગરના ઉપાશ્રયમાં રહેવું.— આચા. શુ. ૨, અ.૨, ઉદ્દે. ૨; દશવૈ. ૮.
૬. કોઈ આવે નહીં, કોઈ જુએ નહીં એવી જગ્યા સિવાય તથા પ્રતિબંધિત જગ્યાએ મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કરવો.— ઉત્ત. ૨૪; નિશીથ-૩,૧૫.
૭. પુસ્તકો તથા શાસ્ત્ર વિગેરે સાથે રાખવા અને તે ઉપકરણો નું ઉભય સમયે પ્રતિલેખન ન કરવું.— નિશીથ ઉદ્દે. ૨ તથા આવ.અધ્ય. ૪.
૮. સામાન્ય રૂપથી કોઈ પણ લખવાનું કામ કરવું, પુસ્તક નું પ્રકાશન કરાવવું અથવા પ્રકાશન કાર્યમાં ભાગ લેવો અર્થાત્ સંશોધન, ભૂલ સુધારવી કે સંપાદન કરવું, જાહેર કે ખાનગીમાં પ્રેરણા કરવી.
૯. ઓપરેશન કરાવવું, દોષવાળી દવા કે સંસારીની સેવા લેવી— આચા. શુ. ૨, અ.૧૩, ઉત્ત. ૨, ગા. ૩૨.
૧૦. સંસારી ને કોઈ પણ હેતુ થી આવવાનું કહેવું, જવાનું કહેવું અથવા બેસવા કે કોઈ પણ કામ કરવાનું વગેરે કહેવું અથવા પ્રેરણા કરવી.—દશ. ૭, ગા.૪૭
૧૧. થોડા વરસાદ માં કે સંપાતિમ જીવો ના મચ્છરો વગેરે પડવાના સમયે ગોચરી વગેરે માટે જવું.— દશવૈ. ૫.
૧૨. ઝડપથી ચાલવું અથવા પ્રમાર્જન કર્યા વગર અંધારાવાળી જગ્યાએ ચાલવું.—દશા. ૧, દશવૈ. ૫.
૧૩. સુખપૂર્વક ગામોગામ વિચરણ ન કરતાં, ઉગ્ર(લાંબા) વિહાર કરવા.—ભગવતી વિ.સૂત્રો.
૧૪. આધાકર્મી કે મિશ્રજાત દોષવાળું ગરમ પાણી કે ધોવાણ પાણી લેવું— આચા.શુ.૨,અ. ૧.
૧૫. ભૂખ વિગેરે કારણનો વિચાર કર્યા વગર આહાર કરવો તથા રોગ વિગેરે હોય તો પણ આહાર ત્યાગ ન કરવો, પરંતું ઔષધ ઉપચાર કરવો, ડોકટર-વૈદોને એકઠા કરવા.— ઉત્ત. ૨૬.
૧૬. દરેક ઉપકરણોની તથા પાત્રાની અને પુસ્તકોની બંને સમયે પ્રતિલેખના ન

કરવી અથવા તો પ્રતિલેખન પ્રમાર્જન બરાબર ન કરવું.— આવ. ૪.

૧૭. બીજાના અવગુણ-અપવાદ કે નિંદા કરવી અર્થાત્ ૧૫મા પાપનું સેવન કરવું. કોઈનો તિરસ્કાર, બહિસ્કાર કરવો કે ખોટા આક્ષેપ લગાવવા— સૂચ.

૧૮. કોઈપણ સાધુ-સાધ્વી કે સંસારી અથવા વિરોધી પ્રત્યે અશુભ મન, હલકો ભાવ રાખવો, અશુભ વચનો નો પ્રયોગ કરવો અર્થાત્ પ્રથમ મહાવ્રત ની બીજી, ત્રીજી ભાવનાને બગાડવી; કોઈને પાડી દેવા માટે કે હલકા બતાવવા માટે પ્રવૃત્તિ કરવી.—ઉત્ત. ૨૪ ગુપ્તિ.

૧૯. કોઈ પણ સાધુ કે શ્રાવક પ્રત્યે રંજ રાખવો, અમિત્રભાવ કે શત્રુભાવ રાખવો.—ભગ. શ. ૧૩, ઉદે. ૬ અભીચિકુમાર.

૨૦. આચારાંગ તથા નિશીથ સૂત્ર અર્થ સહિત કંઠસ્થ કર્યા વગર સંઘાડા પ્રમુખ બનવું અથવા બહુશ્રુત બન્યા વગર જ આચાર્ય વિગેરે કોઈ પણ પદ ધારણ કરી લેવું.—વ્યવ. ૩.

૨૧. આચાર્ય-ઉપાધ્યાય બે પદવીધર ના નેતૃત્વ વગર કોઈપણ યુવાન કે નવ દીક્ષિત સાધુએ અથવા તો એના સહિતના ગચ્છનું રહેવું આગમ વિરુદ્ધ છે. છતાં પણ બે પદ વગર વિશાળ ગચ્છને ચલાવવો, આચાર્ય ઉપાધ્યાય તથા પ્રવર્તિની ત્રણ પદવીધરો ના નેતૃત્વ વિના સાધ્વીઓનું રહેવું.— વ્યવ. ૪.

૨૨. ફળ-મેવા વગેરે લેવા માટે આમંત્રણ પૂર્વક કે ગોચરી સિવાય ના સમયે જવું.

૨૩. તપસ્યા ન કરવા છતાં હંમેશા વિગયનું સેવન કરવું.—ઉત્તરા. ૧૭.

૨૪. યા વિગેરે વસ્તુ નું કોઈપણ સમય માટે વ્યસન હોવું.

૨૫. પ્રતિક્રમણ સ્ફૂર્તિ સાથે એકાગ્રચિત્તથી તથા ભાવપૂર્વક ન કરવું, પરંતુ ઊંઘ કરવી કે વાતો કરવી.—અનુયોગ દ્વાર.સૂ. ૨૭.

૨૬. યોગ્ય-અયોગ્ય નો વિવેક રાખ્યા વગર દરેકને એક સાથે વાંચણી આપવી.

૨૭. પોતાના પરિવારના કુટુંબમાં ફક્ત બહુશ્રુત જ ગોચરી માટે જઈ શકે છે, બહુશ્રુત ન હોય તેવા સાધુ-સાધ્વી આજ્ઞા થાય તો પણ ન જઈ શકે. છતા પણ અબહુશ્રુત જાય અથવા બીજાને મોકલે તો દોષ— વ્યવ. ૬.

૨૮. ઉપરોક્ત ૨૭ દોષિત આચારવાળા ને શિથિલાચારી ન માનવા તથા એમની સાથે રહેવું અથવા વંદન, ગોચરી વિગેરે માટે સંબંધ રાખવા તે દોષ છે— નિ. ૧૬.

જો શુદ્ધાચારી કહેવાતા સાધુ પણ આમાંથી કોઈ દૂષિત પ્રવૃત્તિ કરીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શુદ્ધિ નથી કરતા તો આગમ સમાચારી ના પાલનમાં દોષિત બનતાં,

પૂર્વોક્ત પરિભાષા વિવેચન મુજબ અવસન્ન(ઓસન્ના) શથિલાચારીમાં તેમનો સમાવેશ થાય છે. આ સ્થિતિ માં તેઓ પણ દૂષિત આચારવાળાની કક્ષામાં આવે છે.

આ કારણથી એમને પણ પરસ્પર બીજી-ત્રીજી કક્ષાવાળા ને ગીતાર્થના નિર્ણય થી વંદન વિગેરે કરવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત આવતું નથી. (પહેલી કક્ષામાં યથાર્થદ, બીજી કક્ષામાં પાસત્યા વિગેરે ચાર, ત્રીજી કક્ષામાં બાકી કાલિયા વિગેરે પાંચ)

સંભવતઃ આ અપેક્ષાને લીધે ગુજરાતના જુદા જુદા સમાચારીવાળા સંપ્રદાયો માં આજે પણ વંદન વ્યવહાર છે જેન સમાજના પ્રેમમય વાતાવરણ માટે અન્ય પ્રાંતોવાળા શ્રમણોએ આ બાબતે ગંભીર વિચાર-ચિંતન કરીને ઉદાર નિર્ણય લેવો જોઈએ.

જેથી જેન સમાજ માં ફિરકાવાદ, ખેંચતાણ, ઈર્ષ્યા, વેર, નિંદા કુથલી, અંદરો અંદર વધતું જતું અંતર તથા મલિન મનોવૃત્તિ વિગેરે અવગુણો માં સુધારો થઈ શકે. સાથે સાથે પ્રેમ, એકતા, સહૃદયતા, ભાવોની શુદ્ધતા તથા શાંત-સુંદર વાતાવરણનું નિર્માણ થાય અને જેથી આત્મગુણો નો વિકાસ થઈ શકે.

પોતે પોતાને શુદ્ધાચારી માનવાવાળા શ્રમણો પણ કોઈ પ્રકારની કલુષિતતા ના કારણે કે જુદા જુદા વાતાવરણ ને કારણે પોતાની ઈચ્છા માત્રથી ફરી ફરી વંદન વ્યવહાર બંધ કરી દે કે ચાલુ કરી દે છે જ્યારે આચાર તો બંનેના પહેલાંની જેમ સરખા જ હોય છે.

આ પ્રકારે વર્તમાનમાં વંદન વ્યવહારનો નિર્ણય આગમની આડમા કષાયો તથા ઈચ્છાઓ પર ખાસ આધાર રાખે છે. જેમકે, સ્વતંત્ર સંપ્રદાયવાળા સાધુ-સાધ્વી અંદરો અંદર સમયાંતરે વંદન વ્યવહાર કરી લે છે અને ક્યારેક તોડી પણ નાખે છે અને એનાજ શ્રાવક-શ્રાવિકા તે સાધુઓને અવંદનીય કહી દે છે, આ એક અવિચારકતા છે.

સાર :- આવો વિચિત્ર વ્યવહાર માન કષાય અને સંકુચિત માનસ તથા સ્વેચ્છાઓનું પરિણામ છે. દેખાડો અને બહાનું આચારનું કરવામાં આવે છે. પરંતુ એક સરખા આચારવાળામાં મનદુઃખ કે ગચ્છભેદ થઈ જાય તો બંનેનો આચાર એક હોવા છતાં, વંદન વ્યવહાર કરતા નથી, ત્યારે આચાર સિદ્ધાંત નું બહાનું ઉઘાડું પડી જાય છે અને તેઓ પોતાના કષાય ને કારણે જ વંદન વ્યવહાર બંધ કરતા રહે છે.

નિબંધ - ૧૨

દૂષિત આચારવાળા માટે વિવેક જ્ઞાન

જો કોઈ પરિસ્થિતિવશ પોતાની મર્યાદા માં રહી દોષ લગાડે છે, જે દોષને દોષ સમજે છે અને સ્વીકાર કરી એનું યોગ્ય સમયે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે તથા તે દોષ પ્રવૃત્તિને પૂર્ણરૂપથી ધોડવાનો સંકલ્પ રાખે છે અથવા તે દોષોથી છુટકારો શક્ય ન હોય તો તેને પોતાની લાચારી-અશક્તિ સમજી બેદ રાખે છે તથા સમજણના ભ્રમ ને કારણે કોઈ પ્રવૃત્તિ ચાલતી રહે છે તો તેને શિથિલાચારીની કક્ષામાં ન ગણી શકાય.

તે એક અપેક્ષાથી આચારમાં શિથિલ હોવા છતાં આત્માર્થી, સરલ, શ્રદ્ધા પ્રરૂપણાની શુદ્ધિવાળા તથા શુદ્ધાચારના ધ્યેયવાળા હોવાથી **બહુશ કે પ્રતિસેવના** નિર્ગ્રન્થમાં ગણવા યોગ્ય હોય છે. આ બંને પ્રકારના નિર્ગ્રન્થને છટું કે સાતમું ગુણસ્થાન હોય શકે છે.

જો આ દૂષિત આચારવાળા ક્યારેય પ્રરૂપણામાં ભૂલ કરવા લાગે, શુદ્ધાચારી પ્રત્યે દ્વેષ કે અનાદર ભાવ રાખે અને તેના પ્રત્યે આદર કે ભક્તિભાવ ન રાખે તથા તેના ભાવોમાં ત્રણ અશુભ લેશ્યા આવી જાય અથવા આવશ્યક સંયમ ની કક્ષામાં ઓટ આવી જાય તો એનું છટું ગુણસ્થાન છૂટી જાય છે અને તે ચોથા કે પ્રથમ ગુણસ્થાનમાં આવી જાય છે.

તેથી અશુદ્ધ સંયમ પાલન કરવા વાળાએ પોતાની ભાષા તથા ભાવોની સરળતા, આત્મશાન્તિ, હૃદયની શુદ્ધિ વિગેરે ઉપરોક્ત સૂચનો પ્રતિ પૂર્ણ વિવેક રાખવો ખૂબજ જરૂરી છે, નહિંતર તેઓ બીજો અપરાધ કરી આ ભવ અને પરભવ બંને બગાડી દુર્ગતિના ભાગીદાર બને છે.

નિબંધ - ૧૩

શુદ્ધાચાર વાળા માટે વિવેક જ્ઞાન

ભાગ્યશાળી આત્માઓને જ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની શુદ્ધ આરાધના માટે સંયોગ તથા ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ ધન થી ધનની વૃદ્ધિ થાય છે, એ જ રીતે ગુણથી ગુણની વૃદ્ધિ થવી જોઈએ માટે શુદ્ધ આચારવાળા થવાનો આત્મ વિશ્વાસ રાખવાવાળા સાધકોએ પોતાની સાધનાનો અહંકાર ક્યારેય ન કરવો જોઈએ,

પોતાનો ઉત્કર્ષ અને બીજાનો અપકર્ષ માટે કોઈ વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ ન રાખવી જોઈએ. જેટલા પણ અન્ય સ્વગચ્છના કે પરગચ્છના શુદ્ધાચારી અને ઉત્કૃષ્ટ આચારવાળા । શ્રમણ છે, તેના પ્રત્યે કોઈપણ પ્રકારની સ્પર્ધાનો ભાવ ન રાખતાં તેઓ પ્રત્યે ભાવપૂર્વક આત્મીય સત્કાર, સન્માન, વિનયભાવ વિગેરે રાખવા જોઈએ.

જેઓ પોતાના કર્મ સંયોગોના કારણે તથા ચારિત્ર મોહના અશુદ્ધ-અપૂર્ણ ક્ષયોપશમના કારણે દૂષિત આચારવાળા કે જુદી સમાચારીવાળા શ્રમણ છે તેમના પ્રત્યે નિંદા, ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, ઘૃણા, ખરાબ ભાવના, તેને બદનામ-અપકીર્તિ કરવાની ભાવના ન રાખતા, તેના પ્રત્યે પ્રેમ, મૈત્રી, માધ્યસ્થ તથા અનુકંપા ભાવ રાખીને તેના ઉત્થાન-પ્રગતિ માટે ચિંતા તથા સદ્ભાવના રાખવી જોઈએ. પોતાની ક્ષમતામાં વધારો કરી સહૃદયતા તથા સદ્વ્યવહાર વિગેરે કરતાં કરતાં પોતાના બુદ્ધિબળથી એવા ઉપાયો કરતા રહેવા જોઈએ કે જેથી દૂષિત આચારવાળાઓ પણ શુદ્ધાચાર તરફ આગળ વધે.

શુદ્ધાચારી માટે આત્મવિશ્વાસ રાખવાવાળા સાધકનું પરમ કર્તવ્ય બને છે કે, પડેલાને ઊભા કરે પરંતુ, નિંદા તિરસ્કારનો એક ધક્કો વધારે લગાડીને તેને વધારે ઊંડા ખાડામાં પાડવાના પ્રયત્ન ન કરે.

શુદ્ધાચારીનો આત્મ વિશ્વાસ રાખવાવાળાએ પોતાની દ્રવ્ય ક્રિયાઓ— સમાચારી સાથે ભાવ સંયમ રૂપ નમ્રતા, સરળતા, ભાવોની શુદ્ધિ, હૃદયની પવિત્રતા, દરેક પ્રત્યે મૈત્રીભાવ, **અકષાય** તથા **કલેશ વગરના** ભાવ તથા પૂર્ણ સહૃદયતાના ભાવ રાખવા જોઈએ. વિચરણ કરતા સમયે કોઈ પણ ક્ષેત્ર, ઘર અને ગૃહસ્થ સાથે મમત્વ ભાવ ન દર્શાવે, દરેક જગ્યાએ મમત્વ વગર રહે. ક્યાંય પણ સમકિત અને ગુરુ આમનાયની વાડાબંધીમાં આવીને મારું ગામ, મારું ઘર, મારો શ્રાવક, મારી સમકિત, મારું ક્ષેત્ર, મારી છાપ, મારો પ્રભાવ અને મારું સામ્રાજ્ય વિગેરે આ મારાં મારાંના ચક્કરમાં પડીને મહાપરિગ્રહી, મહાલોભી બનીને તથા સમાજમાં ઝગડાના મૂળ રોપીને અશાંત, હલકા, તુચ્છતાવાળા તથા સંકુચિત માનસ-વિચારસરણીનું વાતાવરણ તૈયાર ન કરે અને પોતાના આત્માને મહાપરિગ્રહવૃત્તિ માં ન ડુબાડે. પરંતુ **એગ એવ ચરે** આ આગમ(ઉત્તરા.૨) વાક્ય ને હમેશા યાદ રાખે.

પુનશ્ચ:— સાર એ છે કે શુદ્ધાચારીએ પોતાનું અભિમાન ન રાખીને અન્ય શુદ્ધાચારી કે શિથિલાચારી તરફ શુદ્ધ ભાવ રાખવો જોઈએ અને શિથિલાચારીએ અન્ય

શિથિલાચારી તરફ ભાવોને શુદ્ધ રાખવા જોઈએ તથા શુદ્ધાચારી પ્રત્યે હૃદયમાં આદર, ભક્તિભાવ રાખીને તેની સાથે યથાયોગ્ય વિનય વ્યવહાર કરવો જોઈએ. નિંદા કુથલી કોઈએ કોઈની પણ ન કરવી જોઈએ.

નિબંધ - ૧૪

ભાષ્યના આધારે પાસત્યા વિગેરે સ્વરૂપ

(૧) પાસત્યા-પાર્શ્વસ્થ :-

દંસણ-ણાણચરિત્તે, તવે ય સુત્તાહિતો પવયણે ય ।

તેસિં પાસવિહારી, પાસત્થં તં વિયાણાહિ ॥ ૪૩૪૧ ॥

દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર તપ અને પ્રવચનમાં જેઓએ પોતાના આત્માને સ્થાપિત કરેલ છે, તેવા ઉત્તમ વિહારીઓના જે પાર્શ્વવિહારી છે અર્થાત્ એની જેમ આચાર પાલન કરતા નથી, તેને પાર્શ્વસ્થ જાણવા જાઈએ.

પાસોત્તિ બંધણં તિય, એગદ્દં બંધહેતવો પાસા ।

પાસત્થિય પાસત્યા, એસો અણ્ણોવિ પજ્જાઓ ॥ ૪૩૪૩ ॥

પાસ અને બંધન બંને સમાનાર્થી છે. બંધનના જેટલા હેતુ છે તે બધા પાસ છે. એમાં જે સ્થિર છે તે પાર્શ્વસ્થ છે, આ પણ પાર્શ્વસ્થનો એક પર્યાય છે.

દુવિહો બલ્લુ પાસત્થો, દેસે સવ્વે ય હોઈ નાયવ્વો ।

સવ્વે તિણ્ણિ વિગપ્પા, દેસે સેજ્જાતર કુલાદિ ॥ ૪૩૪૦ ॥

પાર્શ્વસ્થ બે પ્રકારના જાણવા જોઈએ— ૧. દેશપાર્શ્વસ્થ, ૨. સર્વપાર્શ્વસ્થ. દેશપાર્શ્વસ્થ શય્યાતર કુલમાં આહારની ગવેષણા કરે છે. સર્વ પાર્શ્વસ્થના ત્રણ વિકલ્પ-પર્યાય છે.

દંસણ ણાણ ચરિત્તે, સત્થે અચ્છતિ તહિં ણં ઉજ્જમતિ ।

એતેગ ઉ પાસત્થો, એસો અણ્ણોવિ પજ્જાઓ ॥ ૪૩૪૨ ॥

૧. દર્શન, ૨. જ્ઞાન, ૩. ચારિત્રની વિરાધના માં રહે છે. અને આરાધના માં જે પ્રમાદાદિ કરે છે, આરાધના માં પુરુષાર્થ કરતા નથી એટલે કે તેના અતિચાર-અનાચારોનું સેવન કરે છે તે સર્વપાર્શ્વસ્થ છે.

તે સર્વ પાર્શ્વસ્થ સૂત્ર પોરષી-અર્થપોરષી કરતા નથી, સમ્યગ્ દર્શનના અતિચાર-શંકા,કંબા વિગેરે કરે છે તે સર્વપાર્શ્વસ્થ કહેવાય છે.

દેશ-પાર્શ્વસ્થ :-

સેજ્જાચર કુલ ણિસ્સિત, ઠવણકુલ પલોયણા અભિહડે વા ।

પુવ્વં પચ્છા સંચુત, ણિતિયગ્ગ પિંડભોતિ પાસત્થો ॥ ૪૩૪૪ ॥

૧. જે શય્યાદાતાના ઘરે થી ભિક્ષા લાવે છે.

૨. જે શ્રદ્ધાળુ સંસારીઓના સહયોગથી જીવન નિર્વાહ કરે છે.

૩. જે સ્થાપનાકુલોમાં કારણ વગર ગોચરી જાય છે.

૪. મોટા સામુહિક ભોજન સમારંભમાં આહારની આશા કરે છે, જમણવારના ભોજનને જોવા જાય છે અથવા કાયમાં અરીશામાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જુએ છે.

૫. જે સામે લાવેલા આહાર ગ્રહણ કરે છે.

૬. જે ભિક્ષા લેતાં પહેલાં કે પછી પોતાની સ્વપ્રશંસા કે ખુશામત કરે છે.

૭. જે નિમંત્રણનો સ્વીકાર કરીને દરરોજ આમંત્રકના ઘરેથી આહાર વિગેરે સ્વીકાર કરે છે.

આ પ્રકારના દોષોમાંથી કોઈ દોષનું સેવન કરે છે તે દેશપાર્શ્વસ્થ છે.

(૨) ઓસણ્ણો-અવસત્ત- આ દેશ્ય શબ્દ છે. એના સમાન અર્થવાળા ત્રણ પર્યાય છે— ૧. અવસણ્ણ ૨. ઓસણ્ણ ૩. ઉસ્સણ્ણ. ત્રણેયના અર્થ આ પ્રમાણે છે— ૧.

અવસણ્ણ=આળશુ, ૨. ઓસણ્ણ=ખંડિત ચારિત્ર, ૩. ઉસ્સણ્ણ=સંયમમાં શૂન્ય.

ચૂર્ણિ:— ઓસણ્ણો દોસો=વધારે દોષોવાળા, ઓસણ્ણો બહુતર ગુણાવરાહી=અનેક ગુણોને દોષિત કરવાવાળા, ઉયો(ગતો—યુઓ) વા સંજમો તમ્મિ સુણ્ણો ઉસ્સણ્ણો =સંયમ ભ્રષ્ટ અર્થાત્ સંયમમાં શૂન્ય, અવસત્ત હોય છે. સમાચારિં વિતહં ઓસણ્ણો પાવતી તત્થ ॥ ૪૩૪૬ ॥ **ચૂર્ણિ ।** સંયમ સમાચારીથી વિપરીત આચરણ કરવા વાળા ‘અવસત્ત’ કહેવાય છે. સંયમ સમાચારી આ પ્રમાણે છે—

આવાસગ સજ્જાએ, પડિલેહજ્જાણ ભિક્ખ ભત્તદ્દે ।

કાઉસ્સગ-પડિક્કમણે, કિતિકમ્મ ણેવ પડિલેહા ॥ ૪૩૪૬ ॥

આવાસગં અણ્ણિયતં કરેતિ, હિણાતિરિત્ત વિવરીયં ।

ગરુવયણ-ણિયોગ-વલ્લયમાણે, ઈણમો ઉ ઓસણ્ણો ॥ ૪૩૪૭ ॥

૧. આવાસગ— ‘આવસ્સહી’ વિગેરે દસ પ્રકારની સમાચારી.

૨. સજ્જાએ— સ્વધ્યાય-સૂત્ર પોરષી અર્થપોરષી કરવી.

૩. પડિલેહ— બંને સમયે વસ્ત્ર-પાત્ર વિગેરેનું પ્રતિલેખન કરવું.

૪. જાણ(ધ્યાન)— પૂર્વ રાત્રિ કે પાછલી રાત્રિમાં ધ્યાન કરવું.

૫. ભિક્ષ્મ— દોષ રહિત ગવેષણા કરવી.
 ૬. ભત્તટ્ઠે— આગમોક્ત વિધિ પૂર્વક આહાર કરવો.
 ૭. કાઉસગ્ગ— ગમનાગમન, ગોચરી, પ્રતિલેખન વિગેરેનો કાયોત્સર્ગ કરવો.
 ૮. પડિક્કમણે— એકાગ્ર ચિત્તે ચિંતન યુક્ત પ્રતિક્રમણ કરવું.
 ૯. કિતિકમ્મ— યથા સમયે સવિધિ ગુરુ કે પર્યાયમાં મોટાને વિનય વંદન કરવા.
 ૧૦. પડિલેહા(પ્રતિલેખન)— બેસવું વિગેરે દરેક કાર્ય જોઈને કરવું તથા દરેક વસ્તુ જોઈને અથવા પ્રમાર્જન કરી ઉપયોગમાં લેવી.

જે આ દસ પ્રકારની સમાચારીનું પાલન ક્યારેક કરે છે, ક્યારેક નથી કરતા અને ક્યારેક વિપરીત કરે છે તથા શુદ્ધ પાલન માટે ગુરુજનો વડે પ્રેરણા કરવામાં આવે ત્યારે એના વચનની ઉપેક્ષા કે તિરસ્કાર કરે છે તે 'અવસન્ન' કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે સ્વાધ્યાય કાળનો ખ્યાલ ન રાખવો અર્થાત્ યથાસમયે (ચાઉકકાલ સજ્જાયાં) ન કરવો. ૩૪ અસ્વાધ્યાયનું તેમજ કાલિક—ઉત્કાલિક સૂત્રોનું ધ્યાન ન રાખવું. પ્રતિલેખન કરતી વખતે અંદરો અંદર વાતચીત કરવી. ગોચરીમાં આળશ વૃત્તિ રાખવી, ગવેષણા માં ઉપેક્ષા કરવી, ટીફીન, થાળી વિગેરેમાં મંગાવીને આહાર લેવો, આહાર કરવાની વિધિનું પાલન ન કરવું અર્થાત્ આહાર કરતા સમયના પાંચ દોષ તથા ચવચવ, સુડ-સુડ અવાજ કરતાં કરતાં, નીચે પાડતાં પાડતાં, ખૂબ જલ્દી કે ખૂબ ધીરે આહાર કરવો, પ્રમાદ— ભૂલોનું તુરંત મિચ્છામિ દુક્કડં ન દેવું વિગેરે સંયમ વિધિનું આચરણ ન કરવું અથવા વિપરીત આચરણ કરવું, આ સર્વે 'અવસન્ન' વિહાર છે.

૩. કુશીલ-કુશીલ — જે નિંદા પાત્ર કાર્યોમાં અર્થાત્ સંયમ જીવનમાં ન કરવા યોગ્ય નિયમ વિરુદ્ધના કાર્યોમાં વ્યસ્ત રહે છે તે 'કુશીલ' કહેવાય છે.

કોઉગ ભૂતિકમ્મે, પસિણાપસિણં સિમિત્તમાજીવી ।

કક્ક કરુય સુમિણ લક્ખણ, મૂલ મંત વિજજોવજીવી કુશીલો ઉ ॥૪૩૪૫॥

૧. જે કૌતુકકર્મ(તાંત્રિક ક્રિયાઓ) કરે છે.
૨. જે ભૂતિકર્મ(રક્ષાપોટલી આદિ) કરે છે
૩. અગુષ્ઠપ્રશ્ન કે બાહુપ્રશ્ન નું ફળ કહે છે અથવા આંખોમાં અંજન કરી પ્રશ્નોત્તર કરે છે.
૪. ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યનાં નિમિત્ત ભાષી ને જીવન નિર્વાહ કરે છે.
૫. જાતિ, કુળ, ગોત્ર, વ્યવસાય અને કળાઓના મારફત આજીવિકા કરે છે.
૬. લૌઘ, લુગદી વિગેરે દ્વારા પોતાની કાયા પર સુગંધી લેપ કરે છે.

૭. કાયાની કુચેષ્ટા કરે છે.
૮. શુભાશુભ સ્વપ્નોનું ફળ કહે છે.
૯. સ્ત્રી-પુરુષના મસા,તલ વિગેરે નીશાનીઓનું શુભાશુભ ફળ કહે છે.
૧૦. અનેક રોગોના નિવારણ અર્થે કંદમૂળનો ઉપચાર બતાવે છે અથવા ગર્ભપાતનું મહાપાપ(મૂળકર્મ દોષ) કરે છે.
૧૧. મંત્ર અથવા વિદ્યા વડે આજીવિકા ચલાવે છે. આ કુશીલ કહેવાય છે.

૪. સંસત્ત : —

સંભેવઓ ઈમો— જો જારિસેસુ મિલતિ, સો તારિસો ચેવ ભવતિ, એરિસો સંસત્તો ણાયવ્વો—ચૂર્ણી. જે જેવા સાધુઓની સાથે રહે છે, તે તેવો જ બની જાય છે. તે સંસક્ત કહેવાય છે.

ગાથા— **પાસત્થ અહાઇંદે, કસીલ ઓસણ્ણમેવ સંસત્તે ।**

પિયધમ્મો પિયધમ્મેસુ ચેવ, ઈણમો તુ સંસત્તો ॥ ૪૩૫૦ ॥

જે પાસત્થ, અહાઇંદ, કુશીલ અને ઓસણ્ણની સાથે મળીને તેવો જ બની જાય છે તથા પ્રિયધર્મીની સાથે રહીને પ્રિયધર્મી બની જાય છે. આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરવાવાળા 'સંસક્ત' કહેવાય છે.

ગાથા— **પંચાસવપવત્તો, જો ખલુ તિહિં ગારવેહિં પડિબધ્ધો ।**

ઈત્થિ ગિહિ સંકિલિટ્ઠો, સંસત્તો સો ય ણાયવ્વો. ॥ ૪૩૫૧ ॥

જે હિંસા વિગેરે પાંચ આશ્રવોમાં રોકાયેલ રહે છે, ઋદ્ધિ, રસ, સાતા આ ત્રણ અભિમાનમાં બંધાયેલ હોય છે, સ્ત્રીઓ સાથે મળી જાય છે અને સંસારી સાથે મળેલ હોય છે અર્થાત્ પ્રત્યક્ષરૂપથી કે પરોક્ષરૂપથી સંસારીના પરિવાર, પશુ વિગેરેના સુખ-દુઃખ સંબંધી કાર્યો કરવામાં રોકાયેલ હોય છે. આ પ્રકારે જેવું ઈચ્છે તેવો બની જાય છે તે સંસક્ત છે—ચૂર્ણી. **અહવા— સંસત્તો અણોગરૂવી નટવત્ એલકવત્.**

ભાવાર્થ : જે નટની સમાન અનેક રૂપ અને ઘેટાંના ઉનની સમાન અનેક રંગને ધારણ કરી શકે છે અને છોડી શકે છે, એવા બહુરૂપિયા સ્વભાવવાળા 'સંસક્ત' કહેવાય છે.

૫. નિતિય-નિત્યક— જે માસકલ્પ કે ચાતુર્માસકલ્પની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી હંમેશાં એક જ સ્થાનમાં રહે છે તે **કાલાતિકાંત નિત્યક** કહેવાય છે તથા માસકલ્પ

અને ચાતુર્માસકલ્પ પૂરો કરી બીજી જગ્યાએ બે ગણો સમય વિતાવ્યા સિવાય તે જ ક્ષેત્રમાં ફરીથી આવી નિવાસ કરે છે તે ઉપસ્થાન નિત્યક કહેવાય છે. આ પ્રકારે આચા.શ્રુ.૨, અ.૨, ઉ.૨ માં કહેવામાં આવેલ ઉપસ્થાન ક્રિયા તથા કાલાતિકાંત ક્રિયાનું સેવન કરવાવાળો નિત્યક-નિતિય કહેવાય છે. અથવા જો અકારણ હંમેશાં એક સ્થાન પર કાયમ રહે છે અને વિહાર કરતા નથી તે પણ નિત્યક કહેવાય છે.

૬. કાઠિય(કાથિક)– સજ્ઞાયાદિક કરણિજજે જોગે મોતું જો દેસકહાદિ કહાતો કહેતિ સો કાઠિઓ.—યૂર્ણિ, ભાગ- ૩, પૃ. ૩૯૮.

સ્વાધ્યાય વિગેરે આવશ્યક ક્રિયાઓ છોડીને જે દેશકથા વિગેરે કથાઓ કરતો રહે છે તે કાથિક કહેવાય છે.

આહાર, વસ્ત્ર, પાત્ર, કીર્તિ કે પૂજા-પ્રતિષ્ઠા મેળવવા માટે જે ધર્મકથા કહે છે અથવા જે હંમેશાં ધર્મકથા જ કરતો રહે છે તેને પણ કાથિક કહેવામાં આવે છે.—ભાષ્ય ગાથા- ૪૩૫૩.

સમયનું ધ્યાન ન રાખી ધર્મકથા કરતા રહેવાથી પ્રતિલેખન, પ્રતિકમણ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન વિગેરે કાર્ય સમય મુજબ નથી કરી શકાતા, જેનાથી સંયમી જીવન અનેક દોષોથી મલિન થઈ જાય છે.

સમાચાર પત્રોના વાંચનમાં અને તે સંબંધી વિકથામાં સંયમનો અમૂલ્ય સમય પસાર કરવાવાળો પણ કાથિક છે. તે આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન તથા કર્મબંધને પ્રાપ્ત કરતો રહે છે અને આત્માનું અહિત કરે છે. તથા વિકથાઓમાં સમય પસાર કરવાવાળા, આહાર વિગેરે માટે ધર્મકથા કરવાવાળા અને હંમેશાં ધર્મકથા જ કરતા રહેવાવાળા આ ત્રણેયને કાથિક કહેવાય છે.

૭. પાસણિય(પ્રેક્ષણિક) :-

જણવય વવહારેસુ, જણવદટાદિસુ વા જો પકબણં કરેતિ સો પાસણિઓ—યૂર્ણિ . જનપદ વિગેરેમાં અનેક દર્શનીય સ્થાન કે નાટક-નૃત્ય વિગેરેને જોયા કરે છે તે સંયમના હેતુની તથા જિનાજ્ઞાની ઉપેક્ષા કરવાથી પાસણિય કહેવાય છે.

૮. મામક- મમીકાર કરેતો મામઓ.

આહાર ઉવહિ દેહે, વીયાર વિહાર વસહિ કુલ ગામે ।

પડિસેહં ચ મમત્તં, જો કુણતિ મામઓ સો ઉ ॥ ૪૩૫૯ ॥

ભાવાર્થ :- જે આહારમાં આસક્તિ રાખે છે સરખા ભાગ કરતા નથી, આમંત્રણ

આપતા નથી, ઉપકરણોમાં વધારે મમત્વ રાખે છે, કોઈને પોતાના ઉપકરણોને હાથ લગાવવા દેતા નથી, શરીર પ્રત્યે મમત્વ રાખે છે, કોઈ પણ પ્રકારની તકલીફ સહન કરવાની ભાવના—તૈયારી રાખતા નથી અને સુખેથી રહે છે. સ્વાધ્યાયની જગ્યામાં તથા પરિષ્ઠાપન ભૂમિમાં પણ પોતાની અલગ માલિકી રાખીને બીજાને ત્યાં બેસવાની મના કરે છે, મકાનમાં સુવાની, બેસવાની તથા ઉપયોગમાં લેવાની જગ્યા પર પોતાની માલિકી રાખે છે અને બીજાને ઉપયોગ કરવા દેતા નથી. શ્રાવકોના અમુક ઘર અને ગામ વિગેરે મારા સમકિતમાં છે, એમાં કોઈ વિહાર કરી શકતા નથી, પોતાના બનાવી ન શકે, વિગેરે ઈચ્છાથી સંકલ્પો રાખતાં ગામ કે ઘરોને પોતાના ક્ષેત્ર, પોતાના શ્રાવક, એવી મનોવૃત્તિ રાખીને મમત્વ રાખે છે, અભિમાન કરે છે, ઝગડો કરાવે છે તે મામક કહેવાય છે, કારણ કે મમત્વ કરવું એ સાધુ માટે મનાઈ છે.

મમત્વ ન કરવા અંગે આગમ વાક્યો :-

૧. અવિ અપ્પણો વિ દેહમ્મિ નાયરંતિ મમાઈયં.— દશ.અ.૬, ગા. ૨૨.

૨. સમણં સંજયં દંતં હણિજજા કોઈ કલ્થઈ ઇત્થિ જીવસ્સ ણાસુત્તિ, એવં પેહેજજ સંજએ.— ઉત્ત. અ.૨. ગા-૨૭.

૩. જે મમાઈય મઈ જહાઈ, સે યયઈ મમાઈયં, સે હુ દિઠ્ઠપહે મુણી, જસ્સ ણત્થિ મમાઈયં.— આચા.શ્રુ ૧, અ ૨ ઉદે. ૬.

કોઈપણ પદાર્થ—ગામ, ઘર, શરીર, સાધનો વિગેરેમાં જેનું મમત્વ એટલે માડું માડું એવો આસક્તિભાવ નથી. હકીકતમાં તે જ વીતરાગ માર્ગને જાણવા-સમજવાવાળા મુનિ છે.

૪. અસમાણો ચરે ભિકખુ,ણેવ કુજજા પરિગ્ગહં ।

અસંસત્તો ગિહત્થેહિં, અણિએઓ પરિવ્વએ ॥ —ઉતરા.અ. ૨, ગા. ૧૭.

ભાવાર્થ :- મુનિ ગામોગામ વિચરણ કરતા સમયે ક્યાંય પણ પોતાનું ઘર ન બનાવે, અડ્ડો ન જમાવે, સંસારીમાં મમત્વ ભાવ રાખી આસક્તિ ન બને, કોઈને પણ માડું-પોતાનું માની પરિગ્રહ વૃત્તિ ન રાખે. પોતાના શરીર પ્રત્યે પણ મારા પણું ન રાખે. આ અનેક આગમોક્ત વિધાનોની ઉપેક્ષા કરીને તથા સંયમ કે વૈરાગ્ય ભાવને ઓછા કરી ઐહિક-લૌકિક ભાવનાઓથી જે મુનિ ઉપર વર્ણવેલ પદાર્થમાં મમત્વ-આસક્તિ કરે છે, માડું માડું કરતાં કરતાં, વિચરતાં વિચરતાં તે નિમિત્તથી ઝગડો કરે છે, અભિમાન કરે છે અથવા અશાંત થઈ જાય છે તે મામક કહેવાય છે.

૯. સંપ્રસારિક :-

અસંજયાણ ભિક્ષુ, કજ્જે અસંજમપ્પવત્તેસુ ।

જો દેતિ સામત્થં, સંપસારઓ ઉ નાયવ્વો ॥ ભાષ્ય. ગા. ૪૩૬૧ ॥

ભાવાર્થ :- સંસારીના કાર્યોમાં થોડું કે વધારે ભાગ લેવાવાળા કે સહકાર દેવા વાળા સંપ્રસારિક કહેવાય છે. જો સાધુ સંસારના કાર્યોમાં સામેલ થઈ સંસારીના પૂછવાથી કે વગર પૂછ્યે સલાહ આપે કે— ‘આમ કરો’ ‘આમ ન કરો’ એવું કરવાથી ખુબ નુકશાન થશે, હું કહું તેમજ કરો, એવા પ્રકારની વાતો કરવાવાળા સંપ્રસારિક કહેવાય છે.

ઉદાહરણ રૂપ કેટલાક કાર્યોની નોંધ :- ૧. વિદેશયાત્રા માટે જવાના સમયનું મુહૂર્ત કાઢી આપવું. ૨. વિદેશયાત્રા કરીને પરત આવતા સમયે પ્રવેશનું મુહૂર્ત કાઢી આપવું. ૩. વ્યાપાર શરૂ કરવાનું અને નોકરી પર જવાનું મુહૂર્ત બતાવવું.

૪. કોને ધન વ્યાજ પર આપવું કે ન આપવું, એવું કહેવું. ૫. વિવાહ જેવા સાંસારિક કાર્યોના મુહૂર્ત બતાવવા. ૬. તેજ, મંદી સૂચક નિમિત્ત શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણ જોઈ વ્યાપારિક ભવિષ્ય બતાવવું અર્થાત્ આ વસ્તું લઈ લો, આ વેચી દ્યો વિગેરે કહેવું.

આ પ્રકારના બીજા પણ ગૃહસ્થોના સાંસારિક કાર્યોમાં વધતા-ઓછા પ્રમાણમાં ભાગ લેવાવાળા ‘સંપ્રસારિક’ કહેવાય છે— ચૂર્ણિ ગા. ૪૩૬૨.

૧૦. અહાઈંદ (સ્વઈંદ) :- પોતાના અભિપ્રાય-વિચારો પ્રમાણે પ્રરૂપણા કરવા વાળા અર્થાત્ આગમની કે ભગવંતની આજ્ઞાની અપેક્ષા ન રાખતાં, સ્વમતિના નિર્ણય મુજબ પ્રરૂપણા કરવાવાળા ‘યથાઈંદ’ કહેવાય છે.

ઉસ્સુત્તમણ્ણવઈંદઈં, સચ્છઈંદ વિગપ્પિયં અણ્ણવાદી ।

પરતત્તિ પવત્તે, તિતિણે ય ઈણમો અહાઈંદો ॥ ૩૪૯૨ ॥

ભાવાર્થ :- સૂત્રથી વિપરીત, આચાર્ય આદિ પરમ્પરા થી અપ્રાપ્ત, પોતાની જ બુદ્ધિથી નિર્ણિત, જે કોઈ સૂત્ર અર્થ તથા તદ્દુભય નું અનુસરણ કરવાવાળા ન હોય, એવા વિચારોની પ્રરૂપણા કરવાવાળા યથાઈંદ કહેવાય છે તથા સંસારીના કાર્યોની ટીકા કરવામાં વ્યસ્ત, બીજા સાધુ તથા સંસારીના અવગુણ અપવાદ બોલવાવાળા, બીજાની નિંદા અને પોતાની પ્રસંશા કરતા રહેવાવાળા, સ્ત્રીકથા વિગેરે વિકથાઓમાં વ્યસ્ત, તિણતિણાટ પ્રકૃતિવાળા અર્થાત્ વાત વાતમાં કોધ કરીને સ્વયં હેરાન થવાવાળા અર્થાત્ આહાર, ઉપકરણ, મકાન વિગેરે અનુકૂળ ન મળતાં બોલબોલ કરવાવાળા પણ ‘યથાઈંદ’ કહેવાય છે. ॥૩૪૯૨॥

ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા સંબંધી નાના મોટા ઉદાહરણ :-

૧. પાત્ર પ્રતિલેખનિકા વસ્ત્ર તથા મુહપતિ બનેનું એક ઉપકરણ કરી દેવું. સંપૂર્ણ પ્રમાજન કાર્ય(શરીર, પાત્ર વિગેરેના) મુહપતિ થી જ કરી લેવા જોઈએ, એમાં શું વાંધો છે, એક ઉપકરણ ઓછો થવાથી અલ્પોપકરણતા થાય છે.

૨. દાંતથી નખ કાપી લેવા જોઈએ, નખ કાપવાનું સાધન લાવવાની શી જરૂર.

૩. પાત્રને લેપ-રંગ કર્યા વગર જ ઉપયોગમાં લેવું. લેપ લગાવવામાં વધારે દોષ(પ્રમાદ વિગેરે) લાગે છે.

૪. લીલા ઘાસ પરથી પણ પથ્થર વિગેરે લેવામાં કોઈ દોષ નથી, પરંતુ દબાયેલા જીવોને પથ્થર દૂર કરવાથી શાંતિ મળે છે.

૫. ઉદ્દગમ આદિ દોષો થી શુદ્ધ હોય તો સૈય્યાતરપિંડ, રાજપિંડ વગેરે ગ્રહણ કરી લેવા જોઈએ, એમાં કોઈ પાપ નથી.

૬. પલંગ વિગેરે નવા હોય અને તેમાં માંકડ વિગેરે જીવજંતુ ન હોય તો તેના ઉપર સૂવું જોઈએ એમાં કોઈ દોષ નથી.

૭. ગૃહસ્થ ના ઘરમાં બેસવાથી શું દોષ છે? જો ત્યાં સાધુ બેસે તો કાંઈ ને કાંઈ ધર્મનો જ ઉપદેશ આપશે, એથી ખૂબજ લાભ થશે.

૮. ગૃહસ્થના ઘેર તેમના વાસણોમાં જમી લેવામાં શું દોષ છે? પરંતુ માંગવા માટે ઘરે ઘરે ફરવાથી જે હીલના થાય છે તેમાં ઘટાડો થશે.

૯. દોષ વગરના સ્વચ્છ મનવાળા સાધુ જો સાધ્વીના ઉપાશ્રયમાં બેસે તો શું દોષ છે? જો ત્યાં બેસવા માત્રથી અપવિત્ર મન થાય છે તો બીજી જગ્યા એ પણ સાધ્વી સાથે બેસવાથી દોષ લાગી જશે.

૧૦. જો કોઈ બીજો દોષ નથી લાગતો તો માસ કલ્પ થી વધારે રોકાઈ જવું જોઈએ અને જ્યાં દોષની સંભાવના હોય ત્યાંથી પહેલાં જ વિહાર કરી લેવો જોઈએ. એટલે કે માસ કલ્પનો નિયમ રાખવા ની કોઈ જરૂર નથી.

૧૧. જ્યાં બે રાજ્યોમાં અંદરો અંદર વિરોધ ચાલી રહ્યો હોય ત્યાં ન જાવું તથા અનાર્ય ક્ષેત્રમાં ન જાવું તેવો નિયમ કરવો બિન જરૂરી છે, કારણ કે મુશ્કેલીઓ ને તો સહન કરવાની જ છે અને શરીર મમત્વ તો દીક્ષા ગ્રહણ કરી ત્યારે જ છોડી દેવામાં આવે છે. તો પછી ‘ત્યાં જવું, ત્યાં ન જવું’ વિગેરે સૂચનોની શું જરૂરીયાત છે?

૧૨. આધાકર્મી આદિ દોષથી શુદ્ધ વસ્ત્ર કે પાત્ર હોય તો યોમાસામાં કેમ ન લેવાં? મમત્વ ભાવ ન હોય તો.

૧૩. હંમેશાં એક સ્થાને રહેવામાં સાધુને શું દોષ છે? પરંતુ વિચરણમાં અનેક દોષ છે.

૧૪. કોઈપણ દોષ લગાવ્યા વગર ગૃહસ્થ દ્વારા લાવવામાં આવેલ વસ્ત્ર સ્વીકારવામાં કોઈ દોષ નથી.

૧૫. અજાણ્યા અનેક ઘેરથી થોડું થોડું લઈ ફરવાથી ભૂખ,તરસ,થાક વિગેરે અનેક દોષ થાય છે, તેથી ભક્તિવાળા ઘરેથી જ નિર્દોષ આહાર સ્વીકારી લેવો જાઈએ.

આગમ વિપરીત સ્વચ્છંદ વિચારવાળી પ્ર૩પણાના સેકડો-હજારો અનેક વિકલ્પ હોય શકે છે તેમ વિવેચન સમજવું. અંતમાં સ્વચ્છંદ પ્ર૩પણા-વર્તનને ભાષ્યમાં એક ઉદાહરણ દ્વારા બતાવેલ છે.

એક ગૃહસ્થને ચાર પુત્રો હતા. પિતા એ ચારે પુત્રો ને કહ્યું ખેતરમાં જાવ અને ખેતીનું કામ કરો. આમાંનો એક પુત્ર પિતાની આજ્ઞા મુજબ ખેતીના કામમાં લાગી જાય છે બીજો ગામની બહાર જઈ બગીચાની ઠંડી છાંયામાં આરામ કરે છે. ત્રીજો ગામમાં જ મંદિર વિગેરે સ્થળે જુગાર રમવા લાગે છે. ચોથો ઘરમાં રહીને કાંઈક કરતો રહે છે.

સમય થયે પિતાનું મૃત્યુ થતાં ધન ચારેય ને સરખા ભાગે મળી ગયું. જુગાર રમવા વાળા ને પણ અને મહેનત કરવા વાળા ને પણ.

કલ્પ મર્યાદાઓના પાલન કરવાવાળો ઉત્તમ વિહારી શુદ્ધાચારી પ્રથમ પુત્ર સમાન છે. હંમેશા એક સ્થાન-જગ્યાએ રહેનાર બીજા પુત્ર સમાન છે. પાસલ્યા વિગેરે ત્રીજા પુત્ર સમાન છે. ગૃહસ્થ-શ્રાવક યોથા પુત્ર સમાન છે.

તીર્થંકર રૂપી પિતાનું ધન જે જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર અને તેના દ્વારા પ્રાપ્ત મોક્ષ સુખ છે તે તો દરેક ને સમાન ભાગે મળશે. તમે કઠિન ક્રિયા પાલન દ્વારા સંયમ આચરણ કરો છો તેનું સુખ અમને એમજ મળી જશે.

સારાર્થ :- આ પ્રમાણે મુખ્યત્વે આગમને અવગણીને સ્વચ્છંદ વર્તન અને પ્ર૩પણ કરનાર સાધુ 'યથાછંદ' કહેવાય છે.

પાર્શ્વસ્થ વિગેરે કુલ દસ દૂષિત આચારવાળા કહેવાયા છે. આગમના પ્રાયશ્ચિત્ત વર્ષન પ્રમાણે આની પણ ત્રણ કક્ષા બને છે. ૧. ઉત્કૃષ્ટ દૂષિત ચારિત્ર ૨. મધ્યમ દૂષિત ચારિત્ર ૩. જઘન્ય દૂષિત ચારિત્ર.

૧. પ્રથમ કક્ષામાં - 'યથાછંદ' નો સ્વીકાર થાય છે એની સાથે વંદન વ્યવહાર, આહાર, વસ્ત્ર, શિષ્ય વિગેરેનું આદાન-પ્રદાન(લેવડ-દેવડ) તથા પ્રશંસા કરવા કે વાંચના લેવા કે દેવાથી ગુરુચોમાસી પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે.

૨. બીજી કક્ષામાં- પાર્શ્વસ્થ, અવસન્ન, કુશીલ, સંસકૃત અને નિત્યક આ પાંચનો

સ્વીકાર થાય છે. એની સાથે વંદન વ્યવહાર, આહાર, વસ્ત્ર વિગેરેની લેવડ-દેવડ કે પ્રશંસા કરવા કે વાંચણી લેવી-દેવી વિગેરે થી લઘુચોમાસી પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે તથા શિષ્યની લેણ-દેન માટે લઘુ માસિક પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે.

૩. ત્રીજી કક્ષામાં -કાથિક, પ્રેક્ષણિક, મામક અને સંપ્રસારિક આ ચારનો સ્વીકાર થાય છે. એની સાથે વંદન વ્યવહાર, આહાર-વસ્ત્ર વિગેરેની લેવડ-દેવડ તથા પ્રશંસા કરવા માટે લઘુચોમાસી પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે. શિષ્યની લેન-દેન(લેવા-દેવા) માટે કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવવામાં આવેલ નથી તથા વાંચણી લેવા-દેવા માટે પણ કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી.

પ્રથમ કક્ષાવાળાનું વર્તન અને પ્ર૩પણ અશુદ્ધ છે. તેથી આગમ વિરુદ્ધ વર્તન કરવાવાળા કરતાં તે વધારે દોષિત છે.

બીજી કક્ષાવાળા મહાવ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિઓના પાલનમાં દોષ લગાડે છે અને આચાર સંબંધી અનેક નાની-મોટી દોષિત પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેથી તે મધ્યમ દોષ છે

ત્રીજી કક્ષાવાળા એક મર્યાદિત અને સામાન્ય આચાર-વિચારમાં દોષ લગાડે છે. તેથી તે ઓછા દોષિત છે. અર્થાત્ કોઈ ફક્ત મમત્વ રાખે છે, કોઈ ફક્ત જોવા લાયક સ્થળો જોયા કરે છે, અન્ય કોઈ દોષ લાગવા દેતા નથી. આ ચારેમાં મુખ્ય દોષ નથી પરંતુ સામાન્ય દોષ છે.

મસ્તક અને આંખ ઉત્તમ અંગ છે. પગ, આંગળી, નખ સામાન્ય અંગ છે. સામાન્ય અંગમાં લાગવાથી કે પગમાં છાલા પડી જવાથી પણ જે પ્રકારે શરીરની શાંતિ અને સમાધિ ભંગ થાય છે તે જ રીતે સામાન્ય દોષથી પણ સંયમ-સમાધિ દૂષિત થાય છે.

આ પ્રકારે ત્રણેય કક્ષાવાળા દૂષિત આચારને કારણે શિથિલાચારી કહેવાય છે પરંતુ જેઓ આ દશાથી દૂર રહી હંમેશાં સંયમનું પાલન કરે છે તે ઉત્તમવિહારી-ઉગ્રવિહારી-શુદ્ધાચારી કહેવાય છે.

પરસ્પર વંદન નિર્ણય :-

૧. બીજી અને ત્રીજી કક્ષા વાળા પ્રથમ કક્ષાવાળા સાથે વંદન વિગેરે વ્યવહાર રાખે તો પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે. પરંતુ બીજી અને ત્રીજી કક્ષાવાળા અંદરો અંદર તથા શુદ્ધાચારી છએ નિર્ગ્ન્યોને વંદન કરે તો પ્રાયશ્ચિત્ત આવતું નથી.

૨. શુદ્ધાચારી આ ત્રણેય કક્ષાવાળાને વંદન વિગેરે કરે તો પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે પરંતુ,

બીજી અને ત્રીજી કક્ષાવાળાને ગીતાર્થના નિર્ણય અથવા આજ્ઞાથી વંદન કરે તો પ્રાયશ્ચિત્ત આવતું નથી.

૩. શુદ્ધાચારી શુદ્ધાચારીને વંદન કરે તો કોઈ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત આવતું નથી અને શિથિલાચારી શિથિલાચારી ને વંદન કરે તો પણ કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત આવતું નથી.

૪. પ્રથમ કક્ષા સિવાયનાને કારણવસાત્ ગીતાર્થની આજ્ઞાથી પણ વંદન વિગેરે ન કરે તો તે પણ પ્રાયશ્ચિત્ત ને પાત્ર બને છે.

૫. શુદ્ધાચારી પણ અન્ય શુદ્ધાચારીને વંદન વગેરે ન કરે તો તે પણ પ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર બને છે તથા જિનશાસનના અપરાધી થાય છે.

નિબંધ - ૧૫

પાસત્યા વિગેરેની પ્રવૃત્તિવાળા નિર્ગ્રન્થ

પાસત્યા વિગેરેની વ્યાખ્યા કરતી વખતે સંયમ વિપરીત જેટલી પ્રવૃત્તિઓ અંગે અહીં ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે, તેનું ખાસ પરિસ્થિતિ વશ અપવાદ રૂપે ગીતાર્થ કે ગીતાર્થની નિશ્રામાં પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવેલ હોય તેમજ એ અપવાદ દશામાંથી મુક્ત થતાં જ પ્રાયશ્ચિત્ત લઈને શુદ્ધ સંયમ આરાધનામાં પહોંચવાની ભાવના રહે ત્યારે તે પાસત્યા વિગેરે કહેવાતા નથી. પરંતુ પ્રતિસેવી નિર્ગ્રન્થ કહેવાય છે.

શુદ્ધ સંસ્કાર ની ગેરહાજરીમાં, સંયમ પ્રત્યે જાગૃતિ ન રહેવાથી, અકારણ દોષ સેવનથી, સ્વચ્છંદ મનોવૃત્તિથી, આગમોક્ત આચાર પ્રત્યે નિષ્ઠા ન હોવાથી, નિષિદ્ધ પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રાખવાથી તથા દોષિત કાર્ય સુધારવાનું કે પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાનું ધ્યેય ન હોવાથી, નાની મોટી દોષિત પ્રવૃત્તિઓ કરવાવાળા પાસત્યા વિગેરે કહેવાય છે. આ દશામાં તેઓ નિર્ગ્રન્થની કક્ષાથી બહાર ગણાય છે. (૧) આ પાસત્યા વિગેરેનો સ્વતંત્ર ગચ્છ પણ હોય શકે છે. (૨) ક્યાંક તેઓ એકલા-એકલા પણ રહે છે. (૩) ઉત્તમવિહારી ગચ્છમાં રહેવા છતાં, કોઈક ભિક્ષુ વ્યક્તિગત દોષથી પાસત્યા વિગેરે હોય શકે છે. તથા (૪) પાસત્યા વિગેરેના ગચ્છમાં કોઈ શુદ્ધાચારી હોય શકે છે. તેનો યોગ્ય નિર્ણય તો આગમજ્ઞાતા ખાસ અનુભવી અથવા સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી કરી શકે છે, કદાચ પોતાનો આત્મા પણ નિર્ણય કરી શકે છે.

શુદ્ધાચારી પણ કોઈ પાસત્યા આદિ શિથિલાચારી :-

આ યુગમાં કેટલાક શ્રમણ પાંચેય મહાવ્રતોનું તથા સંપૂર્ણ જિનાજ્ઞાનું

પૂરેપૂરું પાલન કરે છે એવી પ્રચલિત પરમ્પરા મુજબ માનવામાં આવે છે, પરંતુ આગમ વિપરીત પ્રવૃત્તિઓ તથા પરંપરાનું જ્યાં સુધી પૂર્ણ સંશોધન ન થાય ત્યાં સુધી તેને પણ આગમ અનુસાર પાંચે મહાવ્રતનું તથા જિનાજ્ઞાનું પાલન કરનાર કહી શકાય નહીં અર્થાત્ શુદ્ધાચારી શ્રમણોએ પણ અગાઉ નિબંધોમાં કહેવામાં આવેલ જિનાજ્ઞાથી વિપરીત પ્રવૃત્તિઓનું સ્પષ્ટ નિરીક્ષણ કરીને પોતાના શુદ્ધાચાર કે શિથિલાચારની ચોક્કસ ચકાસણી કરવી જોઈએ.

નિબંધ - ૧૬

અવંદનીય વંદનીયનું સૂક્ષ્મ-સ્થૂળ જ્ઞાન

અવંદનીય કોણ હોય છે તેની સ્પષ્ટતા ભાષ્ય ગાથા-૪૩૬૩ માં કરવામાં આવેલ છે.

**મૂળગુણ ઉત્તરગુણે, સંચરમાણા વિ જે પમાર્થેતિ
તે હોત અવંદણિજ્જા, તદ્દષ્ટારોવણા ચઉરો.**

અર્થ : જે સશક્ત અને સ્વસ્થ હોવા છતાં પણ અકારણ મૂલગુણ કે ઉત્તરગુણમાં પ્રમાદ કરે છે અર્થાત્ સંયમમાં દોષ લગાડે છે, પાર્શ્વસ્થ વિગેરે સ્થાનોનું સેવન કરે છે તે શુદ્ધાચારી શ્રમણો માટે અવંદનીય હોય છે. તેને વંદન કરવાથી લઘુ-ચૌમાસી પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે. અર્થાત્ જે પરિસ્થિતિવશ મૂલગુણ કે ઉત્તરગુણ માં દોષ લગાડે છે તેઓ અવંદનીય હોતા નથી. વંદન કરવા કે ન કરવાના ઉત્સર્ગ, અપવાદની ચર્ચા સહિત વિસ્તૃત જાણકારી માટે આવશ્યક નિર્ચુક્તિ ગા. ૧૧૦૫થી ૧૨૦૦ સુધી કુલ ૯૬ ગાથા અને તેની ટીકાનું વાંચન કરવું જોઈએ. સામાન્ય વાચક માટે તેનો સંક્ષિપ્ત સાર અહીં આપવામાં આવશે તથા સામાજિક સંપ્રેક્ષણ પણ આપવામાં આવશે.

ઉત્સર્ગ થી વંદનીય-અવંદનીય :-

અસંજયં ન વંદિજ્જા, માયરં પિયરં ગુરું ।

સેણાવર્થ પસત્યારં, રાયાણં દેવયાણિ ય ॥

સમણં વંદિજ્જ મેહાવી, સંજયં સુસમાહિયં ।

પંચસમિય તિગુત્તં, અસંજમ દુગંચ્છગં ॥ -આવ.નિ.ગા. ૧૧૦૫-૬.

ભાવાર્થ :- ભિક્ષુ, માતા, પિતા, ગુરુ, રાજા, દેવતા વિગેરે કોઈ પણ અસંયમીને વંદન નહીં કરે. ॥૧॥

બુદ્ધિમાન મુનિ નિર્મળ સમાધિવાળા, સંયમી, પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિથી યુક્ત તથા અસંયમથી દૂર રહેવાવાળા શ્રમણોને વંદન કરે. ॥૨॥

દંસણ ણાણ ચરિત્તે, તવ વિણએ નિચ્ચ કાલ પાસત્થા.

એએ અવંદણિજજા, જે જસઘાઈ પવયણસ્સ ॥૬॥

જે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વિનયની અપેક્ષાએ હંમેશાં પાર્શ્વસ્થ વિગેરે ભાવમાં જ રહે છે, સાથે સાથે જે જિનશાસનની અપકીર્તિ કરવાવાળા છે તે ભિક્ષુ અવંદનીય છે. એટલે જિનશાસનની કીર્તિ વધારનારને અવંદનીય ન કહેવાય.

અપવાદ થી વંદનીય : વંદણ વિસેસે કારણા ઈમે—

પરિયાય પરિસ પુરિસં, ખેત્ત કાલં ચ આગમં ણાઉં ।

કારણજાએ જાતે, જહારિહં જસ્સ જ જોગ્ગં ॥ ૪૩૭૨ ॥

વાયાએ ણમોક્કારો, હત્થુસ્સેહો ય સીસનમણં ચ ।

સંપુચ્છણં, અચ્છણં ચ, છોભવંદણં વંદણં વા ॥ ૪૩૭૩ ॥

એયાઈ અકુલ્લંતો, જહારિહં અરિહં દેસિએ મગ્ગે ।

ન ભવઈ પવયણ ભત્તિ, અભત્તિમંતાદિયા દોસા ॥ ૪૩૭૪ ॥

ભાવાર્થ :- દીક્ષા પર્યાય, પરિષદ—સભા, પુરુષ, ક્ષેત્ર, કાળ, આગમ જ્ઞાન વિગેરે કોઈ પણ કારણને જાણીને ચારિત્ર ગુણથી રહિતને પણ યથાયોગ્ય ઘટતા ૧. મત્યએણ વંદામિ બોલવું, ૨. હાથ જોડવા, ૩. માથું નમાવવું, ૪. સુખશાતા પૂછવી, ૫. એની પાસે ઉભા રહેવું, ૬. ટુંકુ વંદન કરવું, ૭. પરિપૂર્ણ વંદન વિગેરે ક્રમિક કંઈ પણ વ્યવહાર કરવો જાઈએ, કારણ કે અરિહંત ભગવાનના શાસનમાં રહેતા ભિક્ષુને ઉપચારથી (દેખાવથી) પણ ઉચિત વ્યવહાર ન કરવાથી જિન શાસનની ભક્તિ થતી નથી, પરંતુ અભક્તિ જ થાય છે, જેનાથી લોક નિંદા વિગેરે અનેક દોષ ઉત્પન્ન થાય છે.

પાસત્થા વિગેરેમાં નીચેના ગુણ હોય શકે છે— બુદ્ધિ, નમ્રતા, દાનરુચિ, અતિ ભક્તિ, વ્યવહારકુશળ, સુંદર બોલનાર, વક્તા, મધુર બોલનાર, જ્ઞાની, પંડિત, બહુશ્રુત, જિનશાસન પ્રભાવક, કીર્તિવાળો, અધ્યયન કરનાર, ભણવામાં કુશળ, સમજાવવામાં હુશિયાર, લાંબો સંયમ પર્યાય, શુદ્ધ બ્રહ્મચારી, વિવિધ લબ્ધિવાળો વિગેરે, તેથી સકારણ મર્યાદિત વંદન વિગેરે વ્યવહાર ગીતાર્થના નિર્ણયથી રાખવો **જરૂરી પણ હોય છે.**

વંદનીય અવંદનીયનું સામાજિક સૂક્ષ્માવલોકન :- પૂર્વ કાળમાં રંગ બેરંગી

વસ્ત્ર વાળા, નિયમિત પ્રતિક્રમણ ન કરવાવાળા, માસકલ્પ મર્યાદા પણ ન પાળવાવાળા, વગેરે વિચિત્ર સમાચારીવાળા પાર્શ્વનાથ ભગવાનના શ્રમણ ગામ—નગરમાં આવી જતા તો ત્યાનાં શ્રમણોપાસક તેના દર્શન, સેવા, ભક્તિ વગેરે કરતા હતા અને ભગવાન મહાવીરના શ્રમણ આવી જાય તો તેમની સાથે પણ તેવો વ્યવહાર કરતા હતા. આજે પણ ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં ગચ્છ—સંપ્રદાયની સમાચારી નો ભેદ રાખ્યા વિના શ્રાવકોનો વ્યવહાર દરેક સંપ્રદાયના શ્રમણો સાથે એવોજ જોવામાં આવે છે.

અન્ય પ્રાન્તોમાં કેટલાક શ્રમણ તથા શ્રમણોપાસક એક બીજાના ગચ્છના શ્રમણો પ્રત્યે બરાબ ભાવના, ઉપેક્ષા અને તિરસ્કાર ભાવના રાખે છે અને ગુરુઓ પ્રત્યે મારૂ—તારૂ કરી શુદ્ધ વ્યવહારથી વંચિત રહે છે. શ્રાવકો દ્વારા ગુરુઓને વંદન ન કરવા માટે બે કારણ દર્શાવવામાં આવે છે— ૧. એની ક્રિયા બરાબર નથી. ૨. તેઓ અમારા ગુરુઓને વંદન કરતા નથી અથવા તેના શ્રાવક અમારા ગુરુઓને વંદન કરતા નથી માટે અમે પણ વંદન કરતા નથી.

આમાં બીજું કારણ તો સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્તિને જૈનત્વ થી પણ દૂર રાખે છે, કારણ કે જ્યાં ગુરુ પ્રત્યે ગુણાનુરાગ ન હોય અને મારા તારાની માન્યતા ઘર કરી જાય છે ત્યાં તેને ધર્મ ક્ષેત્રમાં કેમ ગણી શકાય ? તેમાં તો કેવળ પોતાની કલેશ અને સંકુચિત માનસ વૃત્તિને પોષણ મળે છે, ત્યાં જૈનત્વ ભાવ પણ નથી મળી શકતો.

પ્રથમ કારણ પણ માત્ર બહાનું જ છે. હકીકત માં ક્રિયાનું મહત્ત્વ ન થતા તેની પાછળ રાગદ્વેષવાળો વિચાર વધારે છે. કારણ કે આ ક્રિયાઓ કરવા છતાં, જ્યારે તે બીજા ગચ્છના સાધુ સાથે મિત્રતાનો સંબંધ કરી લે છે તો શ્રમણ અને શ્રમણોપાસક દરેકને માટે વંદનીય બની જાય છે અને જ્યારે એ સાધુઓના કોઈ કષાયવૃત્તિને કારણે મૈત્રી સંબંધ તૂટી જાય છે તો એ જ શ્રમણો અને શ્રમણોપાસકો માટે એ જ ક્રિયાઓ કરતા હોવા છતાં અવંદનીય બની જાય છે. તેથી વંદન ન કરવા પાછળ હકીકતમાં ક્રિયાની અપેક્ષાએ કષાય અને તુચ્છ ભાવો જ મુખ્ય છે. જ્યારે કોઈ ઉત્કૃષ્ટ આચારવાળા સાધુ વિશાળ શ્રમણ સંઘમાં ભળી જાય છે તો તેના દરેક સાધુ-શ્રાવકો માટે શ્રમણ સંઘના સંત વંદનીય બની જાય છે અને જ્યારે તે પોતાની કોઈપણ અલગ સંકીર્ણ ભાવનાથી ફરીથી શ્રમણ સંઘથી અલગ થઈ જાય છે તો શ્રમણ સંઘના સાધુ-સાધ્વી તેના માટે અવંદનીય થઈ જાય છે. જેમ કે આચાર્યશ્રી ગણેશીલાલજી મ.સા. તથા આચાર્યશ્રી હસ્તિમલજી મ.સા. શ્રમણ સંઘમાં ભળ્યા અને જુદા થયા.

શુદ્ધાચારી શ્રમણ, શ્રાવકોને અમે પણ શિખવાડે છે કે અન્ય જૈન શ્રમણોને વંદન કરવામાં સમકિતમાં દોષ લાગે છે, સમકિત મલિન થાય છે અથવા સમકિત નાશ પામે છે. પરંતુ જ્યારે એ જ ઉત્કૃષ્ટ આચારવાળા ક્યારેક શ્રમણસંઘમાં ભળી જાય છે અથવા કોઈ ગચ્છ સાથે પ્રેમ સંબંધ બાંધી લે છે ત્યારે તેને વંદન કરવાથી આ શ્રમણો અને શ્રમણોપાસકોની સમકિત નથી જાતી એ મોટી આશ્ચર્યની વાત છે.

એ ઉત્કૃષ્ટ આચારવાળા ગચ્છનો કોઈ સાધુ આત્મશાંતિ સમાધિ માટે જો ગચ્છનો ત્યાગ કરી દે છે તો સંપૂર્ણ ક્રિયા એ રીતે કરતો હોવા છતાં બીજા દિવસથી જ શ્રમણ—શ્રમણોપાસકો તેને અવંદનીય માનવા લાગે છે આ મારા તારાનું સામ્રાજ્ય નથી તો શું છે ? ક્રિયાનું તો માત્ર બહાનું છે એ સ્પષ્ટ સાબિત થાય છે.

તથ્ય એ છે કે ઢોલ તો ક્રિયાનો પીટવામાં આવે છે પરંતુ હકીકતમાં મારા-તારાનો ઝગડો અને કષાય, કલેશ, અભિમાનનું સામ્રાજ્ય વધારે છે. ત્યારે જ એક સરખી સમાચારીવાળાઓમાં ફાટફૂટથી બે ટુકડામાં વહેચાયેલ વચ્ચે પરસ્પર સાધુ-શ્રાવકોનો વંદન વ્યવહાર પાપ રૂપ બની જાય છે, એટલે ઉપર સત્ય વાક્ય કહેવાયું છે કે રુલ તો ક્રિયાનો પીટવામાં વગાડવામાં આવે છે પરંતુ વંદન ન કરવાનું મુખ્ય કારણ મારા-તારાનું સામ્રાજ્ય જ હોય છે. જે ધાર્મિકતામાં નીચામાં નીચી કક્ષાનું આચરણ હોય છે.

ધર્મી, શુદ્ધાચારી અને જૈન શ્રમણ શ્રમણોપાસક તથા વીતરાગ માર્ગના અનુયાયી કહેવડાવવા વાળાએ પોતાની આ રાગ-દ્વેષવાળી વૃત્તિ પ્રત્યે શરમ આવવી જાઈએ તથા એ વૃત્તિનો ત્યાગ કરી પ્રેમ અને સદ્ભાવનાનું ઝરણું સમાજમાં વહેતું કરી ભાવી પેઢીને ધર્મમાં જોડવા માટે વરદાન રૂપ બનવું જોઈએ.

નિબંધ - ૧૭

શિથિલાચાર નિબંધના તથા અન્ય પ્રશ્નોત્તર

પ્રશ્ન-૧. આગમ વિપરીત આચરણ પણ ક્યારેક શિથિલાચાર ન હોય તે કઈ રીતે ?

ઉત્તર-૧. (૧) શરીરની અનેક પરિસ્થિતિઓના કારણે એષણા વિગેરે સમિતિમાં દોષ લગાડવો, છ કાયની વિરાધના રૂપ પહેલા મહાવ્રતમાં દોષ લગાડવો, ડોક્ટર તથા દવા વિગેરે માટે નાંણાના ઉપયોગ રૂપ પાંચમા મહાવ્રતમાં દોષ લગાડવો

વિગેરે આગમ વિપરીત આચરણ છે. જેમ કે— સાધુ માટે ડોક્ટર વિગેરેનું ‘મોટર કાર’ વિગેરે દ્વારા આવવું-જવું, નાનું-મોટું ઓપરેશન કરવું, જેમા પાણી તેમજ અગ્નિની વિરાધના થાય છે તથા ડોક્ટરની પ્રવૃત્તિથી-કાર્યોથી ત્રસ જીવોની, લીલ-ફૂગ વિગેરે વનસ્પતિની તથા સંમૂર્ણ મનુષ્યની વિરાધના થાય છે. આ બધું આગમ વિપરીત આચરણ છે. સાધુને ત્રણ કરણ, ત્રણ યોગના જાવ જીવના પચ્ચખાણ હોય છે. તેથી આ પ્રકારે મહાવ્રત વિગેરેનો ભંગ સ્પષ્ટ રૂપથી આગમ વિપરીત આચરણ છે.

(૨) શારીરિક પરિસ્થિતિ સિવાય પણ ગીતાર્થ સાધુ મારફત સામુહિક કે વ્યક્તિગત રૂપથી, લાભ-નુકશાનના તુલનાત્મક વિચારોથી કે આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિકોણને કંઈક ગૌણ કરતાં સામાજિક દ્રષ્ટિકોણ મુખ્ય બનવાથી, આ દોષ વાળી પ્રવૃત્તિ છે એવું સમજતા હોવા છતાં, જરૂરી હોય તો તથા તુરંત એ પ્રવૃત્તિ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત લઈ શુદ્ધ થવાની ભાવના સહિત, મહાવ્રત વિગેરેથી વિપરીત પ્રવૃત્તિને અપવાદ રૂપ સમજીને કરવી તે પણ આગમ વિપરીત આચરણ છે જ.

છતાં પણ ઉપરોક્ત બંને પ્રકારના અપવાદરૂપ આચરણ શુદ્ધ સંયમ પાલન અને શુદ્ધ જિનાજ્ઞાપાલન ન કહેવાતા હોય છતાં શિથિલાચારમાં પણ નથી ગણાતા. શિથિલાચાર વૃત્તિમાં તો આગમ વિપરીત પ્રવૃત્તિઓ—કાર્યોને પૂર્ણ રૂપથી છોડવાનું ધ્યેય હોતું નથી, અથવા એ આગમ વિપરીત છે તેવું સ્વીકારવાની ભાવના પણ ક્યાંક ક્યાંક હોતી નથી, તેનું દુઃખ તથા પસ્તાવો કરી શુદ્ધ બનીશ એવી ભાવના પણ હોતી નથી, પરંતુ, ક્યારેક એ પ્રવૃત્તિને નિર્દોષ જાહેર કરવાની વિપરીત બુદ્ધિ કે પ્રરૂપણા પણ હોય છે.

તેથી અપવાદ સ્વરૂપે, વ્યક્તિગત-ઈત્વરિક, પસ્તાવો કે પ્રાયશ્ચિત્તની ભાવના સાથે આગમ વિપરીત આચરણ—દોષ રૂપ આચરણ હોવા છતાં, શિથિલાચાર કહેવાતો નથી. આ વાતમાં શંકા ન કરવી જોઈએ.

પ્રશ્ન-૨. પૂર્વાચાર્યો દ્વારા બનાવવામાં આવેલા નિયમોનું પાલન ન કરવું, તેને શિથિલાચાર નથી, એવું કહેવાનું શું કારણ છે ?

ઉત્તર— પૂર્વાચાર્યોના બે પ્રકાર સમજવા જાઈએ— (૧) પૂર્વધર (૨) પૂર્વજ્ઞાન રહિત. પૂર્વધરના પણ બે પ્રકાર છે— (૧) દસ પૂર્વથી ઓછા જ્ઞાન વાળા (૨) દસ પૂર્વથી ચોદ પૂર્વ સુધીના જ્ઞાની.

દસ પૂર્વથી ચોદ પૂર્વ સુધીના જ્ઞાની દ્વારા રચાયેલ નિયમ પરિપૂર્ણ

પ્રમાણની કક્ષામાં ગણાય છે અને તેની રચનાને શ્રુત, શાસ્ત્ર કે આગમ અથવા ભગવંતની વાણી કહી શકાય છે.(નંદીસૂત્ર તથા બૃહત્સંપ્રદણી ગાથા ૧૫૪ ના આધારે) અને બાકીના આચાર્યોએ કરેલ રચના કે શાસ્ત્ર તેના સમકક્ષ ન ગણી શકાય અર્થાત્ તેની રચનાની પ્રામાણિકતા કે સમ્યક્તામાં પરિપૂર્ણતા ન થતાં ભજના હોય છે. —નંદીસૂત્ર. તેથી આચાર્યો દ્વારા પ્રગતિના દ્રષ્ટિકોણથી બનાવવામાં આવેલ નિયમ હોવા છતાં, કેટલાક નિયમોમાં ઇલાકસ્થિક દોષ, અતિપ્રરૂપણ કે આગમ વિપરીત વિગેરે હોવાના દોષનો સંભવ રહે છે તેમજ, કેટલાક નિયમ દોષથી રહિત હોય તો પણ દરેક ક્ષેત્ર, કાળ, દરેક ગચ્છ કે દરેક વ્યક્તિ માટે આગમ નિયમની જેમ મહત્વના કે જરૂરી હોય શકતા નથી.

પ્રશ્ન—૩. પરમ હિતેચ્છુ, વિદ્વાન, બહુશ્રુત આચાર્ય દ્વારા નક્કી કરેલા નિયમોનું પણ કોઈ અલ્પ જ્ઞાની સાધુ ઉપેક્ષા કરે તે અનધિકાર વર્તન ન થાય ?

ઉત્તર— કોઈપણ પૂર્વાચાર્ય દ્વારા બનાવવામાં આવેલ નિયમોના પાલનની બિન જરૂરિયાતનો નિર્ણય સાધારણ જ્ઞાનીના અધિકારનો વિષય ન સમજવો જોઈએ.

જે સાધુ ગીતાર્થ હોય, આચારંગ-નિશીથસૂત્રને અર્થ સહિત કંઠસ્થ કરેલ હોય, અનેક આગમ બોધ ના સંબંધમાં વિચાર કરી સમન્વય-સંકલન કરી શુદ્ધ શાસ્ત્ર હેતુને સહેલાયથી સમજી શકતો હોય તથા અનેક શાસ્ત્રોનું ચિંતનપૂર્વક અનેક વખત વાંચન કે અભ્યાસ કર્યો હોય અર્થાત્ બહુશ્રુત હોય, સંયમ આરાધનાની રુચિવાળો હોય અને આગમ પ્રત્યે શ્રદ્ધા તથા નિષ્ઠા રાખનાર હોય, તેમજ ક્ષેત્રકાળ વિગેરે પ્રસંગ જોઈ આગમને આગળ રાખીને તથા તેને જ સર્વોપરી માનીને, તેના આધારે વ્યક્તિગત કે પોતાના ગચ્છ માટે પૂર્વાચાર્યોએ બનાવેલા નિયમોના અપાલનનો નિર્ણય કરી શકે છે તથા તેને આગમથી અતિ અને બિનજરૂરી હોવાનો નિર્ણય આપી શકે છે, કારણ કે જિન શાસનમાં વ્યક્તિને મહત્વ ન આપતાં નિર્ગ્ન્ય પ્રવચન એટલે કે આગમને મહત્વ આપી સંયમમાં વિચરણ કરવાનું ફરમાવેલ છે જેમકે, **નિગંથં પાવયણ પુરઓ કાઉ** તેથી, આ બાબતમાં ગીતાર્થ સાધુને આગમ આધારથી કોઈ પણ નિર્ણય લેવાનો અધિકાર રહે છે, એમ સમજવું જોઈએ. પરંતુ આગમ પરિશીલન સમીક્ષા કર્યા વગર સ્વઈંદતાથી કોઈ નિર્ણય લેવાનો કે નિયમ બનાવવાનો અથવા પ્રચાર કરવાનો અધિકાર કોઈને પણ ન હોય તેમ સમજવું જોઈએ.

જે સામાન્ય બુદ્ધિવાળો સાધુ હોય તે જે ગચ્છ કે આચાર્ય વિગેરેના નેતૃત્વમાં રહે છે તેણે તેની આજ્ઞામાં રહેવું જરૂરી હોય છે. તેમના ગચ્છ નાયક જે જે

પૂર્વાચાર્યોએ બનાવેલા નિયમો કે પરંપરાનું પાલન કરવાની સૂચના આપે છે તથા પોતાની સમાચારી નક્કી કરે છે તે દરેક નિયમોનું તે ગચ્છના દરેક સાધુ-સાધ્વીએ પાલન કરવું જરૂરી છે. જો તેનો કોઈ આદેશ-આજ્ઞા કે નિયમ સ્પષ્ટપણે આગમ વિરુદ્ધ કે સંયમમાં નડતરરૂપ હોય તો પ્રમાણ સહિત વિવેક પૂર્વક સ્પષ્ટ વિનંતિ કરી યોગ્ય નિર્ણય લઈ શકાય છે. જો એટલી યોગ્યતા ન હોય તો શિસ્તમાં જ રહેવું યોગ્ય છે.

આ દરેક વાતોને ધ્યાનમાં રાખીને આચાર્યો દ્વારા નક્કી થયેલ અને આગમ થી વધારે પડતાં નિયમોના ઉલ્લંઘન બાબત કંઈક કહેલ છે. સાથે સાથે ગચ્છ નાયકની આજ્ઞા પાલનનું પરમ કર્તવ્ય કહેલ છે.

પ્રશ્ન—૪. માર્ઠકમાં બોલવું, આગમ, લેખ કે ચોપાનીઆ(પેમ્પલેટ) છપાવવા વિગેરે આગમ વિપરીત આચરણ છે ? શિથિલાચાર છે ?

ઉત્તર— પ્રશ્નમાં પૂછાયેલી દરેક પ્રવૃત્તિઓ સ્પષ્ટ પણે આગમ વિપરીત આચરણ છે અને દેખીતો શિથિલાચાર છે. છતાં પણ કોઈક ની થોડા સમય માટેની વ્યક્તિગત અપવાદ રૂપ પ્રવૃત્તિ હોય અને દોષ સમજીને તેનો ત્યાગ કરી પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાની ભાવના દ્રરુ હોય તો તે શિથિલાચાર નથી.

પ્રશ્ન—૫. સોડા, સાબુ, ડીટરજન્ટ પાવડર વિગેરે થી વસ્ત્ર વિગેરે ધોવા આગમ વિપરીત આચરણ છે ? તે શિથિલાચાર છે ?

ઉત્તર— સોડા વિગેરે ક્ષારવાળા દ્રવ્યોથી વસ્ત્રો વિગેરે ધોવામાં જો સારા દેખાવાની ઈચ્છા હોય તો તે વિભૂષાની વૃત્તિ હોવાથી આગમ વિપરીત આચરણ છે અને વિભૂષાની ઈચ્છા એક પ્રકારનો શિથિલાચાર છે પરંતુ વ્યક્તિગત જાગૃતિ સાથે વિભૂષાની વૃત્તિ ન હોય અને એ વસ્ત્રના ધોવાથી સંયમ, સ્વાસ્થ્ય કે જરૂરિયાત કે કોઈ ખાસ કારણ હોય તો શિથિલાચાર નથી. પરંતુ ક્ષારવાળા દ્રવ્યમિશ્રિત પાણીમાં માખી વિગેરે જેવા ઉડતા તથા કીડી જેવા જમીન પર રહેનાર જીવની હિંસાથી બચવાનો વિવેક ન હોય તો પ્રાણી નાશક પ્રવૃત્તિ હોવાથી આગમ વિપરીત આચરણ કહેવાશે.

પ્રશ્ન—૬. માટીનાં વાસણ—માટલી વિગેરે લેવા તથા પરત કરવા આગમ વિપરીત આચરણ છે ? તે શિથિલાચાર છે ?

ઉત્તર— માટીનું વાસણ(પાત્ર)સાધુને લેવું કલ્પે છે,લઈ શકે છે. તેથી કલ્પતું પાત્ર સાધુ લઈ શકે છે અને જરૂરિયાત ન રહેતાં પરત કરી શકે છે. શારીરિક અવસ્થાને કારણે વધારે પાત્ર—વાસણ રાખવાની છૂટ છે અને કારણ દૂર થતાં તે પાત્ર છોડી

શકાય છે તેમજ નિશીથ સૂત્રના ઉદ્દેશક પાંચ અનુસાર પાત્રનું આ રીતે છોડવું ને વસ્ત્રનું આ પ્રમાણે ન છોડવું સિદ્ધ થાય છે. તેથી ત્રણેય પ્રકારના પાત્ર જરૂરિયાત મુજબ છોડવા આગમ વિપરીત આચરણ ન કહી શકાય તેથી તે શિથિલાચાર નથી.

પ્રશ્ન-૭. લોખંડ, પીતળ વિગેરેના ટબ આદિ કે પ્લાસ્ટીકના પાત્ર તથા ડોલ, ગ્લાસ, લોટા, વિગેરે રાખવા આગમ વિપરીત આચરણ છે ? શિથિલાચાર છે ?

ઉત્તર- આચારંગ સૂત્રમાં પાત્ર ગ્રહણ કરવા અંગે ત્રણ પ્રકારનું સુચન છે. ઠાણાંગ સૂત્રના ત્રીજા સ્થાનમાં ત્રણની સંખ્યામાં પાત્રના પ્રકારનું વર્ણન છે. નિશીથસૂત્ર ઉદ્દેશા ૧-૨-૫-૧૪ વિગેરેમાં ત્રણ પ્રકારના પાત્ર વિષયક ઉલ્લેખ છે. બૃહત્કલ્પ વિગેરે સૂત્રોમાં પણ ત્રણ પ્રકારના પાત્ર સંબંધી ઉલ્લેખ સાથે વર્ણન છે. નિશીથસૂત્ર ઉદ્દેશા- ૧૧ માં લોખંડ, પીતળ વિગેરે તથા કાચ, પથ્થર, દાંત, સીંગડા, ચામડા વિગેરેના પાત્ર રાખવા તથા ઉપયોગમાં લેવાથી ગુરુચૌમાસી પ્રાયશ્ચિત્ત આવે તેમ જણાવેલ છે. આ આગમ પાઠોના અભ્યાસીને એ સમજવું મુશ્કેલ ન હોય શકે કે; “ત્રણ પ્રકારના પાત્ર જ સાધુએ રાખવા તથા ઉપયોગમાં લેવા” તેવો સ્પષ્ટ આગમ અભિપ્રાય-મર્મ છે. તેથી લોખંડ, પીતળ તથા પ્લાસ્ટીક વિગેરે કોઈપણ પ્રકારના પાત્ર (ત્રણ પ્રકારના સિવાય) રાખવા કે ઉપયોગમાં લેવા આગમ વિપરીત આચરણ સમજવું જોઈએ. પરિસ્થિતિના કારણે થોડા સમય માટે અને પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાની ભાવના સાથે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો શિથિલાચાર ન સમજવો.

પ્રશ્ન-૮. ધાતુ સહિતના ચશ્મા, પેન વિગેરે તથા ઘડિયાળ વિગેરે રાખવા આગમ વિપરીત આચરણ છે ? તે શિથિલાચાર છે ?

ઉત્તર- સંયમ તથા શરીરને જરૂરી સાધનો રાખવા સાધુને કલ્પે છે. કેટલાક ઉપકરણો દરેક સાધુએ રાખવાની નિશ્ચિત આજ્ઞા હોય છે. જેમાં રજોહરણ અને મુહુપત્તિ-મુખવસ્ત્રિકા રાખવી એ ધ્રુવ નિયમ છે અને બાકી ઉપકરણ રાખવા માટે નિયમ નથી. અર્થાત્ જિનકલ્પી સ્થવિરકલ્પી માટે જુદા જુદા વિકલ્પ છે. તેનાથી કેટલાક ઉપકરણો કોઈ ક્ષેત્ર, કાળમાં સંયમ માટે કે શરીરની અવસ્થા માટે જરૂરી હોય તે સમય સુધી વ્યક્તિગત રાખવાની ખાસ મંજૂરી હોય છે.

નિશ્ચિત આજ્ઞાના ઉપકરણો : રજોહરણ, મુખવસ્ત્રિકા, ચાદર, ચોલપટ્ટો, પાત્રા, આસન તથા પરઠવાના ભાજન વિગેરે.

સકારણ રાખવામાં આવતાં ઉપકરણ : દંડ, લાઠી, માત્રક, સોઈ, કાતર,

નેઈલકટર, કાન સાફ કરવા માટે કર્ણશોધનિકા, પગ સાફ કરવા માટે પાદપ્રોઈનક, ચર્મકોશ, ચર્મછેદનક વિગેરે નામ આગમો માં છે. ક્ષેત્ર, કાળ તથા શરીરના કારણે ડાયરી, ચશ્મા, પેન્સીલ, રબ્બર, આગમના તથા સ્તવન વિગેરેના પુસ્તકો, પેન, ઘડિયાળ વિગેરે રાખવાની પ્રવૃત્તિ જુદી-જુદી રીતે ચાલી રહી છે.

આગમકારનો આશય સ્પષ્ટ છે કે-(૧) ખાસ જરૂર ન હોયતો ઉપકરણોનો પરિગ્રહ વધારવો ન જોઈએ. (૨) ખાસ જરૂરી હોય ત્યારે પણ ઓછામાં ઓછા રાખવામાં આવે તેવો વિવેક જરૂરી છે. (૩) સંયમ જીવનમાં સાદાઈનું ધ્યેય રહેવું જરૂરી છે. (૪) મૂળ નિયમ મુજબ અહિંસા વિગેરે મહાવ્રતનું અને ઈરિયા સમિતિ વિગેરેનું પાલન જરૂર થવું જોઈએ.

ઉપર દર્શાવેલ નિયમોને ધ્યાનમાં રાખીને ધાતુ કે ધાતુ વગરના કોઈપણ જરૂરી સાધન રાખી શકાય છે પરંતુ ગચ્છનાયક ની ખાસ આજ્ઞા પ્રાપ્ત કર્યા વગર કોઈ પણ સાધન સકારણ લઈ શકાય નહી.

સોય, કાતર અને છપાયેલા આગમ વિગેરે ઘણી જગ્યાએ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થઈ શકતા હોય ત્યારે ન રાખવા જોઈએ. જરૂરિયાત અને મળવાની દુર્લભતાનો વિચાર કરી ને રાખી શકાય છે. પાત્ર, વસ્ત્ર, તથા દંડના પ્રકાર માટે તેના પ્રકારોની આગમમાં સ્પષ્ટ સૂચના છે, તેથી તે-તે પ્રકારની જ વસ્તુ રાખવી જોઈએ, અન્ય પ્રકારના ન રાખવા. કાનમાં સાંભળવાનું યંત્ર, ચશ્મા વિગેરે શરીર માટે જરૂરી સાધનો અથવા પુસ્તક, પેન વિગેરે જ્ઞાન-સંયમ માટે જરૂરી સાધનો, કોઈપણ પ્રકારના લેવા હોય તો ઉપર પ્રમાણે વિવેક રાખવો જોઈએ.

પાત્રા માટે પ્રતિબંધિત ધાતુ આદિના ભ્રમથી અન્ય સાધનો માટે સમજી લેવાથી કાચ વિગેરેના ચશ્મા વિગેરેને રાખવાની મનાઈ થશે, જે કોઈને પણ માન્ય નહી રહે તેથી પાત્રા માટેની સૂચના પાત્રા સુધી જ મર્યાદિત રહેવી જોઈએ.

પ્રશ્ન-૯. ઘડિયાળ તો રાત દિવસ ચાલે છે તથા તેને ચાવી આપવી પડે છે, જેનાથી વાયુકાય ની વિરાધના થાય છે. તેથી ઘડિયાળ રાખવી તે આગમ વિપરીત છે ?

ઉત્તર- વાયુ કાયની વિરાધના સંબંધમાં એમ સમજવું કે ફુંકવું કે ઝાપટવા સિવાય કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ યતના-જતના પૂર્વક કરી શકાય છે. સાધુ માટે આ આચાર દશવૈકાલિકમાં બતાવેલ છે.

સાધુ સૈકડોં માર્ઠલ ચાલે છે, ચાદર-ચોલપટ્ટા વિગેરે હલતા રહે છે, હાથ-પગ હલે છે, નાડી સ્પંદન વિગેરે આંતરિક ક્રિયા થાય છે. સૈકડો પાના

લખવાની પ્રવૃત્તિ પણ સાધુ કરી શકે છે, કલાકો સુધી વ્યાખ્યાન-સ્તવન વિગેરે વાંચી શકે છે તેનાથી મુખ અને જીભ-ગળાનું સ્પંદન થાય છે. પાણી, કપડા, હાથ હાલવા રૂપ વસ્ત્ર ધોવાની ક્રિયા સાધુ કરી શકે છે વિગેરે કાર્યોની સરખામણીએ ઘડિયાળ વિગેરે ચાલવાની વિરાધના-અચતના વધારે ન સમજવી જોઈએ.

જે રીતે યાદશક્તિ ની ઓછપ ને કારણે જ્ઞાનના અનેક સાધનોનું વજન વધેલ છે, તે જ રીતે છાયા અને નક્ષત્રો થી સમયની જાણકારી કરવાની અણ-આવડતના કારણે તથા શહેરના મકાનો, વિજળી વિગેરે ને કારણે સમયનું જ્ઞાન સંભવીત ન રહેવા થી વિહાર વિગેરે ક્ષેત્રોમાં ઘડિયાળની અનુકૂળતા ન હોવાથી, સંયમ કાર્ય તથા આગમ સ્વાધ્યાય વિગેરે કાર્યમાં સમયભાન જરૂરી હોવાથી ઘડિયાળ રાખવી એ ઉપર દર્શાવેલ કારણોસર અપવાદ સમજવો જોઈએ. શિથિલાચાર સંબંધી નિર્ણય તો અગાઉ આપેલા ઉત્તરો સમાન સમજવું જોઈએ અર્થાત્ ખાસ જરૂરિયાત વગર સાધનોનો સંગ્રહ કરવો શિથિલાચાર છે તથા ગીતાર્થની આજ્ઞાથી કારણ વસાત્ કોઈ પણ ઉપકરણ રાખવું શિથિલાચાર નથી.

પ્રશ્ન-૧૦. લોખંડ, પથ્થર વિગેરે સાધનથી બાધ પદાર્થ કે દવા વિગેરેને ખાંડવા કે પીસવું વિગેરે કાર્ય સાધુને કલ્પે છે ?

ઉત્તર- આ કાર્ય આરંભ જનક તથા વિરાધના વાળું છે. ઉપર જણાવેલ ઘડિયાળ ચાલવાથી થતી વિરાધનાથી વધારે છે. ત્રસ જીવોની વિરાધના થવાની ઘણી શક્યતા રહે છે તથા ખાંડવું, પીસવું વિગેરે સાંસારિક પ્રવૃત્તિ છે. સાધુ માટે આ કાર્ય અયોગ્ય અને કલ્પ બહારનું આચરણ સમજવું જોઈએ. સાધુ વેષમાં આવા કાર્યો અપવાદ સ્વરૂપે કરવા પણ શોભાજનક નથી. તેથી સાધુ દ્વારા આવા કાર્યો થવા વિવેક હીનતાનું સૂચક છે.

પ્રશ્ન-૧૧. ખુલ્લા મોઢે બોલવું આગમ વિપરીત આચરણ છે ? તે શિથિલાચાર છે ?

ઉત્તર- ભગવતી સૂત્ર શ.૧૬ ઉ.૨ માં વસ્ત્રથી મુખ ઢાંક્યા વગર બોલવાને હિંસક ભાષા(સાવદાભાષા) કહેવામાં આવેલ છે. તેથી બેદરકારીથી ખુલ્લા મોઢે બોલતા રહેવું અને પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરવું આગમ વિપરીત આચરણ અને શિથિલાચાર છે.

પ્રશ્ન-૧૨. કંદમૂળ(અનંતકાય) નું ખાવું તથા વિગય અને મહાવિગયનું સેવન કરવું તથા બદામ પિસ્તા વિગેરે સુકામેવા ખાવા એ આગમ વિપરીત આચરણ છે ? તે શિથિલાચાર છે ?

ઉત્તર- કંદમૂળ, વિગય વાળા પદાર્થો, મહાવિગય અને સુકામેવા નું સેવન પ્રાયઃ આળશ વધારનાર, ઈન્દ્રિયોની ચંચળતા તથા સ્વભાવમાં વિકાર વિગેરે દોષોને વધારનાર છે. તેથી સાધુ-સાધ્વીઓને સામાન્ય સંજોગોમાં આ પદાર્થોનો ત્યાગ જ હિતકારી છે. છતાં પણ એ વાત હંમેશા યાદ રાખવી કે એની એકાંતિક મનાઈ આગમમાં નથી. પ્રમાણ માટે જુઓ -

અનંતકાય : આચારાંગ સૂત્ર ૨/૧/૮ માં અશસ્ત્ર પરિણત અનંતકાયને લેવાની મના ફરમાવી છે. આચારાંગ સૂત્ર ૨/૭/૨ માં અચેત અનંતકાય લેવાની વાત આવી છે. દશવૈકલિક અ.૩ માં સચેત કંદમૂળ લેવાને અનાચાર કહેલ છે.

વિગય-મહાવિગય : ઠાણાંગ સૂત્રમાં ૫ વિગય, ૪ મહાવિગય અને કુલ ૯ વિગય હોવાનું કહેલ છે. જેમાંથી બે મહાવિગય ના સેવનને નરકના આયુષ્ય બંધનું કારણ કહેલ હોવાથી બાકીના બે મહાવિગય અને પાંચ વિગય રહે છે, જેમાં (૧) માખણ લેવા અંગે વર્ણન કેટલાક આગમ છેદ સૂત્રોમાં આવે છે. (૨) દૂધ-દહીં વિગેરે વિગય વારંવાર ગ્રહણ કરી જે બાહ્ય કે આભ્યંતર તપ માં મગ્ન નથી રહેતા તેને પાપીશ્રમણ કહેલ છે. -ઉત્તરા. ૧૭.(૩) તીર્થકરોના પારણામાં 'ખીર' 'શેરડીનો રસ' વિગેરે લેવાનું વર્ણન આવે છે. (૪) કૃષ્ણજીના ૬ ભાઈમુનિઓ એ પારણામાં 'સિંહ કેસરી મોદક' ગ્રહણ કર્યાનું વર્ણન છે. (૫) તપની ચાર પરિપાટી કરનાર દીક્ષિત રાણીઓએ પ્રથમ પરિપાટીમાં વિગય યુક્ત આહાર ગ્રહણ કરેલ, તેનું વર્ણન અંતગડ સૂત્રમાં આવે છે. (૬) આચાર્ય ઉપાધ્યાયની ચોક્કસ આજ્ઞા સાથે વિગય લઈ શકાય છે, ખાસ આજ્ઞા વગર વિગય ગ્રહણ કરવાથી નિશીથ સૂત્ર ઉદ્દેશા-૪ અનુસાર પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે.

મેવા : અનેક સૂત્રમાં ખાઈમં સાઈમં ગ્રહણ કરવા માટે વિધાન રૂપે પાઠ પણ છે. જેમાં 'ખાઈમં' શબ્દમાં મેવા(બદામ વિગેરે) ને ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. તેથી એકાંત બંધીનો પ્રચાર કરવો આગમ સંમત ન સમજવું જોઈએ. છતાં પણ આ પદાર્થોનો બને ત્યાં સુધી ત્યાગ કરવો એ જ સંયમ સાધના માટે આદર્શ આચાર છે. તેથી સામાન્ય રીતે આ પદાર્થોનું સેવન ન કરવું જોઈએ. આગમમાં એકાંતિક બંધી ન હોવાથી તેનું સેવન આગમ વિપરીત આચરણ તથા શિથિલાચાર છે તેમ કહી ન શકાય. છતાંપણ રસલોલુપ વૃત્તિ, રસની આશક્તિ તથા મર્યાદા બહાર તે પદાર્થના સેવન સંયમ અને સમાધિમાં બાધક થાય છે, તે ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. તથા એષણા સમિતિના દોષોથી બચવા માટે પૂર્ણ વિવેક ન રાખવાથી તથા નિમંત્રણ કે તૈયારી સાથે રાખવામાં આવેલ પદાર્થોને લેવાથી, આગમ વિપરીત

આચરણ તથા શિથિલાચાર કહેવાશે.

પ્રશ્ન-૧૩. ફોટા પડાવવા, ફંડ(દાન) એકત્ર કરવું, ફલશનો ઉપયોગ કરવો વિગેરે પ્રવૃત્તિ શિથિલાચાર છે ?

ઉત્તર- સંયમ તથા શરીરના હેતુથી અપવાદ રૂપ દોષ લગાડવાથી તે પ્રવૃત્તિઓ શિથિલાચાર ન પણ હોય, પરંતુ સામાન્ય રીતે પ્રશ્નમાં પૂછાયેલ પ્રવૃત્તિઓ તો સાધુ માટે આચરણ યોગ્ય નથી જ, તેથી સ્પષ્ટ રીતે શિથિલાચાર છે. તેમજ મહાવ્રતો તથા પ્રસિધ્ધ આચારોનું પોતાના સંયમ નિરપેક્ષ શિથિલ વિચારો દ્વારા ભંગ કરવું સ્પષ્ટ રૂપથી શિથિલાચાર કે સ્વચ્છંદાચાર હોય છે. જેમ કે- ટ્રેઈન, હવાઈ જહાજ વિગેરે વાહનનો ઉપયોગ, આધાકર્મી(સાધુ માટે ખાસ બનાવેલ) પાની કે આહાર લેવો, વિહારમાં સામાન ઉપડાવવા માટે ગૃહસ્થને સાથે રાખવો કે સાયકલ, હાથલારી સાથે રાખવી, સ્થાનક કે મંદિર બનાવડાવવું, અન્ય નિર્માણ કાર્યમાં પ્રેરણા કરવી, નિમંત્રણ પત્રિકા વિગેરે દ્વારા ગૃહસ્થોને બોલાવવા, એકઠા કરવા; પાત્ર, ધાબળા વિગેરે ખરીદી કરી મંગાવવા; પોતાના સ્વહસ્તે લાઈટ-પંખા વિગેરે કરવા, છકાયના આરંભ સમારંભ કરવા-કરાવવા, સ્નાન કરવું, હંમેશાં પેસ્ટ વિગેરે દંતમંજન કરવા, ગૃહસ્થોને વસ્ત્ર આહાર વિગેરે આપવા, દર્શનાર્થીઓ માટે ભોજન કાર્યમાં સલાહ-સૂચન આપવા વિગેરે નાની-મોટી સ્પષ્ટ અનાચાર પ્રવૃત્તિઓ સાધુ સમાજમાં શિથિલ માનસ દ્વારા ચાલે છે તેનું પ્રવૃત્તિ રૂપે આચરણ કરવું અને પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરવું, આ સ્પષ્ટ રૂપથી જ શિથિલાચાર છે. અપવાદ રૂપ આચરણ તથા પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાની ભાવના હોય તો ઉપરોક્ત કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ શિથિલાચાર હોતી નથી.

શિથિલાચારની એક કે અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરવાવાળા શિથિલાચારી પણ જો આગમ સંમત આચરણની પ્રરૂપણા કરે છે, સરળતા પૂર્વક પોતાની નબળાઈ સમજે છે અને સ્વીકારે છે, તેમજ આગમ સંમત આચરણોનું પોતાનાથી વધારે પાલન કરવાવાળા પ્રત્યે સહૃદય આદરભાવ અને સદ્વ્યવહાર રાખે છે તે સંયમ પાલનમાં અભાવ કે ઉતરતી દશામાં રહેતા હોવા છતાં સમકિતના વિરાધક ન થાય તથા તેની ખરાબ ગતિ થતી નથી અને સુલભ બોધિ થઈ તુરંત મુક્તિ પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેનાથી વિપરીત શિથિલાચાર વૃત્તિ હોવા છતાં પણ તેને શુદ્ધાચાર માનવો કે કહેવો, આગમ નિરપેક્ષ મનને અનુકૂળ પ્રરૂપણા કરવી તથા આગમ અનુસાર ચાલવાની વૃત્તિવાળા પ્રત્યે આદરભાવ ન રાખી ખરાબ વ્યવહાર કરવો, મનમાં તેના માટે ઈર્ષા તથા અનાદર ભાવ રાખવો વિગેરે વૃત્તિઓ સમકિતની

પણ વિરાધના કરાવવાવાળી હોય છે, જેનાથી તેની દુર્ગતિ તથા દુર્લભ બોધિ હોવાની સંભાવના રહે છે.

સરળતા, લઘુતા, સરચાઈ, ન્યાયવૃત્તિ અને નિર્મલ વિચાર આ સર્વે આત્મામાં ધર્મ તથા સમકિત ને સ્થિર થવામાં કે આરાધના થવામાં મુખ્ય અંગ છે. તેથી કોઈપણ દશામાં આ ગુણોનો ત્યાગ ન કરવાવાળા ધર્મપ્રેમી સદ્ગતિ તથા સુલભ બોધિના હકદાર બની શકે છે. આ પરમાર્થ શુદ્ધાચારી તથા શિથિલાચારી દરેક માટે ધ્યાનમાં રાખવો જાઈએ.

નિબંધ - ૧૮

વિવિધ ગચ્છોની સમાચારીઓ નું સંકલન

(નોંધ :- સંક્ષિપ્ત અક્ષર ઓળખ : શ્વે.= શ્વેતામ્બર, મૂ.= મૂર્તિપૂજક, સ્થા.= સ્થાનકવાસી, પ્રા.સ.= પ્રાય: દરેક સંપ્રદાય, જ્ઞા.= જ્ઞાનગચ્છ, સંપ્ર.= સંપ્રદાય, હુ.સં.= હુકમી સંપ્રદાય, ગુ.= ગુજરાત, ગુ.ના.= ગુજરાતી નાની પક્ષ, તેરા.= તેરાપંથી)

(૧) અચિત્ત કંદમૂળ, માખણ, ગઈકાલનું બનાવેલું ભોજન અને બિસ્કિટ વગેરે લેવા નહિ કારણકે એ અભક્ષ્ય છે.[દિરાવાસી જૈન]

(૨) કાચું દહીં અને દ્વિદળના પદાર્થોનો સંયોગ નહિ કરવો અને એવા ખાદ્ય નહિ ખાવા, કારણકે એ અભક્ષ્ય છે.[દિરાવાસી જૈન]

(૩) સૂર્યાસ્ત પછી માથું રુંકવું અથવા દિવસે પણ ક્યારેક પ્રથમ અને ચોથા પહોરમાં કામળી ઓરૂને બહાર જવું.[દિરાવાસી જૈન]

(૪) લખવા માટે ફાઉન્ટેન પેન, પેન્સિલ તેમજ પથારી માટે ચટાઈ, પુટા, સમાચાર પત્ર, બારદાન વગેરે લેવા નહીં.

(૫) નવકારસી (સૂર્યોદય પછી ૪૮ મિનિટ) પહેલાં આહાર-પાણી લેવા નહિ કે ખાવા-પીવા નહિ.[દિરાવાસી જૈન]

(૬) ઔપગ્રહિક અપવાદિક ઉપકરણમાં પણ લોખંડ વગેરે ધાતુના ઉપકરણ રાખવા નહિ.

(૭) આજે જે ઘરેથી આહાર-પાણી ગ્રહણ કરેલ હોય ત્યાંથી આવતી કાલે આહાર કે પાણી લેવા નહિ. અથવા સવારે જે ઘરેથી ગોચરી લીધી હોય ત્યાંથી બપોરે કે સાંજે ગોચરી લેવી નહિ.

(૮) વિરાધના ન હોય તો પણ સ્થિર કબાટ, ટેબલ વગેરે પર રાખવામાં આવેલ

સચિત્ત પદાર્થોનો પરંપરાગત સંઘટ્ટો માનવો.

(૯) એક વ્યક્તિથી એકવાર કોઈ વિરાધના થઈ જાય તો બીજી વ્યક્તિના હાથે તેમજ આખો દિવસ તે ઘરની ગોચરી લેવી નહીં. ('અસૂઝતા' કહેવું આ અનાગમિક રૂઢ શબ્દ છે.)

(૧૦) એક સાધુ-સાધ્વીએ ચાર પાત્ર અને ૭૨ યા ૯૬ હાથ વસ્ત્રથી અધિક નહિ રાખવા. (આગમમાં એવી કોઈ સંખ્યા સૂચિત કરવામાં આવેલ નથી.)

(૧૧) ચૌમાસી, સંવત્સરી એ બે પ્રતિક્રમણ કરવા કે પાંચ પ્રતિક્રમણ કરવા, ૨૦ કે ૪૦ લોગસ્સનો કાયોત્સર્ગ કરવો.

(૧૨) પોતે પત્ર લખવો નહીં, ગૃહસ્થ પાસે લખાવીને પણ પ્રાયશ્ચિત લેવું. પોસ્ટકાર્ડ વગેરે પોતાની પાસે રાખવા નહીં. (વરસાદમાં કે કીડીઓ વગેરેની અધિકતામાં ગૃહસ્થના આવવા જવામાં અધિક દોષ લાગે છે. તેથી અપવાદરૂપે પણ ઓછો દોષ લાગે એવો ક્રમિક વિવેક રાખવો જોઈએ. જેના દ્વારા લોકો સામાન્ય પણે લેવડ દેવડ કરે છે, તે સિકકા વગેરે ધન કહેવાય છે. ધન અને સોના-ચાંદી રાખવાની મનાઈ. દશવૈ. અ. ૧૦ ગા. ૬ માં છે, તથા ઉત્તરા. અ. ૩૫ ગા.૧૩ માં સોના ચાંદીની ઈચ્છા માત્રનો પણ નિષેધ છે. ટિકિટ પોસ્ટકાર્ડ વગેરે માટે નિષેધ નથી.)

(૧૩) અનેક સાધ્વીઓ કે અનેક સ્ત્રીઓ હોય તો પણ પુરુષની ઉપસ્થિતિ વિના સાધુએ બેસવું નહિ. એમજ સાધ્વીને માટે પણ સમજી લેવું.

(૧૪) રજોહરણ અને પ્રમાર્જનિકા વગેરેને સંપૂર્ણ ખોલીને જ પ્રતિલેખન કરવું.

(૧૫) ગૃહસ્થ તાળુ ખોલીને કે ચણિયારા વાળો દરવાજો ખોલીને આહાર વહોરાવે તો લેવો નહીં.

(૧૬) બહારગામથી દર્શનાર્થે આવેલ શ્રાવકો પાસેથી નિર્દોષ આહાર વગેરે પણ નહિ લેવો.

(૧૭) દોરી પર કપડાં સૂકવવા નહિ. પડદો બાંધવો નહિ.

(૧૮) પ્રવચન સભામાં સાધુની સમક્ષ સાધ્વીઓએ પાટ પર બેસવું નહિ.

(૧૯) દાતા દ્વારા ગોઠણ જેટલી ઊંચાઈ ઉપરથી કોઈ પદાર્થ પડી જાય તો તે ઘરને 'અસૂઝતું' કહેવું અથવા અન્ય કોઈપણ પ્રકારની વિરાધનાથી કોઈના ઘરને 'અસૂઝતું' કરવું.

(૨૦) ચાદર બાંધ્યા વિના ઉપાશ્રયમાંથી બહાર નહિ જવું અથવા ચાદર, ચોલપટ્ટો ગાંઠ મારીને બાંધવો નહિ.

(૨૧) ધાતુની કોઈ વસ્તુ પોતાની પાસે રાખવી નહિ. ચશ્મા વગેરેમાં ધાતુની ખીલી(રીવેટ) પણ ન જોઈએ. બાજોટ કબાટ ધાતુના હોય તો પણ કામમાં લઈ શકાય છે. પડિહારી (પાઢિયારુ) પુસ્તકમાં ધાતુ હોઈ શકે છે.

(૨૨) સીસાની બનેલી હોવાથી પેન્સિલ અને તેનાથી લખેલ અક્ષર પણ પાસે રાખવા નહિ. [હુકમ ગચ્છ]

(૨૩) માટીના પાત્ર, માટલી વગેરે પણ પડિહારા (પાઢિયારા) નહિ લેવા.

(૨૪) ઘરમાં પહોંચતા સમયે જે વ્યક્તિ 'અસૂઝતો' હોય, પછી તે 'સૂઝતો' પણ થઈ જાય તો પણ તેના મદદ કરવા પર કે બોલવા પર પછી દિવસભર ત્યાંથી કંઈ લેવું નહિ.

(૨૫) ઘણી મોટી જાજમ, ચટ્ટાઈ વગેરેના પરંપરા સંઘટ્ટાને પણ ટાળવો.

(૨૬) કેટલાક ફળ,મેવા અચિત્ત અને નિર્દોષ હોય તો પણ લેવા નહિ. બદામ, પિસ્તા વગેરેના અચિત્ત ટુકડા પણ નહિ લેવા. બિસ્કિટ, પીપરમેન્ટ, ડબલ રોટી વગેરે નહિ લેવા.

(૨૭) સાધુએ એકલા નહિ વિચરવું અને સાધ્વીએ બે હોય તો નહિ વિચરવું (આચાર્ય ઉપાધ્યાયે એકલા વિચરવાનો અને સાધ્વીએ એકલા વિચરવાનો તથા પ્રવર્તિનીએ બે થી વિચરવાનો આગમમાં સ્પષ્ટ નિષેધ છે. એ સિવાય કોઈપણ એકાંત નિષેધ આગમમાં નથી.)

(૨૮) હંમેશાં દેવસીય પ્રતિક્રમણમાં ધર્મધ્યાનના ભેદોનું ચિંતન અને રાત્રિના પ્રતિક્રમણમાં તપ ચિંતન પાંચમા આવશ્યકમાં કરવું. કાયોત્સર્ગમાં લોગસ્સપાઠ કરવો નહિ.

(૨૯) ચોવીસ કલાક મુહુપત્તિ બાંધી રાખવી અથવા હાથમાં રાખવી કે દોરા વિના બાંધવી (ઉઘાડે મુખે બોલવાથી સાવધ ભાષા ગણાય છે એટલું જ આગમમાં છે— ભ.શ.—૧૬, ઉદ્દે.—૨) બાંધવા ન બાંધવાની વાત આગમમાં નથી કિંતુ સાવધ ભાષાથી બચવા માટે બોલતા સમયે અને લિંગ માટે યથાસમય મુખવસ્ત્રિકા બાંધવી આવશ્યક હોય છે, એમ સમજવું જોઈએ.

(૩૦) દોરી કે દોરી પરના કપડા હલે તો ઘર 'અસૂઝતું' કરવું.

(૩૧) પ્લાસ્ટીકની થેલી કે કાપડ વગેરે રાખવા નહિ.

(૩૨) પ્રવાહી શાહી વગેરે (અખાદ) પદાર્થ પણ રાતમાં પોતાની પાસે રાખવા નહિ. (જ્યારે કે તે પાણીના અંશમાં પેય ગુણ રહેતો જ નથી. પરિણામાંતર પ્રાપ્ત થયેલ છે.)

(૩૩) ચાતુર્માસમાં બેંડેજ(પાટા પીંડી) ની પટી ન લેવી(જ્યારે કે તે કપડું તો ઔષધરૂપમાં પરિણત થઈ જાય છે.) તેમજ રૂ, દોરા વગેરે પણ લેવા નહિ.

(૩૪) પ્રથમ પ્રહરના આહાર પાણીની સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મતર સંઘટ્ટાની પરંપરા સ્વીકારવી.

(૩૫) સાધુના ઉપાશ્રયમાં દિવસમાં પણ અમુક સમય સિવાય બહેનોએ, સાધ્વીઓએ બેસવું નહિ.

(૩૬) સંત સતિઓએ સાથે કે એક દિશામાં વિહાર ન કરવો, એક દિશામાં સ્થંડિલ ન જાવું.

(૩૭) ફૂંકવું કે હવા કરવી(વીંજવું) એ બે કાર્યોના નિષેધ ઉપરાંત અન્ય અનેક નિયમ અને મર્યાદાઓ બતાવવામાં આવે.(આગમ અનુસાર એ બે કાર્યો સિવાય યતનાપૂર્વક કોઈપણ પ્રવૃત્તિ કરવી વાયુ કાયના સંબંધથી નિષિદ્ધ નથી.

(૩૮) રજોહરણની ડાંડી પર વસ્ત્ર હોવું આવશ્યક છે. પૂંજણી અને ડંડા વગેરે પર નહિ.

(૩૯) ઉપાશ્રયમાં રાતમાં ગૃહસ્થ એક તરફ પોતાને આવશ્યક પાણી રાખી શકે છે પરંતુ વિજળીના બલ્બ વગેરે સીડીમાં થોડીવાર માટે પણ જલાવવા નહિ. (આગમમાં તો 'રાત્રીભર જ્યાં અગ્નિ કે દીપક જલતા હોય ત્યાં રહેવું નહિ, એવું વિધાન છે.)

(૪૦) પરિસ્થિતિવશ પણ ક્યારેય શલ્ય ચિકિત્સા(ઓપરેશન) કરાવવી જ નહિ પરંતુ તેવી પરિસ્થિતિમાં પુનઃ ગૃહસ્થ બની જવું.[દિગંબર જૈન અને કચ્છમાં નાનીપક્ષ]

(૪૧) ઉપવાસમાં જ દીક્ષા આપવી, અર્થાત્ દીક્ષાના દિવસે ઉપવાસ હોવો જ જોઈએ.[દિગંબર જૈન—સ્વે.મૂ.પૂ. ના કોઈક સમુદાય]

(૪૨) રેફ્રિજરેટર માંથી વસ્તુ બહાર કારૂલી પડી હોય તે પણ અત્યંત ઠંડી હોય તો નહિ લેવી. ફીજનો બહારથી પણ સંઘટો માનવો. આઈસ્ક્રીમને સચિત્ત માનવો.

(૪૩) બહેનોએ પ્રાર્થનામાં સાધુ કે ભાઈઓ સાથે નહિ બોલવું.

(૪૪) છટ્ટથી વધારે આગળની તપસ્યામાં રાખનું પણ ધોવણ પીવાનું કલ્પતું નથી.

(૪૫) ઘરમાં એકલી સ્ત્રી હોય તો ત્યાં એકલા સાધુએ ગોચરીએ જવું નહિ. [તેરાપંથ જૈન]

(૪૬) સાધ્વીઓએ મસ્તક આગળના વાળ કપડાથી બાંધીને રાખવાં.

એ નિયમોનો આગમિક કોઈ સ્પષ્ટ પાઠ ઉપલબ્ધ નથી. કેટલાક વ્યક્તિગત વિચારોથી અને કેટલાક અર્થ પરંપરાથી અથવા નવા અર્થની ઉપજથી સમયે સમયે બનાવવામાં આવેલી સમાચારીરૂપ છે. તેમાં કેટલાક સામાન્ય સાવધાની રૂપ છે, કેટલાક અતિ સાવધાનીરૂપ છે.

એ નિયમોના બનવા બનાવવામાં મુખ્ય લક્ષ્ય પ્રાયઃ સંયમ સુરક્ષાના અને આગમોક્ત નિયમોના પાલનમાં સહયોગ સફળતા મળતી રહે, એવો છે. જેથી નહિ હોવાથી તેના પાલન કે અપાલનને શુદ્ધાચાર કે શિથિલાચારની ભેદરેખામાં જોડી શકાય નહીં તેમજ આગમની સમાન જોર ન દઈ શકાય.

જો તેનું પાલન કરે તો તે તેનું પરંપરા પાલન, સાવધાન દશા અને વિશેષ ત્યાગ-નિયમરૂપ કહી શકાય છે, તેમાં કોઈ નિષેધ નથી પરંતુ એ નિયમોનું પાલન કરનાર શુદ્ધાચારી છે અને પાલન નહિ કરનાર શિથિલાચારી છે, એમ સમજવું કે કહેવું બુદ્ધિમાની કે વિવેક યુક્ત નથી.

કેટલાક સાધક એ વધારાના નિયમોનું પાલન તો કરે છે અને મૌલિક આગમોક્ત નિયમોની ઉપેક્ષા કે ઉપહાસ પણ કરી લે છે, વિપરીત પ્રરૂપણા પણ કરી દે તે શુદ્ધાચારી કહી શકાતા નથી.

જે સાધક મૌલિક આગમોક્ત સ્પષ્ટ નિર્દેશોનું યથાવત્ પાલન કરે અને એ વધારાના નિયમોમાંથી જે જે નિયમ સ્વગચ્છમાં નિર્દિષ્ટ હોય તેનું પાલન કરે અને અન્યનું પાલન ન કરે તો તેને શિથિલાચારી સમજી શકાય નહિ.

જે સાધક આગમોક્ત સ્પષ્ટ નિર્દેશો અને પરંપરાઓ બંનેનું યથાવત્ પાલન કરે છે તેને તો શુદ્ધાચારી કે વિશિષ્ટાચારી કહેવામાં કોઈ હરકત ને સ્થાન જ નથી પરંતુ જો ૫-૧૦ કે એક પણ આગમોક્ત નિર્દેશનું પરંપરાના આગ્રહથી તે શ્રમણો દ્વારા અપાલન થતું હોય તો તેઓ પણ શુદ્ધાચારીની કક્ષાથી ઉતરતા જ કહેવાય ભલે ને તે કેટલીય વિશિષ્ટ સમાચારીઓનું પાલન કરતા હોય.

શુદ્ધાચાર કે શિથિલાચારનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના મનમાન્યા નિર્ણય કરવા કે કહેવાથી કાં તો નિરર્થક રાગદ્વેષ વધારવાનું થાય છે અથવા શિથિલાચારનું પોષણ થાય છે અને નિશીથ ઉદ્દે. ૧૬ અનુસાર પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે(શિથિલાચારીને શુદ્ધાચારી અને શુદ્ધાચારીને શિથિલાચારી કહે તો પ્રાયશ્ચિત્ત).

આ વિવેચનથી સાચો અર્થ સમજીને શિથિલાચારનો અસત્ય આક્ષેપ લગાડવાથી બચી શકાય છે અને પક્ષાંધતાથી શુદ્ધાચારી માનવાથી પણ બચી શકાય છે તથા પોતાના આત્માનો સાચો નિર્ણય પણ લઈ શકાય છે. સાથે જ શુદ્ધ

સમજપૂર્વક શક્તિ અનુસાર શુદ્ધ આરાધના કરી શકાય છે.

પુનઃસારભૂત ચાર વાક્ય :-

- (૧) પ્રવૃત્તિ-પરંપરા રૂપે આગમ વિપરીત આચરણ શિથિલાચાર છે.
- (૨) પરિસ્થિતિ કે અપવાદ માર્ગ રૂપે આગમ વિપરીત આચરણ શિથિલાચાર નથી.
- (૩) પૂર્વધરો સિવાય તે પછીના જમાનાના અન્ય આચાર્ય વગેરે દ્વારા બનાવાયેલ, આગમથી વધારાના નિયમોથી વિપરીત આચરણ કરવું શિથિલાચાર નથી.
- (૪) જે ગચ્છમાં કે સંઘમાં રહેવું હોય તે ગચ્છ કે સંઘના નાયકની સંયમ પોષક આજ્ઞા અને તે ગચ્છની કોઈપણ સમાચારીનું પાલન ન કરવું તે શિથિલાચાર જ નહિ સ્વચ્છંદાચાર પણ છે.

નિબંધ - ૧૯

દીક્ષાર્થી તથા દીક્ષા ગુરુની યોગ્યતા

[નિશીથ ઉદ્દેશક-૧૧ : સૂત્ર-૮૪, ૮૫] પ્રથમ સૂત્રમાં, જાણીને અયોગ્યને દીક્ષા દેવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. બીજા સૂત્રમાં અજાણતા દીક્ષા દીધા પછી અયોગ્ય જાણીને પણ વડી દીક્ષા દેવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે.

તેનાથી એ ફલિત થાય છે કે દીક્ષા દીધા પછી અયોગ્યતાની જાણકારી હોવા છતાં વડી દીક્ષા ન દેવી જોઈએ. અયોગ્યતાની જાણકારી ન હોવાનાં બે કારણ હોઈ શકે છે, યથા- (૧) દીક્ષાર્થી પોતાની અયોગ્યતાને છુપાવી હોય (૨) દીક્ષાદાતાએ વ્યવસ્થિત રીતે પૂરી જાણકારી ન મેળવી હોય.

બીજા કારણમાં દીક્ષાદાતાનો પ્રમાદ છે. માટે તે સૂત્રોક્ત પ્રાયશ્ચિત્તને પ્રાપ્ત કરે છે. ઉપસ્થાપિત(વડીદીક્ષા) કર્યા પછી તેને છોડી દેવા કે ન છોડી દેવા એ ગીતાર્થના નિર્ણય પર નિર્ભર છે.

પ્રવ્રજ્યાને અયોગ્ય વ્યક્તિ :- (૧) બાળ-આઠ વર્ષથી નીચેની ઉંમરવાળા (૨) વૃદ્ધ-૭૦ વર્ષથી વધારે ઉંમરવાળા (૩) નપુંસક(જન્મ નપુંસક, કૃત નપુંસક, સ્ત્રી નપુંસક તથા પુરુષ નપુંસક વગેરે) (૪) જડ(શરીરથી અશક્ત, બુદ્ધિહીન કે મૂંગા) (૫) ક્લિબ-સ્ત્રીના શબ્દ, રૂપ, નિમંત્રણ વગેરેના નિમિત્તથી ઉદ્દિત વેદમોહને નિષ્ફળ કરવામાં અસમર્થ. (૬) રોગી-૧૬ પ્રકારના રોગ અને ૮ પ્રકારની વ્યાધિમાંથી કોઈપણ રોગ કે વ્યાધિથી યુક્ત. શીઘ્રઘાતી વ્યાધિ અને ચિરઘાતી રોગ કહેવાય છે. ॥ ભાષ્ય ગાથા-૩૬૪૭ ॥ (૭) ચોર-રાત્રિમાં ઘરે-ઘરે પ્રવેશ

કરી ચોરી કરવાવાળા, ખિસ્સા કાતરું વગેરે અનેક પ્રકારના ચોર-ડાકુ-લૂંટારા (૮) રાજ્યના અપરાધી- કોઈ પણ પ્રકારનું રાજ્ય વિરુદ્ધ કાર્ય કરવાથી અપરાધી જાહેર કરેલ હોય તેવા (૯) ઉન્મત્ત, યક્ષાવિષ્ટ કે પાગલ (૧૦) યક્ષુ હીન- જન્માંધ હોય અથવા પછીથી એક કે બે આંખોની જ્યોતિ યાલી ગઈ હોય (૧૧) દાસ- કોઈના ખરીદેલા અથવા કોઈ કારણોથી દાસત્વપણું પ્રાપ્ત હોય (૧૨) દુષ્ટ- કષાય દુષ્ટ(અતિ કોધી) અને વિષય દુષ્ટ(વિષયાસક્ત) (૧૩) મૂર્ખ- દ્રવ્ય મૂઠ વગેરે અનેક પ્રકારના મૂર્ખ, બુદ્ધિ ભ્રમવાળા (૧૪) કરજદાર- બીજાની સંપત્તિ ઉધાર લઈને ન દેનારા (૧૫) જુંગિત(હીન)- જાતિથી, કર્મથી, શિલ્પથી હીન અને શરીરથી હીન અંગોવાળા(જેના નાક, કાન, પગ, હાથ કપાયેલા હોય) (૧૬) બદ્ધ કર્મ- શિલ્પ વિદ્યા, મંત્ર વગેરે શીખવા કે શીખવાડવા માટે કોઈની સાથે પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ હોય (૧૭) ભૃતક(નોકર)- દિવસનાં ભૃતક, યાત્રાભૃતક વગેરે (૧૮) અપહત- માતા-પિતા વગેરેની આજ્ઞા વિના ચોરી કરીને(અદત્ત) લાવેલા બાળક વગેરે (૧૯) ગર્ભવતી સ્ત્રી (૨૦) બાલવત્સા- દૂધ પીતા બાળકવાળી સ્ત્રી, ભાષ્યમાં આના અનેક ભેદ-પ્રભેદ કહેલ છે તથા તેને દીક્ષા દેવાથી થનારા દોષો અને તેના પ્રાયશ્ચિત્તોનાં અનેક વિકલ્પ કહ્યા છે.

આગમ વિહારી અને અતિશયજ્ઞાની શ્રમણો આ ભાષ્યવર્ણિત બધાને યથાઅવસરે દીક્ષા દઈ શકે છે.

બાલ્યવયવાળાને કારણવશ ગીતાર્થ ગુરુ દીક્ષા દઈ શકે છે. એવું ઠાણાંગ સૂત્ર અ.પ. સૂત્ર ૧૦૮ થી ફલિત થાય છે.

ભાષ્ય ગાથા ૩૭૩૮માં વીસ પ્રકારના અયોગ્યમાંથી કોઈને યથાવસર દીક્ષા આપી પણ શકાય છે, એવું બતાવેલ છે પરંતુ ગીતાર્થ ભિક્ષુને આ અધિકાર પણ અન્ય ગીતાર્થની સલાહથી હોય છે, અથવા તો તેને પણ પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે. **દીક્ષાને યોગ્ય વ્યક્તિ :-** (૧) આર્યક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન (૨) જાતિ-કુળ સંપન્ન (૩) નિર્મળ બુદ્ધિ (૪) હળુકર્મી (૫) સંસાર સાગરમાં મનુષ્ય ભવની દુર્લભતા, જન્મ મરણનાં દુઃખ, લક્ષ્મીની ચંચળતા, ઈન્દ્રિય વિષયોનાં દુઃખ, ઈષ્ટ સંયોગોનો વિયોગ, આયુષ્યની ક્ષણભંગુરતા, મરણ પછી પરભવનો અતિ રૌદ્ર વિપાક અને સંસારની અસારતા વગેરે ભાવોને જાણવાવાળા (૬) સંસારથી વિરક્ત (૭) અલ્પકષાયી (૮) અલ્પ હાસ્યાદિ અર્થાત્ કુતૂહલવૃત્તિથી રહિત (૯) કૃતજ્ઞ (૧૦) વિનયવાન (૧૧) રાજ્ય અપરાધ રહિત (૧૨) સુડોળ શરીર (૧૩) શ્રદ્ધાવાન (૧૪) સ્થિર ચિત્તવાળા તેમજ સમ્યગ્ ઉપસંપન્ન(શુદ્ધ ભાવથી યુક્ત). આ ગુણોથી યુક્તને

દીક્ષા દેવી જોઈએ અથવા તેમાંથી એક-બે ગુણ ઓછા હોય તો પણ બહુગુણ યુક્તને દીક્ષા દઈ શકાય છે. —અભિધાન રાજેન્દ્ર કોષ, પવજજા પૃષ્ઠ-૭૩૯

દીક્ષા દાતાના લક્ષણ :- ઉપર્યુક્ત ૧૫ ગુણ યુક્ત તથા (૧૬) વિધિપૂર્વક પ્રવ્રજિત (૧૭) સમ્યક્ પ્રકારથી ગુરુકુલવાસમાં રહેનાર (૧૮) પ્રવ્રજ્યાકાળથી સતત અખંડ શીલવાળા (૧૯) પરદ્રોહ રહિત (૨૦) યથોક્ત વિધિથી ગ્રહણ કરેલ સૂત્રજ્ઞાની (૨૧) સૂત્રો તેમજ અધ્યયનો વગેરેનાં પૂર્વાપર સંબંધોનાં જ્ઞાનમાં નિષ્ણાત (૨૨) તત્ત્વજ્ઞ (૨૩) ઉપશાંત (૨૪) પ્રવચન વાત્સલ્યયુક્ત(પ્રવચનપ્રેમી) (૨૫) પ્રાણીઓના હિતમાં રત (૨૬) આદેય વચનવાળા (૨૭) ભાવોની અનુકૂળતાથી શિષ્યોની પરિપાલના કરનારા (૨૮) ગંભીર(ઉદાર મનવાળા) (૨૯) પરીષદ વગેરે આવવાથી દીનતા ન દેખાડનારા (૩૦) ઉપશમ લબ્ધિ સંપન્ન(ઉપશાંત કરવામાં ચતુર), (૩૧) ઉપકરણ લબ્ધિ સંપન્ન, સ્થિર હસ્ત લબ્ધિ સંપન્ન, સૂત્રાર્થ વક્તા (૩૨) ગુરુની આજ્ઞાનુસાર ગુરુ પદ ધારણ કરનારા એવા વિશિષ્ટ ગુણવાળાને ગુરુ બનાવવા જોઈએ. — [અભિધાન રાજેન્દ્ર કોષ પવજજા પૃ. ૭૩૪]

દીક્ષાર્થી પ્રત્યે દીક્ષાદાતાનું કર્તવ્ય :- (૧) દીક્ષાર્થીને પૂછવું જોઈએ કે તમે કોણ છો ? શા માટે દીક્ષા લ્યો છો ? તમને વૈરાગ્ય કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો ? એવી રીતે પૂછ્યા પછી યોગ્યતા જણાય અગર અન્ય કોઈ પ્રકારની અયોગ્યતા ન જણાય તો દીક્ષા દેવી કલ્પે છે. (૨) દીક્ષાને યોગ્ય જાણીને તેને આ સાધ્વાચાર કહેવા જોઈએ. જેમ કે— ૧. હંમેશાં ભિક્ષા માટે જવાનું ૨. ગોચરીમાં અચેત વસ્તુ લેવી ૩. એષણાના દોષથી રહિત શુદ્ધ ગોચરી લેવી ૪. લાલ્યા પછી બાલ વૃદ્ધ વગેરેને દઈને સંવિભાગથી વાપરવું ૫. સ્વાધ્યાયમાં હંમેશાં લીન રહેવું ૬. આજીવન સ્નાન નહિ કરવાનું ૭. જમીન ઉપર કે પાટ ઉપર સૂવાનું ૮. લોચ વગેરે કષ્ટ સહન કરવાનું, ૯. પગ-પાળા વિહાર કરવાનું વગેરે. જો તે આ બધું સહર્ષ સ્વીકાર કરી લ્યે તો તેને દીક્ષા દેવી જોઈએ — [નિશીથ ચૂર્ણ પૃષ્ઠ ૨૭૮]

નવદીક્ષિત સાધુ-સાધ્વી પ્રત્યે દીક્ષાદાતાનું કર્તવ્ય :- (૧) શસ્ત્ર પરિજ્ઞાનું (આચારાંગ સૂત્રના પ્રથમ અધ્યયનનું) અધ્યયન કરાવવું અથવા છ જીવનિકાયનું (દશવૈકાલિક સૂત્રના ચોથા અધ્યયનનું) અધ્યયન કરાવવું.

(૨) તેના અર્થ-પરમાર્થ સમજાવવા કે આ પૃથ્વી વગેરે જીવ છે. તડકો-છાંયો પુદ્ગલ વગેરે અજીવ છે. તથા પુણ્ય-પાપ, આશ્રવ-સંવર, નિર્જરા, બંધ-મોક્ષ નવ તત્ત્વનું સ્વરૂપ, કર્મબંધના હેતુ, તેના ભેદ, પરિણામ વગેરેનું પરિજ્ઞાન કરાવવું.

(૩) આ તત્ત્વોને ફરીથી સમજાવીને, તેને ધારણ કરાવવા, શ્રદ્ધા કરાવવી.

(૪) ત્યાર પછી તેને જીવોની જતના અને વિવેક શીખવાડવો.

(૫) શીખડાવ્યા પછી શ્રદ્ધા અને વિવેકની પરીક્ષા કરવી, જેમ કે— ઊભા રહેવા, બેસવા, સૂવા કે પરઠવા માટે સચેત ભૂમિ બતાવીને કહેવું કે અહીંયા ઊભા રહો, પરઠો વગેરે. તેમ સાંભળીને સચિત્ત સ્થળ જોઈને તે ચિંતિત થાય છે કે નહીં તેમ તેની પરીક્ષા કરવી. એવી રીતે તળાવ વગેરે ભીની ભૂમિમાં ચાલે કે નહીં, દીવો તરતો મૂકે કે નહીં, ગરમીમાં હવા નાખે કે નહીં તથા વનસ્પતિ કે ત્રસજીવવાળા રસ્તા પર ચાલે કે નહીં, તેમ તેનું નિરીક્ષણ કરવું. એષણા દોષયુક્ત ભિક્ષા ગ્રહણ કરવાનું કહીને પણ તેની પરીક્ષા કરવી.

આ રીતે અધ્યયન, અર્થજ્ઞાન, શ્રદ્ધાન, વિવેક તથા પરીક્ષામાં યોગ્ય હોય તેને ઉપસ્થાપિત કરવા(વડી દીક્ષા દેવી) જોઈએ. ઉપર લખેલ વિધિથી જે યોગ્ય ન બન્યા હોય, તેને દીક્ષા દેવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે. —[નિ. ચૂર્ણ પૃ. ૨૮૦]

નિબંધ - ૨૦

આચાર્ય વિગેરે આગેવાનોની જવાબદારી

આઠ સંપદાઓથી સંપન્ન ભિક્ષુ(સાધુ) ને જ્યારે આચાર્ય પદ પર પ્રતિષ્ઠિત કરે છે ત્યારે તે સંપૂર્ણ સંઘના ધર્મશાસ્ત્ર(આચાર્ય) થઈ જાય છે. ત્યારે તેને સંઘ સંરક્ષણ અને સંવર્ધનના અનેક કર્તવ્યોની જવાબદારી સંભાળવી પડે છે. તેમાં પ્રમુખ જવાબદારી ચાર પ્રકારની છે— (૧) આચાર વિનય (૨) શ્રુત વિનય (૩) વિક્ષેપણા વિનય (૪) દોષ નિર્ધાતના વિનય. દશા.દ.૪.

(૧) આચાર વિનય :- આચાર્ય(ગણી)નું મુખ્ય કર્તવ્ય છે કે સૌથી પહેલાં શિષ્યોને આચાર સંબંધી શિક્ષાઓથી સુરક્ષિત કરે, તે આચાર સંબંધી શિક્ષા ચાર પ્રકારની છે— ૧. સંયમની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિના વિધિ-નિષેધોનું જ્ઞાન કરાવવું. યતિ ધર્મ, પરિષદજય આદિનો યથાર્થ બોધ દેવો. ૨. અનેક પ્રકારની તપશ્ચર્યાઓના ભેદ-પ્રભેદોનું જ્ઞાન કરાવવું. તપ કરવાની શક્તિ અને ઉત્સાહ વધારવો. નિરંતર તપશ્ચર્યા કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે આગમોક્ત ક્રમથી તપશ્ચર્યાની અને પારણામાં પરિમિત પથ આહારાદિના સેવનની વિધિનું જ્ઞાન કરાવવું. ૩. ગીતાર્થ અગીતાર્થ ભદ્રિક પરિણામી આદિ બધાની સંયમ સાધના નિર્વિઘ્ન સંપન્ન થવા માટે આચાર શાસ્ત્રો તથા છેદસૂત્રોના આધારે બનાવેલ ગચ્છ સંબંધી નિયમો,

ઉપનિયમો(સમાચારી)નું સમ્યગ્જ્ઞાન કરાવવું. ૪. ગણની સામૂહિક ચર્યાનો ત્યાગ કરી એકલા વિહાર કરવાની યોગ્યતાનું, વચનું તથા વિચરણ કાલમાં સાવધાનીઓ રાખવાનું જ્ઞાન કરાવવું અને એકલા વિહાર કરવાની ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયોનું જ્ઞાન કરાવવું. કારણ કે સાધુનો બીજો મનોરથ એ છે કે ‘ક્યારે હું ગચ્છના સામૂહિક જીવનથી અને સંઘીય કર્તવ્યોથી મુક્ત થઈને એકાકીવિહાર ચર્યા ધારણ કરું?’ તેથી એકાકીવિહાર ચર્યાની વિધિનું જ્ઞાન કરાવવું તે આચાર્યનો ચોથો આચાર વિનય છે.

આચારાંગ સૂત્ર શ્રુ.૧,અ.૫ અને ૬માં પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત બંને પ્રકારે એકાકી વિહારચર્યાના લક્ષણ બતાવ્યા છે. તેમાંથી અપ્રશસ્ત એકલવિહાર ચર્યાના વર્ણનને લક્ષ્યમાં રાખીને વર્તમાનમાં એકલવિહાર ચર્યાના નિષેધની પરંપરા પ્રચલિત છે, પરંતુ ૧. પ્રસ્તુત સૂત્ર કથિત આચાર્યનું કર્તવ્ય અને ૨. સ્થાનાંગ સૂત્ર કથિત ભિક્ષુનો બીજો મનોરથ તથા ૩. શ્રી ભગવતી સૂત્ર કથિત ગણવ્યુત્સર્ગ તપ આદિ આગમ વર્ણનોને જોતાં એકલવિહાર ચર્યાનો સર્વથા વિરોધ કરવો, આગમ સમ્મત કહી શકાતો નથી. આ પાઠની વ્યાખ્યામાં પણ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે કે આચાર્ય એકાકીવિહાર ચર્યા ધારણ કરવાને માટે બીજાને ઉત્સાહિત કરે તથા સ્વયં પણ અનુકૂળ અવસર જાણી, નિવૃત્ત થઈને આ ચર્યાને ધારણ કરે. આ સૂત્રની નિર્યુક્તિ ચૂર્ણિના સંપાદક મુનિરાજે પણ એવું સૂચિત કર્યું છે કે— **એકલવિહાર ચર્યાનો એકાન્ત નિષેધ કરવો ઉચિત નથી અને તેવું પ્રરૂપણ-નિરૂપણ કરવું તે અનંત સંસાર વધારવાનું કારણ છે.** આ રીતે આચાર્યનો ચાર પ્રકારનો આચાર વિનય આ સૂત્રમાં દર્શાવેલ છે.

(૨) શ્રુતવિનય : ૧-૨. આચાર ધર્મની શિક્ષા આપવા સાથે-સાથે આચાર્યનું બીજું કર્તવ્ય છે— આજ્ઞાધીન શિષ્યોને સૂત્ર તથા અર્થ ની યોગ્ય વાચના આપી શ્રુતસંપન્ન બનાવવા . ૩. એ સૂત્રાર્થનો જ્ઞાન દ્વારા તપ સંયમમાં વધારો થાય તેના ઉપાયોની જાણકારી આપવી અર્થાત્ શાસ્ત્રજ્ઞાનને જીવનમાં અમલ કરાવવો અથવા સમયાંતરે તેમને હિત શિક્ષા આપવી. ૪. સૂત્રમાં વિશેષ રુચિ રાખનાર શિષ્યોને પ્રમાણનયની ચર્યા દ્વારા અર્થ-પરમાર્થ સમજાવવો. છેદસૂત્ર વિગેરે દરેક આગમો ની ક્રમશઃ વાચના આપવી. વાચના આપતા સમયે આવતી મુશ્કેલીઓને નિવારી શ્રુત વાચના પૂરી કરવી. આ આચાર્યના ચાર પ્રકારના ‘શ્રુતવિનય’ છે.

(૩) વિક્ષેપણાવિનય : ૧. જે ધર્મના સ્વરૂપથી અજાણ છે, તેને ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવવું. ૨. જે અણગાર ધર્મ પ્રત્યે ઉત્સુક નથી તેને અણગારધર્મને સ્વીકાર

કરવા પ્રોત્સાહિત કરવો. અથવા ૧. યથાર્થ સંયમ ધર્મ સમજાવવો. ૨. સંયમ ધર્મના યથાર્થ જ્ઞાતાને જ્ઞાન વિગેરેમાં પોતાના સમાન બનાવવો. ૩. કોઈ અપ્રિય પ્રસંગથી કોઈ ભિક્ષુને સંયમ ધર્મથી અરુચિ થઈ જાય તો તેને વિવેક પૂર્વક ફરીથી સ્થિર કરવો. ૪. શ્રદ્ધાળુ શિષ્યોને સંયમધર્મની પૂર્ણ આરાધના કરાવવા હંમેશા તત્પર રહેવું. આ ચાર પ્રકારે આચાર્યનો ‘વિક્ષેપણાવિનય’ છે.

(૪) દોષનિર્ધાતના વિનય : શિષ્યોની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરતા હોવા છતાં વિશાળ સમૂહમાં સાધના કરવાવાળો કોઈ સાધક છદ્મસ્થ દશાને કારણે કષાયોને વશ થઈ કોઈ વધારે દોષને પાત્ર થઈ શકે છે. ૧. તેના ક્રોધ વિગેરેની દશા સમ્યક્ પ્રકારથી દૂર કરવી. ૨. રાગ-દ્વેષવાળી અવસ્થાનું તટસ્થતાપૂર્વક સમાધાન કરવું. ૩. અનેક પ્રકારની અપેક્ષાઓથી પરવશ બનેલ શિષ્યોની અપેક્ષાઓને ઉચિત ઉપાયોથી દૂર કરવી. ૪. આ જુદા-જુદા દોષોનું નિવારણ કરી સંયમમાં સુદૃઢ-સ્થિર કરવો. અથવા શિષ્યોના ઉપરોક્ત દોષોનું નિવારણ કરતા છતાં, પોતાના આત્માને સંયમ ગુણોમાં પરિપૂર્ણ રાખવો. આ પ્રકારે શિષ્ય સમુદાયમાં ઊભા થયેલા દોષોને દૂર કરવા, આ આચાર્યના ચાર પ્રકારના ‘દોષનિર્ધાતનાવિનય’ છે.

સંપૂર્ણ ઐચર્ય ધરાવનાર રાજા, પજાનો પાલનહાર હોય તો જ તે યશ-કીર્તિને પ્રાપ્ત કરી સુખી થાય છે. આવી રીતે આઠ સંપદા યુક્ત આચાર્ય શિષ્ય-સમુદાયની વિવેક પૂર્વક સાર-સંભાળ રાખે અને સંયમની આરાધના કરાવે તો તે વહેલી તકે મોક્ષ ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે. ભગવતી સૂત્ર શ.૫ ઉ.૬માં કહેલ છે કે સમ્યક્ પ્રકારે ગચ્છની સાર-સંભાળ રાખનાર આચાર્ય, ઉપાધ્યાય એ ભવે કે બીજા અથવા ત્રીજા ભવમાં અવશ્ય મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

આચાર્યના સ્થાન પર અન્ય કોઈપણ ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થવિર, ગુરુ વિગેરે ગચ્છના મુખ્ય નાયક હોય એ દરેકને આ સૂત્રોક્ત કર્તવ્યનું પાલન અને ગુણોને ધારણ કરવા જરૂરી સમજવા જોઈએ.

નિબંધ - ૨૧

આચાર્ય તથા શિષ્યોનું એકબીજા પ્રત્યે કર્તવ્ય

આચાર્યનું કર્તવ્ય— (૧) શિષ્યોને સંયમ અને તપ-ત્યાગ સબંધી સમાચારીનું જ્ઞાન આપવું તથા તેના પાલનમાં શિક્ષિત કરવા. સમૂહમાં રહેવાની કે એકલા રહેવાની વિધિઓ તથા આત્મ સમાધિની રીતોનું જ્ઞાન તથા તેનો અભ્યાસ કરાવવો.

(૨) આગમોના ક્રમ પ્રમાણે અધ્યયન-વાંચન કરાવવું, અર્થ જ્ઞાન કરાવી તેનાથી કઈ રીતે હિત-અહિત થાય, તે સમજાવવું અને તેનાથી પૂર્ણ આત્મકલ્યાણ સાધવાનો બોધ આપી સંપૂર્ણ વાચના આપવી. (૩) શિષ્યોની શ્રદ્ધાને પૂર્ણરૂપથી દ્રઢ બનાવવી અને જ્ઞાન તથા ગુણોમાં પોતાના જેવા બનાવાવનો પ્રયત્ન કરવો. (૪) શિષ્યોમાં પેદા થયેલ દોષ-કષાય, કલહ, આકાંક્ષાઓ, અપેક્ષાઓનું યોગ્ય ઉપાયો દ્વારા સમાધાન કરવું. એવું કરવા સાથે પોતાના સંયમ ગુણોની તથા આત્મ સમાધિને પૂર્ણરૂપથી સુરક્ષિત તથા પ્રગતિશીલ રાખવી.

શિષ્યોનું કર્તવ્ય : (૧) જરૂરી ઉપકરણો મેળવવા, તેને સુરક્ષિત રાખવા તથા સરખી વહેચણીમાં ચતુરાઈ હોવી. (૨) હંમેશાં આચાર્ય અને ગુરુજનોને અનુકૂળ રહેવું. (૩) ગણની કીર્તિમાં વધારો, અપકીર્તિનું નિવારણ તથા રત્નાધિકો (પોતાના થી દીક્ષા પર્યાયમાં મોટા) પ્રત્યે આદર ભાવ અને સેવા કરવામાં તૈયાર હોવું. (૪) શિષ્ય વૃદ્ધિ, તેના સંરક્ષણ-શિક્ષણમાં સહયોગી થવું. રોગી-બિમાર સાધુઓની યોગ્ય દેખભાળ તથા સંભાળ લેવી અને દ્રષ્ટાભાવ રાખી સાધુઓમાં શાંતિ જાળવી રાખવામાં હોશિયાર થવું. દશા.દ.૪.

નિબંધ - ૨૨

આચાર્ય પદની જરૂરિયાત અને સંપદા

સાધુ-સાધ્વિઓના સમુદાયની યોગ્ય વ્યવસ્થા માટે આચાર્યનું હોવું ખૂબજ જરૂરી છે. વ્યવહાર સૂત્ર ઉદ્દેશક ત્રીણમાં નવદીક્ષિત (ત્રણ વર્ષની દીક્ષા પર્યાય સુધી), બાળક (૧૬ વર્ષની ઉંમર સુધી), તથા તરુણ (૪૦ વર્ષની ઉંમર સુધી) સાધુ-સાધ્વિઓને આચાર્ય તેમજ ઉપાધ્યાયની નિશ્રા વગર રહેવાની સ્પષ્ટ મનાઈ છે. સાથે-સાથે તુરંત પોતાના આચાર્ય, ઉપાધ્યાય નક્કિ કરવાનું ચોક્કસ સૂચન છે. સાધ્વી માટે પ્રવર્તિની નિશ્રા સહિત ત્રણ પદવીધરોની નિશ્રા હોવી જરૂરી છે. એ પદવીધર શિષ્ય-શિષ્યાઓના વ્યવસ્થાપક તથા અનુશાસક હોય છે. તેથી તેનામા ખાસ ગુણો હોવા જરૂરી છે. વ્યવહાર સૂત્રના ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં તેના આવશ્યક અને ઔચિત્ય પૂર્ણ યોગ્યતાના ગુણ કહેવામાં આવેલ છે. જે આગળ નિબંધ નં. ૨૮ દ્વારા સમજાવેલ છે.

દશાશ્રુત સ્કંધ સૂત્ર, દશા-૪માં આચાર્યના આઠ મુખ્ય ગુણ કહ્યા છે. જેને આઠ સંપદા પણ કહેવામાં આવેલ છે. જેમ કે—

૧. આચાર સંપન્ન— સંયમ સંબંધી જિનાજ્ઞાનું સંપૂર્ણ પાલન કરવાવાળા, ક્રોધ

માન વિગેરે કષાયોથી મુક્ત સુંદર સ્વભાવ વાળા .

૨. શ્રુત સંપન્ન— આગમમાં બતાવેલ ક્રમ પ્રમાણે અનેક શાસ્ત્રોને કંઠસ્થ કરી ધારણ કરેલ હોય, તથા તેના અર્થ, પરમાર્થને ધારણ કરવાવાળા .

૩. શરીર સંપન્ન— યોગ્ય શરીર રચનાવાળા તથા સશક્ત અને સ્વસ્થ શરીરવાળા.

૪. વચન સંપન્ન— આદેય વચનવાળા, મધુર વચનવાળા, રાગ-દ્વેષ રહિત તથા ભાષાને લગતા દોષો વગરના વચન બોલવાવાળા.

૫. વાચના સંપન્ન— સૂત્રોના પાઠનું ઉચ્ચારણ કરવા-કરાવવાવાળા, અર્થ પરમાર્થ ને સમજાવવામાં તથા શિષ્યની પાત્રતા-યોગ્યતાનો નિર્ણય કરી શાસ્ત્રજ્ઞાન આપવામાં નિપુણ. યોગ્ય શિષ્યોને રાગ-દ્વેષ કે કષાય મુક્ત થઈને અધ્યયન કરાવવાના સ્વભાવવાળા.

૬. મતિ સંપન્ન— સ્મરણ શક્તિવાળા તથા ચારેય પ્રકારની બુદ્ધિથી યુક્ત બુદ્ધિમાન હોય અર્થાત્ સાવ ભોળા કે ભદ્રિક ન હોય.

૭. પ્રયોગ મતિ સંપન્ન— શાસ્ત્રાર્થના વાદ-વિવાદમાં, પશ્નો-જિજ્ઞાસાઓનું સમાધાન-ઉકેલ દેવામાં, પરિષદનો વિચાર કરી યોગ્ય વિષયનું વિશ્લેષણ કરવામાં તથા સેવા વ્યવસ્થામાં, ખરા સમયે યોગ્ય બુદ્ધિની ઉપજ થવી, સમય પર સાચો લાભદાયક નિર્ણય તથા તેનો આચરણ કરી શકે.

૮. સંગ્રહ પરિજ્ઞા સંપન્ન— વ્યવસ્થા તથા સેવા દ્વારા સાધુ-સાધ્વીની અને વિચરણ તથા ધર્મ પ્રભાવના દ્વારા શ્રાવક-શ્રાવિકાઓની ભક્તિ, નિષ્ઠા, જ્ઞાન, વિવેકનો વધારો કરવાવાળા. જેનાથી સંયમના જરૂરી વિચરણ ક્ષેત્ર, ઉપધિ-ઉપકરણ, આહારની પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રાપ્તિ થતી રહે અને દરેક શ્રમણ-શ્રમણી મુશ્કેલી વગર સંયમ આરાધના કરતા રહે.

નિબંધ - ૨૩

૮ સંપદાઓની ઉપયોગિતા તથા વિવેક

(૧) સર્વપ્રથમ આચાર્ય માટે ‘આચાર-સંપન્ન’ હોવું જરૂરી છે. કારણ કે, આચાર ની શુદ્ધિથી જ વ્યવહાર શુદ્ધ થાય છે.

(૨) અનેક સાધકોના માર્ગદર્શક હોવાથી ‘શ્રુતજ્ઞાનથી સંપન્ન’ હોવું જરૂરી છે. બહુશ્રુત જ દરેક જગ્યાએ નિર્ભય વિચરણ કરી શકે છે.

(૩) શારીરિક સુડોળતા હોવાથી જ્ઞાન અને ક્રિયા પ્રભાવશાળી હોય શકે છે, રોગી, બેડોળ શરીર ધર્મ પ્રભાવનામાં સહાયક બનતા નથી.

(૪) ધર્મના પ્રચારમાં મુખ્ય સાધન વાણી પણ છે. તેથી ત્રણ યોગ્યતા સાથે-સાથે 'વચન સંપદા' પણ આચાર્ય માટે ખૂબજ જરૂરી હોય છે.

(૫) બાહ્ય પ્રભાવની સાથે-સાથે યોગ્ય શિષ્યોની સંપદા પણ જરૂરી છે. કારણ કે, સર્વગુણસંપન્ન એકલી વ્યક્તિ પણ વિશાળ કાર્યમાં વધારે સફળ થઈ શકતી નથી. તેથી વાચના દ્વારા અનેક બહુશ્રુત, ગીતાર્થ, પ્રતિભાશાળી શિષ્યોને તૈયાર કરવાના હોય છે. તેથી 'વાચના દેવામાં કુશળ' હોવું જરૂરી છે.

(૬) શિષ્યો પણ જુદા-જુદા તર્ક, બુદ્ધિ, રુચિ, આચારવાળા હોય છે. તેથી આચાર્યનું દરેકના સંરક્ષણ તથા પ્રગતિ માટે યોગ્ય 'બહુમુખી બુદ્ધિસંપન્ન' હોવું જરૂરી છે.

(૭) વિશાળ સમુદાયમાં અનેક પ્રસંગો તથા ગુંચવાડા ઊભા થતા હોય છે. તેનું યોગ્ય સમયે તુરંત યોગ્ય ઉકેલ કરવા માટે મતિસંપદાની સાથે પ્રયોગમતિસંપદા પણ હોવી જરૂરી છે. બીજા અનેક મતમતાંતરોના સૈદ્ધાંતિક વિવાદ કે શાસ્ત્રાર્થનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તેનો યોગ્ય રીતે સામનો કરવાનો રહે છે. એ સમયે તર્કબુદ્ધિ અને શ્રુતનો પ્રયોગ, ધર્મની મહત્તા વધારનારો બની રહે છે.

(૮) ઉપરોક્ત ગુણો ના પ્રતાપે ધર્મનો પ્રચાર થવાથી દરેક જગ્યાએ કીર્તિની વૃદ્ધિ થવાથી, શિષ્ય પરિવારની પણ વૃદ્ધિ થાય છે. વિશાળ શિષ્ય સમુદાયની સંયમની વિધિસર આરાધના થાય, એના માટે વિચરણ ક્ષેત્ર, ઉપકરણ, ગોચરી વગેરની સુલભતા તથા અભ્યાસ, વાંચન, સેવા, વિનય વ્યવહારની યોગ્ય વ્યવસ્થા અને સંયમ સમાચારીના પાલનની દેખ-રેખ, સારણા-વારણા વગેરે સુવ્યવસ્થિત હોવા ખૂબજ જરૂરી છે. આનો સંગ્રહ પરિજ્ઞા સંપદામાં સમાવેશ છે.

આ પ્રકારે આઠેય પ્રકારની સંપદા પરસ્પર એક બીજાની પૂરક તથા સ્વતંત્ર રીતે મહત્ત્વની છે. આવા ગુણો થી યુક્ત આચાર્યનું હોવું દરેક ગણ-ગચ્છ-સમુદાય માટે અનિવાર્ય છે. જેમ કુશળ નાવિક વગર નૌકાના યાત્રિઓ માટે સમુદ્રમાં પૂર્ણ સુરક્ષાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે, તે જ રીતે આઠ સંપદાઓથી યુક્ત આચાર્યના અભાવે સંયમ સાધકોની સાધના હંમેશાં વિરાધના વગર થાય તેમજ તેની દરેક રીતે શુદ્ધ આરાધના થાય તે શક્ય નથી.

પ્રત્યેક શ્રમણનો વિવેક :- પ્રત્યેક સાધકનું પણ એ કર્તવ્ય છે કે પોતે જ્યાં સુધી પૂર્ણ યોગ્ય અને ગીતાર્થ-બહુશ્રુત ન બની જાય ત્યાં સુધી ઉપરોક્ત યોગ્યતા થી યુક્ત આચાર્યની નિશ્રામાં જ પોતાનું સંયમી જીવન સુરક્ષિત રહે તે માટે તેણે હંમેશાં પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. કોઈ કર્મ સંયોગે શ્રેષ્ઠ યોગ્યતા વગરના ગુરુ

આચાર્ય કે ગચ્છાધિપતિનો સહવાસ પ્રાપ્ત થઈ જાય અને તેને પોતાની સંયમ સાધના તથા આત્મસમાધિમાં સંતોષ ન થાય તો તેને વિવેક પૂર્વક કષાયભાવ વગર પોતાના ગચ્છ કે ગુરુ માં ફેરબદલી કરી શકે છે.

ઠાણાંગ સૂત્રમાં ગચ્છ ફેરબદલી માટે આવા જ અનેક કારણોની સ્પષ્ટતા કરેલી છે. બૃહત્કલ્પ સૂત્ર ઉદ્દેશક-૪મા ગચ્છ અથવા ગુરુની ફેરબદલી માટે વિવેક પૂર્વકની વિધિનો ઉલ્લેખ કરેલ છે. તેથી ઘર છોડનાર સાધકને જેવો પણ સંયોગ મળી ગયો હોય તેમાં દીર્ઘદષ્ટિ રાખી લાભાલાભની તુલના કરી ગંભીરતા પૂર્વક નવો નિર્ણય કરવો જિનાજ્ઞા મુજબ છે, તેવું ઉપરોક્ત દર્શાવેલ આગમ પાઠથી સમજવું જોઈએ. ધ્યાન એ રહેવું જોઈએ કે આગમના વિધિ-વિધાનોની અવહેલના ન થવી જોઈએ તથા વચન વ્યવહારથી ગુરુ રત્નાધિકની કોઈપણ પ્રકારે આશાતના ન થવી જોઈએ.

નિબંધ - ૨૪

આગમોક્ત સાત પદ તથા તેની ઉપયોગિતા

બૃહત્કલ્પ સૂત્ર, ઉદ્દેશક-૪, સૂત્ર-૨૦માં સાત પદવીના નામ આપેલ છે, તેનું સ્વરૂપ આ પ્રકારે છે-

(૧) **આચાર્ય :** જે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય; આ પાંચ આચારોનું સ્વયં પાલન કરે અને આજ્ઞાનુવર્તી શિષ્યો પાસે પાલન કરાવે, જે સાધુ સંઘના સ્વામી અને સંઘમાં અનુગ્રહ-નિગ્રહ, સારણા અને ધારણા કરવા કરાવવામાં કુશળ હોય, લોક-સ્થિતિથી જાણકાર હોય, આચાર સંપદા વિગેરે આઠ ગુણોના ધારક હોય તે આચાર્ય પદને લાયક છે.

(૨) **ઉપાધ્યાય :** જે પોતે દાદશાંગ શ્રુતના વિશેષજ્ઞ હોય, અભ્યાસ માટે આવનાર શિષ્યોને આગમોનો અભ્યાસ કરાવવાવાળા હોય, અને વ્યવહાર સૂત્ર, ઉદ્દે.૩, સૂત્ર-૩માં કહેવામાં આવેલ ગુણો તથા ત્યાં દર્શાવેલ સૂત્રોના ધારક હોય તે ઉપાધ્યાય પદ માટે યોગ્ય છે.

(૩) **પ્રવર્તક :** આ પદ થોડી સંખ્યાવાળા સાધુ સમુદાયમાં આચાર્યને બદલે આપવામાં આવે છે. વિશાળ સમૂહમાં પ્રવર્તક પદવીધારી આચાર્યના સહાયક હોય છે. જે સાધુઓની યોગ્યતા અને રુચિ જોઈ આચાર્યએ બતાવેલ કાર્યોમાં તથા તપ-સંયમની પ્રવૃત્તિમાં, વૈયાવૃત્ય, સેવા, સારવાર, વાંચન-અભ્યાસ વિગેરે માટે

તેઓની નિમણુંક કરે, આ પદવીવાળાની યોગ્યતા આચાર્ય જેવી હોવી તે જ ઉત્તમ છે. ઓછામાં ઓછા ઉપાધ્યાયની તુલનામાં તો હોવાજ જોઈએ.

(૪) સ્થવિર : જે સાધુઓના સંયમ પાલનમાં શિથિલતા જોઈ અથવા તેને સંયમ થી વિચલિત જોઈ આ લોક-પરલોક સબંધી કઠણાઈઓ, અનિષ્ટો તથા દોષોનો ઉપદેશ આપી તેને તેના કર્તવ્યમાં સ્થિર કરે.

(૫) ગણી : જે કેટલાક સાધુ સમુદાયના મુખી હોય અને સાધ્વીઓની દેખ-રેખ કે તેની વ્યવસ્થા કરવાવાળા હોય તેને જ ગણી સમજવા અથવા મુખ્ય આચાર્યની નિશ્રામાં અનેક આચાર્ય કે ભાવી આચાર્ય હોય છે તેને ગણી કહેવામાં આવે છે.

(૬) ગણધર : જે કેટલાક સાધુઓને લઈને સંઘાડા પ્રમુખ બનીને વિચરણ કરતા હોય. તેની યોગ્યતાનું કથન બૃહત્કલ્પ ઉદ્દે.૩ સૂત્ર-૧,૨માં તથા તેના છ ગુણો ઠાણાંગ સૂત્રમાં દર્શાવેલ છે.

(૭) ગણાવરછેક : જે સાધુઓના ખાન-પાન, સ્થાન, વિચરણ, દવા-ઉપચાર, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરેની અનેક વ્યવસ્થાઓના સંચાલન કરનાર હોય.

જે સમુદાયમાં એક બે સંઘાડા(જુડ-સમુહ)જ વિચરતા હોય ૫-૭ સંત જ હોય તે સાધુ સમુદાયમાં સ્થવિર અથવા પ્રવર્તકનું હોવું જરૂરી છે. આચાર્ય ઉપાધ્યાય હોવા જરૂરી નથી. જે સમુદાયમાં ત્રણ કે વધારે સમૂહ વિચરણ કરતા હોય અથવા ૧૦થી વધારે સંતોનો સમૂહ હોય તો તે સંઘાડામાં ઓછામાં ઓછા આચાર્ય-ઉપાધ્યાય બે પદ પર નિમણુંક કરવી જરૂરી છે. સો(૧૦૦)થી વધારે તથા સેંકડો સાધુઓનો સમુદાય હોય તેમાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થવિર તથા ગણાવરછેક એ પાંચે પદવીધારકોનું હોવું જરૂરી છે— વ્યવહાર ભાષ્ય.

બાકીની બે પદવીઓ ગણી અને ગણધર તો નાના મોટા સમુદાયોમાં સહજ પણે હોય છે. કારણ કે, કેટલાક શિષ્યોની સંપદા થઈ જવાથી તથા યોગ્ય શ્રુત અભ્યાસ થઈ જવાથી કોઈ પણ ભિક્ષુ ગણી બની શકે છે અને મુખી થઈને વિચરણ કરવાવાળા અનેક ગણધર-ગણધારક હોય શકે છે. ભાષ્યમાં કહેવામાં આવેલ છે કે ઉપરના પાંચ મુખ્ય પદવી ધારક વગરના વિશાળ ગચ્છમાં રહેવું ન જોઈએ કારણ કે, ત્યાં આત્મ અસમાધિ તથા અવ્યવસ્થા થવાની પૂર્ણ શક્યતા છે

એ પ્રમાણે ઓછી સંખ્યા વાળા સાધ્વી સમુદાયમાં પ્રવર્તિની કે સ્થવિરાથી ચાલે છે. દસથી વધારે સંખ્યા હોય તો પ્રવર્તિનીનું હોવું જરૂરી છે. તથા સૌ(૧૦૦) થી વધારે સેંકડોની સંખ્યા હોય તો ગણાવરછેદિનીનું હોવું જરૂરી છે. ચાલીસ વર્ષ

સુધીની સાધ્વીઓ માટે ઉપાધ્યાયનું નેતૃત્વ જરૂરી છે. તથા સિત્તેર વર્ષ સુધીની સાધ્વીઓ માટે આચાર્યનું નેતૃત્વ હોવું જરૂરી છે— વ્યવ. ઉદ્દે. ૭.

સાધ્વીઓમાં પણ સંઘાડા પ્રમુખ અને પ્રવર્તિનીઓ એકથી વધારે હોય શકે છે. પ્રવર્તિનીની યોગ્યતા આચાર્ય, ઉપાધ્યાયના જેવી જ સમજવી જોઈએ. નાના સમુદાયમાં તેની યોગ્યતા પ્રવર્તક સમકક્ષ ગણવી જોઈએ. સમુદાયને વ્યવસ્થિત ચલાવવા માટે જ આ પદવીઓની જરૂરિયાત છે એમ સમજવું જોઈએ.

પન્યાસ, સૂરી, મંત્રી, મહામંત્રી, સૂરીશ્વર, યુવાચાર્ય, ઉપાચાર્ય, ઉપપ્રવર્તક, ગાદીપતિ, ગચ્છાધિપતિ વિગેરે પદ-હોદ્દાઓ આગમમાં કહેવામાં આવેલ નથી અને સંધ વ્યવસ્થા માટે આ પદોની કોઈ જરૂરિયાત પણ નથી તેમજ ઉપયોગિતા પણ નથી. તથા આ પદો વગર પણ સમ્પૂર્ણ સંઘની વ્યવસ્થા કરી શકાય છે, જે આગમ અને તેની વ્યાખ્યાઓનો અભ્યાસ કરવાથી સમજી શકાય છે. આચાર્ય, પ્રવર્તક વગેરેને પદથી નિવૃત્તિ લેવી હોય ત્યારે તેણે પદનો ત્યાગ કરી અન્ય યોગ્ય સાધુની આચાર્ય, પ્રવર્તક પદ પર નિમણુંક કરી દેવી જોઈએ. જીવનના અંતિમ સમય સુધી કોઈને કોઈ પદ પર રહેવું જરૂરી નથી. પદ તો કાર્યભાર સંભાળવા માટે હોય છે. અને જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે કાર્યભાર સંભાળવાની ક્ષમતા ન હોય અથવા નિવૃત્ત થઈ સાધના કરવી હોય તો પદનો ત્યાગ કરી શકાય છે, એવું કરવામાં કોઈ અપરાધ કે અપમાન થતું નથી. તેથી ઉપાચાર્ય, ઉપપ્રવર્તક, યુવાચાર્ય ગાદીપતિ વિગેરે જે પદ આગમમાં દર્શાવેલ નથી તે ન આપવા જોઈએ. જે શ્રમણ યોગ્ય છે અને સંધ વ્યવસ્થાનો કાર્યભાર સંભાળવા યોગ્ય છે તેને આગમમા દર્શાવેલ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય તથા પ્રવર્તક પદ જ આપવું જોઈએ. પદ નિવૃત્ત શ્રમણ સ્થવિર કહેવાય છે.

વિશાળ સમુદાય—સંધ હોય તો અનેક આચાર્ય, અનેક ઉપાધ્યાય અને અનેક પ્રવર્તકની નિમણુંક થઈ શકે છે. પરંતુ આગમથી વિમુખ જુદા-જુદા નવા પદોની પરંપરા ચલાવવી વધારાની પ્રવૃત્તિ છે. જે આગમ અભ્યાસની ખોટ તથા આગમ પ્રત્યેની નિષ્ઠાની ખામી તેમજ લૌકિક પ્રવાહ સંસ્કારના કારણે પૈદા થયેલ ભૂલ છે. તેથી જિનશાસનના હિતેચ્છુ આગેવાનોએ આગમનો ગંભીરતા પૂર્વક અભ્યાસ કરી સંધ વ્યવસ્થામાં આગળ આવવું જોઈએ અને દરેક પ્રવૃત્તિ નિર્ગ્રન્થ-પ્રવચનને આગળ રાખી અર્થાત્ શાસ્ત્રને મુખ્ય સમજીને જ કરવી જોઈએ. શાસ્ત્રનો ગંભીરતા પૂર્વક અભ્યાસ-અનુભવ કર્યા વગર પોત-પોતાની બુદ્ધિ કે બહુમતથી અન્યાન્ય પ્રવૃત્તિઓ શરૂ ન કરવી જોઈએ.

સંઘાડા પ્રમુખની યોગ્યતા તથા વિવેક

૧. વ્યવહાર સૂત્ર ઉદ્દેશક-૩, સૂત્ર-૧,૨મા કહેવામાં આવેલ છે કે જો કોઈ ભિક્ષુ ગણ પ્રમુખ તરીકે વિચરણ કરવા ઈચ્છે તો તેનું **પલિચ્છન્ન** - ગુણ સંપન્ન હોવું જરૂરી છે. અર્થાત્ જે શિષ્ય સંપદા અને શ્રુત સંપદા ધારક હોય તે જ પ્રમુખ સ્વરૂપે વિચરણ કરી શકે છે. અહીં ભાષ્યકારે શિષ્ય સંપદા તથા શ્રુત સંપદાના ચાર પ્રકાર કહેલ છે, તેમાંથી પહેલા પ્રકાર મુજબ જે બન્ને સંપદા ધારક હોય તેણે જ પ્રમુખ સ્વરૂપે વિચરણ કરવું જોઈએ.

જો પોત-પોતાના શિષ્ય બનાવવાની પરમ્પરા ન હોય તો શ્રુત સંપન્ન તથા બુદ્ધિમાન ભિક્ષુ ગણના કેટલાક સાધુઓને લઈને તે પ્રમુખપદ ધારણ કરી વિચરણ કરી શકે છે.

જે ભિક્ષુને એક કે એકથી વધારે શિષ્ય હોય તે શિષ્ય સંપદાવાળા કહેવાય છે. જે આવશ્યક સૂત્ર, દશવૈકાલિક સૂત્ર, ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર તથા આચારાંગ સૂત્ર અને નિશીથ સૂત્રના મૂળ અને અર્થને ધારણ કરનાર હોય અર્થાત્ જેણે આટલા મૂળ શ્રુત ઉપાધ્યાયની નિશ્રામાં કંઠસ્થ કરેલ હોય તથા આચાર્ય તથા ઉપાધ્યાય પાસેથી આ સૂત્રોના અર્થની વાચના લઈને તેને પણ કંઠસ્થ કરેલ હોય તેમજ વર્તમાનમાં તે શ્રુત તેને પ્રત્યક્ષ કે હાજરાહજુર હોય તો તે શ્રુત સંપન્ન કહેવાય છે. જેને એક પણ શિષ્ય ન હોય તેમજ ઉપર જણાવેલ સૂત્રનો જેણે અભ્યાસ પણ ન કરેલ હોય તે મુખી થઈને વિચરણ કરવા અયોગ્ય છે.

જો કોઈ ભિક્ષુની શિષ્ય સંપદા છે પરંતુ તે બુદ્ધિમાન તેમજ શ્રુત સંપન્ન નથી અથવા ધારણ કરેલ શ્રુતને ભૂલી ગયેલ છે, તે પણ ગણ ધારણ કરવા પાત્ર નથી. પરંતુ જો કોઈને વૃદ્ધાવસ્થા(૬૦ વર્ષથી વધારે)હોવાના કારણે શ્રુતનું વિસ્મરણ થઈ ગયું હોય તો તે શ્રુત સંપન્ન જ કહેવાય છે તથા ગણધારણ કરી શકે છે.

ભાષ્યકારે શિષ્ય સંપદાવાળાને દ્રવ્ય પલિચ્છન્ન અને શ્રુત સંપન્નને **ભાવ પલિચ્છન્ન** કહેલ છે. આ ચૌભંગી યુક્ત વિવેચનથી ભાવ પલિચ્છન્નને જ ગણધારણ કરી વિચરવા યોગ્ય કહેલ છે. જેનો સારાંશ એ છે કે જે આવશ્યક શ્રુત જ્ઞાનથી સંપન્ન હોય તે ગણ ધારણ કરી વિચરણ કરી શકે છે.

ભાષ્યકારે આગમ વિધાનના અર્થને બતાવતા સ્પષ્ટ કરેલ છે કે-(૧) વિચરણ કરતાં પોતે પોતાના અને અન્ય ભિક્ષુઓના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની

આરાધના કરવા-કરાવવા માટે સમર્થ હોય. (૨) જનસમુદાયમાં ધર્મનું પાલન કરાવી શકતા હોય. (૩) અન્ય મતને માનવાવાળી કોઈપણ વ્યક્તિ પ્રશ્ન કે ચર્ચા કરવા માટે આવે તો તેને જરૂરી ઉત્તર દેવા માટે સમર્થ હોય, તેવા ભિક્ષુ ગણપ્રમુખના રૂપમાં અર્થાત્ સંઘાડાના પ્રમુખ થઈ વિચરી શકે છે.

ધર્મ પ્રભાવનાના ધ્યેયને ધ્યાનમાં રાખીને વિચરણ કરનાર પ્રમુખ ભિક્ષુમાં ભાષ્યમાં બતાવેલ ગુણ હોવા જરૂરી છે. પરંતુ અભિગ્રહ કે પ્રતિમાઓ તથા મૌન સાધના વિગેરે ફક્ત આત્મકલ્યાણના ધ્યેયથી વિચરણ કરનારે સૂત્રમાં દર્શાવેલ શ્રુતસંપન્ન રૂપ પલિચ્છન્ન હોવું જ પૂરતું છે. ભાષ્યમાં બતાવેલ ગુણ ન હોય તો પણ તે પ્રમુખ બનીને વિચરણ કરતાં કરતાં સંયમ સાધના કરી શકે છે. ઉપર કહેલ પ્રથમ સૂત્રનો હેતુ આ છે.

દ્વિતીય સૂત્ર પ્રમાણે કોઈપણ શ્રુત સંપન્ન યોગ્ય ભિક્ષુ સ્વેચ્છાએ પોતાની ઈચ્છાથી પ્રમુખના રૂપમાં વિચરણ કરવા જઈ શકતા નથી, પરંતુ ગચ્છના સ્થવિર ભગવંતની આજ્ઞા લઈને જ ગણ ધારણ કરી શકે છે. અર્થાત્ સ્થવિર ભગવંતને કહે કે “હે ભગવંત ! હું કેટલાક ભિક્ષુઓને લઈ વિચરણ કરવા માંગુ છું ” ત્યારે સ્થવિર ભગવંત તેની યોગ્યતા જાણી ઉચિત અવસર જોઈને અનુમતિ આપે તો ગણધારણ કરી શકે છે. જો કોઈ કારણે સ્થવિર આજ્ઞા આપે તો ગણધારણ કરી વિચરવાની ઉતાવળ ન કરવી જોઈએ, અને યોગ્ય સમયની રાહ જોવી જોઈએ.

સૂત્રમાં સ્થવિર ભગવંતની આજ્ઞા મેળવવાનું વિધાન કરેલ છે તેના સંદર્ભમાં એમ સમજવું જોઈએ કે અહીં સ્થવિર શબ્દમાં આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-પ્રવર્તક વિગેરે સર્વે આજ્ઞા દેવાવાળા અધિકારીને દર્શાવેલ છે. કારણ કે, સ્થવિર શબ્દ ખૂબજ વિશાળ છે. એમાં સર્વે પદવીધારક અને અધિકારીગણ ભિક્ષુઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આગમોમાં ગણધર ગૌતમ, સુધર્માસ્વામી તથા તીર્થંકરો માટે ‘થેર-સ્થવિર’ શબ્દનો પ્રયોગ મળે છે. એટલે આ શાસ્ત્રાજ્ઞા નો હેતુ એ છે કે ગણધારણ કરવા માટે ગચ્છના કોઈપણ અધિકારી ભિક્ષુની આજ્ઞા લેવી જરૂરી છે તથા પોતે શ્રુત સંપદાથી યુક્ત હોવું જરૂરી છે.

જો કોઈ ભિક્ષુ પ્રબળ ઈચ્છાને કારણે આજ્ઞા લીધા વગર કે આજ્ઞા ન મળવા છતાં પોતાના શિષ્યોને કે પોતાની નિશ્રામાં અભ્યાસ કરી રહેલ અન્ય સાધુઓને સાથે લઈને વિચરણ કરવા નિકળી જાય તો તે પ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર છે. તેની સાથે શિષ્ય તરીકે અથવા અભ્યાસ વિગેરે કોઈપણ કારણથી તેની નિશ્રામાં રહેનારા સાધુ તેની આજ્ઞાનું પાલન કરતાં તેની સાથે રહે તો તેને આ પ્રાયશ્ચિત્ત આવતું

નથી. એ પણ દ્વિતીય સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કરેલ છે.

આજ્ઞા વગર ગણધારણ કરવાવાળા ભિક્ષુ માટે પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કરતાં સૂત્રમાં કહેવામાં આવેલ છે કે ‘સે સંતરા છેએ વા પરિહારે વા’ આનો અર્થ સમજાવતા વ્યાખ્યાકારે સ્પષ્ટતા કરેલ છે કે તે ભિક્ષુ પોતાના એ અપરાધને કારણે યથાયોગ્ય છેદ(પાંચ દિવસ વિગેરે)નું પ્રાયશ્ચિત્ત અથવા માસિક વિગેરે પરિહાર તપ અથવા સામાન્ય તપનું પ્રાયશ્ચિત્ત મેળવે છે અર્થાત્ સ્વદોષ સ્વીકારીને કે સ્વદોષ ન સ્વીકારે તોપણ અનુશાસન પાલનના હેતુથી તેને આ સૂત્રમાં દર્શાવેલ પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવે છે.

સૂત્રમાં આ શાસ્ત્રાજ્ઞા ભિક્ષુ માટે કરવામાં આવેલ છે. એ જ રીતે સાધ્વી માટે પણ ઉપર દર્શાવેલ સંપૂર્ણ શાસ્ત્રાજ્ઞા સમજી લેવી જોઈએ. તેણે વિચરણ કરવા માટે સ્થવિરા અથવા પ્રવર્તિનીની આજ્ઞા લેવી જોઈએ.

નિબંધ - ૨૬

આચાર્યની યોગ્યતાનો ટૂંકમાં પરિચય

(૧) ઓછા માં ઓછા પાંચ વર્ષ નો દીક્ષા પર્યાય હોય .(૨) બહુશ્રુત(છેદસૂત્રોમાં નિષ્ણાંત) અને અનેક આગમો(અનેક શાસ્ત્રોના અભ્યાસી)ના જ્ઞાતા હોય.(૩) ઓછામાં ઓછા નવ શાસ્ત્ર અર્થ સહિત કંઠસ્થ કરેલ હોય— ૧. આવશ્યક સૂત્ર, ૨. દશવૈકાલિક સૂત્ર, ૩. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, ૪. આચારાંગ સૂત્ર, ૫. નિશીથ સૂત્ર, ૬. સૂયગડાંગ સૂત્ર, ૭. દશાશ્રુત સ્કંધ સૂત્ર, ૮. બૃહત્કલ્પ સૂત્ર, ૯. વ્યવહાર સૂત્ર . (૪) બ્રહ્મચર્ય વિગેર મહાવ્રતનો જેણે ભંગ ન કર્યો હોય. (૫) સબલ દોષ વિગેરે કોઈપણ દોષોથી સંયમને દૂષિત ન કરેલ હોય.(૬) સંયમના નિયમ—પેટા નિયમોના પાલન કરવા-કરાવવામાં કુશળ હોય. (૭) જિન પ્રવચનના કુશળ વ્યાખ્યાતા હોય. (૮) શ્રદ્ધા તથા પ્રચાર એકદમ નિર્મળ-સ્વચ્છ હોય તથા આગમ તત્ત્વોને સમજાવવામાં હોશિયાર તથા સુપાત્ર હોય. (૯) પ્રભાવશાળી તથા ઉપકાર બુદ્ધિ વાળા હોય.—વ્યવ.ઉ. ૩.સૂ. ૫.

(૧૦) દશાશ્રુત સ્કંધ દશા—૪ પ્રમાણે આચાર્ય આઠ સંપદાના ધારક હોવા જોઈએ. ૧. આચાર સંપન્ન, ૨. શ્રુત સંપન્ન, ૩. શરીર સંપન્ન, ૪. વચન સંપન્ન, ૫. વાંચના સંપન્ન, ૬. બુદ્ધિ સંપન્ન, ૭. સ્ફુરણા બુદ્ધિ(પ્રયોગમતિ) સંપન્ન, ૮. સંગ્રહ પરિજ્ઞા સંપન્ન. આ આઠ ગુણોનું સ્વરૂપ નિબંધ— ૨૨ / ૨૩માં દર્શાવેલ છે.

(૧૧) પરંપરામાં ૩૬ ગુણ આચાર્યના ગણત્રી કરવામાં આવે છે તેનો પણ સમાવેશ ઉપર કહેલ નિબંધમાં થઈ જાય છે. તે ૩૬ ગુણો આ પ્રમાણે છે— (૧-૫) પાંચ આચાર પાળે, (૬-૧૦) પાંચ મહાવ્રત પાળે, (૧૧-૧૫) પાંચ ઈન્દ્રિય જીતે, (૧૬-૧૯) ચાર કષાય દૂર કરે, (૨૦-૨૮) નૌ વાડ સહિત બ્રહ્મચર્ય પાળે, (૨૯-૩૬) પાંચ સમિતિ ત્રણ ગુપ્તિનું શુદ્ધ પાલન કરે.

પક્ષપાતના ભાવો અને જડ આગ્રહ ભાવોનો ત્યાગ કરી ઉપર દર્શાવેલ ગુણ ધારક હોય તેને જ આચાર્ય બનવું કે બનાવવા જોઈએ.

આચાર્ય બનાવો કેવા ? સૂત્રમાં બતાવ્યા તેવા.

નિબંધ - ૨૭

ઉપાધ્યાયની યોગ્યતા તથા કર્તવ્ય (ટૂંકમાં)

જેની પાસે અભ્યાસ કરવામાં આવે છે તેને ઉપાધ્યાય કહેવાય છે. ઉપાધ્યાય પદને આગમમાં આચાર્ય પદની બરાબર જ સમ્માનને પાત્ર જણાવેલ છે. વ્યવહાર સૂત્ર, ઉદ્દે. ૮માં પાંચ અતિશય(વિશેષતા)આચાર્ય-ઉપાધ્યાયને એક સરખા કહેવામા આવેલ છે. અન્ય આગમ વર્ણનોમાં પણ બન્નેને પ્રાયઃ સરખું જ બહુમાન આપવામાં આવેલ છે. વ્યવહાર સૂત્રમાં ઉપાધ્યાયની દરેક યોગ્યતા આચાર્યના સમાન જ કહેવામાં આવેલ છે ફક્ત દીક્ષા પર્યાય અને શ્રુતમાં ફેરફાર કહેવાયો છે. જેમ કે—(૧) ત્રણ વર્ષની દીક્ષા પર્યાય થયા પછી ઉપાધ્યાય પદ પર નિમણુંક કરી શકાય છે. (૨) ઓછામાં ઓછા પાંચ આગમ અર્થ સહિત કંઠસ્થ હોવા જોઈએ (૧.આવશ્યક સૂત્ર ૨.દશવૈકાલિક સૂત્ર ૩. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ૪. આચારાંગ સૂત્ર ૫. નિશીથ સૂત્ર) એવા બહુશ્રુત, આચાર સમ્પન્ન, ઉપાધ્યાય દિવસ-રાત અનેક-સેંકડો ગચ્છ કે સંઘના સાધુઓને અભ્યાસ કરાવવામાં મગ્ન રહે છે. તેથી તે ઉપાધ્યાય કહેવાય છે.

ગણ કે સંઘના યોગ્ય સંતોને ઉપાધ્યાયની પાસે રાખીને અભ્યાસ કરાવવો જોઈએ, ત્યારે જ ઉપાધ્યાય પદની સાર્થકતા છે તથા સંઘને ઉપાધ્યાયથી લાભ થાય છે.

વર્તમાનમાં ફક્ત સમ્માન અર્થે પદ ઉપર નિમણુંક કરવામાં આવે છે.

કર્તવ્ય તથા જવાબદારીની અવગણના થાય છે. તે સર્વથા અનુચિત છે અને પદ વ્યવસ્થાનો ગેરઉપયોગ છે.

આવા સમયે આગમમાં દર્શાવેલ પદની યોગ્યતાને પણ અવગણીને શ્રુત વિગેરેથી ગેરલાયકને પદ ઉપર સ્થાપિત કરી દેવામાં આવે છે. આ અવ્યવસ્થા તરફ સંઘ હિતેચ્છુ મહાનુભાવોએ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

**ઉપાધ્યાય પદ સે પાવો તુમ સન્માન,
સૂત્ર પઠાને કા સદા કરો કુછ કામ ।**

નિબંધ - ૨૮

આચાર્ય વિગેરે પદની વિસ્તૃત યોગ્યતા

જે ગચ્છમાં અનેક સાધુ-સાધ્વીઓ હોય, જેના અનેક સંઘાડા જુદા-જુદા વિચરતા હોય અથવા જે ગચ્છમાં નવદીક્ષિત, બાલ કે તરુણ સાધુ-સાધ્વીઓ હોય, તેમાં અનેક પદવીધારીઓનું હોવું જરૂરી છે તેમજ, ઓછામાં ઓછા બે પદવીધારકો-આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયનું હોવું ખૂબજ જરૂરી છે.

પરંતુ જે ગચ્છમાં ૨-૪ સાધુ કે ૨-૪ સાધ્વીઓ જ હોય તથા જેમાં કોઈ નવદીક્ષિત બાળક કે યુવાન ઉમરના ન હોય તો આચાર્ય-ઉપાધ્યાય બે પદવીધારક વગર કેવળ ઉંમર અને પર્યાય સ્થવિર અથવા પ્રવર્તકથી તેની વ્યવસ્થા થઈ શકે છે.

વ્યવહારસૂત્ર ઉદ્દેશક-ઉના ત્રીજા-ચોથા સૂત્રદ્વિકમાં ઉપાધ્યાય પદનું, બીજા સૂત્રદ્વિકમાં આચાર્ય ઉપાધ્યાય પદનું અને ત્રીજા સૂત્રદ્વિક માં અન્ય પદોનો(ગણાવચ્છેદ વિગેરેના)યોગ્ય-અયોગ્યનું કથન દીક્ષાપર્યાય, શ્રુત અધ્યયન તથા અનેક ગુણો મારફત કરવામાં આવેલ છે. જેમાં દીક્ષાપર્યાય અને શ્રુતઅભ્યાસની જઘન્ય મર્યાદા તો, ઉપાધ્યાય થી આચાર્યની અને તેનાથી ગણવચ્છેદકની વધારેમાં વધારે કહેલ છે. તેના સિવાય મધ્યમ કે ઉત્કૃષ્ટ કોઈપણ દીક્ષાપર્યાય તથા શ્રુત અધ્યયન વાળાને પણ આ પદ આપી શકાય છે. આચાર્ય કુશળ વિગેરે અન્ય ગુણોનું દરેક પદવીધારો માટે સમાન રીતે વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. તેથી પદયોગ્ય દરેક ભિક્ષુમાં એ ગુણ હોવા જરૂરી છે.

દીક્ષાપર્યાય- ભાષ્યકારે બતાવેલ છે કે દીક્ષાપર્યાય પ્રમાણે જ પ્રાય: અનુભવ,

ક્ષમતા, યોગ્યતાનો વિકાસ થાય છે. જેથી ભિક્ષુ તે-તે પદોની જવાબદારી અદા કરવામા સક્ષમ થાય છે. ઉપાધ્યાયની મુખ્ય જવાબદારી અભ્યાસ કરવવાની છે, જેમા શિષ્યોના અભ્યાસ બાબત દરેક પ્રકારની વ્યવસ્થાની દેખ-રેખ તેણે રાખવાની હોય છે. તેથી એ પદ માટે ઓછામાં ઓછા ત્રણ વર્ષનો દીક્ષાપર્યાય જરૂરી છે.

ગણાવચ્છેદક ગણ સબંધી અનેક કાર્યો પૂરા કરી, આચાર્યને તેની ચિંતા થી મુક્ત રાખે છે અર્થાત્ ગચ્છના સાધુઓની સેવા, વિચરણ તથા પ્રાયશ્ચિત્ત વિગેરે વ્યવસ્થાઓની જવાબદારી ગણાવચ્છેદકની હોય છે. જો કે અનુશાસનની સંપૂર્ણ જવાબદારી આચાર્યની હોય છે, છતાં પણ વ્યવસ્થા તથા કાર્ય સંચાલનની જવાબદારી ગણાવચ્છેદકની વિશેષ હોવાથી તેનો દીક્ષાપર્યાય ઓછામાં ઓછો આઠ વર્ષથી વધારે હોવો જરૂરી છે.

અન્ય ગુણ- આચાર્ય કુશળતા વિગેરે દસ ગુણોનું કથન આ સૂત્રોમાં દરેક પદવી-વાળા માટે કરવામાં આવેલ છે તેને સમજવા જરૂરી છે. તેની વ્યાખ્યા ભાષ્યમાં આ પ્રમાણે કરેલ છે-

(૧) આચાર્ય કુશળ : જ્ઞાનાચાર તથા વિનયાચારમાં જે કુશળ હોય છે તેને આચાર્યકુશળ કહે છે જેમ કે- ગુરુ વગેરે પધારે ત્યારે ઉભા થાય છે, તેને આસન વગેરે આપે છે, સવારે વંદન કરી આજ્ઞા માગે છે, શરીરથી અને મનથી તેની નજીક રહે છે. શિષ્યોને તેમજ પ્રતીચ્છકો(અન્ય ગચ્છમાંથી અભ્યાસ માટે આવેલ)ને ગુરુ પ્રત્યે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવાવાળા, કાયિકી વિગેરે ચાર પ્રકારની વિનય પ્રતિપત્તિને વિધિસર કરવાવાળા, જરૂરી વસ્ત્રો પ્રાપ્ત કરવાવાળા, ગુરુ વિગેરેની યોગ્ય પૂજા, ભક્તિ, આદર-સત્કાર કરી તેને ખુશ રાખવાવાળા, ખરાબ વચન ન બોલનાર, અમાયાવી-સરલ સ્વભાવવાળા, હાથ-પગ-મુખ વિગેરેની વિકૃત ઈશારાઓથી રહિત સ્થિર સ્વભાવવાળા, બીજા સાથે માયાવી વર્તન કે ધોખા ન કરનાર, યોગ્યસમયે પ્રતિલેખન પ્રતિક્રમણ તથા સ્વાધ્યાય કરનાર, યોગ્ય તપ કરનાર, જ્ઞાનાદિની વૃદ્ધિ તથા શુદ્ધિ કરનાર, સમાધિવાળા અને હંમેશ ગુરુનું બહુમાન કરનાર, તેવા ગુણના ધારક ભિક્ષુ આચાર્ય કુશળ કહેવાય છે.

(૨) સંયમ કુશળ : (૧) પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય તથા પંચેન્દ્રિય જીવોની સમ્યક્ રીતે જતના કરનાર, જરૂરિયાત હોય તો જ નિર્જીવ વસ્તુઓનો વિવેક પૂર્વક ઉપયોગ કરનાર, જવા-આવવાની દરેક પ્રવૃત્તિ સારી રીતે જોઈને કરનાર, અસંયમ પ્રવૃત્તિ કરવાવાળા પ્રત્યે ઉપેક્ષા તથા માધ્યસ્થ ભાવ રાખનાર, યોગ્ય સમયે વિધિપૂર્વક પ્રમાર્જન કરનાર, પરિષ્ઠાપના સમિતિના નિયમોનું સંપૂર્ણ પાલન

કરનાર, મન વચન કાયાની અશુભ પ્રવૃત્તિને ત્યાગનાર, આ પ્રકારે ૧૭ પ્રકારના સંયમનું પાલન કરવામાં નિપુણ.

(૨) અથવા કોઈ વસ્તુ રાખવા કે ઉપાડવામાં તથા ઓષણા, શય્યા, આસન, ઉપધિ, આહાર વગેરેમાં યથાશક્ય પ્રશસ્ત યોગ રાખનાર અને અપ્રશસ્ત યોગનો ત્યાગ કરનાર. (૩) ઈન્દ્રિઓ તથા કષાયોનો નિગ્રહ કરનાર અર્થાત્ શુભાશુભ પદાર્થોમાં રાગદ્વેષ ન કરનાર અને કષાયના ઉદયને વિક્ષણ(નિષ્ફળ) કરનાર, અપ્રશસ્ત યોગ અને અપ્રશસ્ત ધ્યાન અર્થાત્ આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનનો ત્યાગ કરી શુભયોગ અને ધર્મ-શુકલ ધ્યાનમાં મગ્ન રહેનાર, આત્મ પરિણામો ને હંમેશાં વિશુદ્ધ રાખનાર, આ લોક-પરલોકની આકાંક્ષા-ચાહના રહિત; એવા ગુણ ધારક ભિક્ષુ 'સંયમ કુશળ' કહેવાય છે.

(૩) **પ્રવચન કુશળ** : જે જિનવચનોના જાણકાર તથા કુશળ ઉપદેશક હોય તે પ્રવચનકુશલ છે. જેમ કે— સૂત્ર પ્રમાણે તેનો અર્થ, પરમાર્થ, પદોનો પરસ્પર સંબંધ(અન્વય), ભિન્નતા(વ્યતિરેક)સહ સૂત્રના આશયને અનેક અર્થસભર તથા આશ્ચર્યકારક અર્થને જાણનાર, મૂળ તથા અર્થની શ્રુત પરંપરાને જાણનાર, પ્રમાણ નય-નિક્ષેપોથી પદાર્થના સ્વરૂપને સમજનાર, આ પ્રકારે શ્રુત તથા અર્થના નિર્ણાયક હોવાને કારણે શ્રુત રૂપી રત્નોથી પૂર્ણ છે તથા જેણે સહી રીતે શ્રુતને ધારણ કરી તેનું પુનરાવર્તન કરેલ છે, પૂર્વાપર સંબંધ સાથે ચિંતન કરેલ છે, તેને નિર્દોષ હોવાનું માનેલ છે, અને તેના અર્થને બહુશ્રુતો પાસે ચર્ચા-વિચારણા વગેરેથી વિશુદ્ધ ધારણ કરેલ છે, એવા ગુણોને ધારણ કરનાર અને તેના અભ્યાસથી પોતાનું હિત સાધનાર, અન્યને હિતકારી ઉપદેશ દેનાર તથા નિર્ગ્રંથ પ્રવચનની ટીકા કરનારાનું સમાધાન કરવામાં સમર્થ, આવા ગુણોવાળા ભિક્ષુ **પ્રવચન કુશળ** કહેવાય છે.

(૪) **પ્રજ્ઞપ્તિ કુશળ** : લૌકિક શાસ્ત્ર, વેદ-પુરાણ તથા સ્વસિદ્ધાંતનો જેણે સમ્યક રીતે દ્રઢ નિશ્ચય કરી લીધો છે, જે ધર્મકથા, અર્થકથા વિગેરેના સમ્યક રીતે જાણકાર છે તથા જીવ-અજીવના સ્વરૂપ તથા તેના પ્રકારોના કર્મબંધ તથા મોક્ષના કારણોના, ચારેય ગતિમાં આવાગમન કરવાના કે તેના કારણોના તથા તેનાથી ઉત્પન્ન થતાં સુખ-દુઃખના કુશળ જ્ઞાતા, જુદા-જુદા વિચારોવાળાની અશ્રદ્ધાનું સરળ સમાધાન કરી તેની અશ્રદ્ધાને દૂર કરવામાં સમર્થ તથા પોતાના સિદ્ધાંતોને સમજાવવામાં કુશળ ભિક્ષુ **પ્રજ્ઞપ્તિ કુશળ** કહેવાય છે.

(૫) **સંગ્રહ કુશળ** : દ્રવ્યથી ઉપકરણો તથા શિષ્યો વગેરે અને ભાવથી શ્રુત તથા

અર્થ તેમજ ગુણોને આત્મામાં ધારણ કરવામાં જે કુશળ(દક્ષ) હોય છે તથા ક્ષેત્ર અને કાળ મુજબ વિવેક રાખી બીમાર, વૃદ્ધ વગેરે પ્રત્યે અનુકમ્પા રાખી સેવા કરવાની ભાવનાવાળા, આચાર્ય વગેરેની બિમારીના સમયે શિષ્યોને વાચના દેનાર, સમાચારીનો ભંગ કરનારને તથા પાપકારી પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલ ભિક્ષુઓનો યોગ્ય વહીવટ કરી રોકનાર, આહાર, વિનય વગેરે દ્વારા ગુરુભક્તિ કરનાર, ગણથી વિમુખ થયેલાને અંતરભાવી બનાવનાર, આહાર ઉપધિ વગેરની જેને જે જરૂરિયાત હોય તેને પૂરી પાડનાર, સર્વને સાથે રાખનાર તથા બીજાને સાચવવામાં કુશળ, સીવણ, લેપન, પાત્ર રંગવા વિગેરે કાર્ય કરવા-કરાવવામાં કુશળ, આ રીતે નિઃસ્વાર્થ સહકાર આપવાના સ્વભાવવાળા ગુણાનિધિ ભિક્ષુ **સંગ્રહ કુશળ** છે.

(૬) **ઉપગ્રહ કુશળ** : બાળક, વૃદ્ધ, રોગી, તપસ્વી, અસમર્થ ભિક્ષુ વગેરેને શય્યા, આસન, ઉપકરણ, આહાર, દવા વિગેરે આપે છે, અપાવે છે, તથા તેની જાતે સેવા કરે છે અને બીજા પાસે કરાવે છે. ગુરુ વગેરે દ્વારા આપવામાં આવેલ વસ્તુ કે કહેવામાં આવેલ વાતને સાધુઓ સુધી પહોંચાડે છે તેમજ તેમના દ્વારા બતાવાયેલ અન્ય કાર્યો પણ કરી આપે છે અથવા જેના આચાર્ય વગેરે નથી તેને સ્નેહભાવથી માર્ગદર્શન આપે છે તે **ઉપગ્રહ કુશળ** છે.

(૭) **અક્ષત આચાર** : આધાકર્મ વિગેરેથી દોષ મુક્ત શુદ્ધ આહાર સ્વીકારનાર તથા આચારનું સંપૂર્ણ પાલન કરનાર.

(૮) **અભિન્નાચાર** : કોઈપણ પ્રકારના અતિચારોનું સેવન ન કરનાર અને પાંચે આચારોનું સંપૂર્ણ પાલન કરનાર.

(૯) **અસબલાચાર** : વિનય વ્યવહાર, ભાષા, ગોચરી વિગેરેનાં દોષ ન લાગે તે માટે જાગૃત અથવા સબલ દોષ વગરના આચરણ વાળા .

(૧૦) **અસંકિલ્પ આચાર** : આ લોક-પરલોકના સુખોની અભિલાષા ન રાખનાર અથવા કોધાદિનો ત્યાગ કરનાર સંકિલ્પ પરિણામ રહિત ભિક્ષુ. સૂત્રમાં આવેલ 'ક્ષત આચાર' વગેરે શબ્દોનો અર્થ આ દસથી વિરોધી-પ્રતિપક્ષી સમજી લેવો જોઈએ. જેમ કે— (૧) આધાકર્માદિનું સેવન કરનાર. (૨) અતિચારોનું સેવન કરી પાંચ આચાર કે પાંચ મહાવ્રતમાં દોષ લગાવનાર. (૩) વિનય, ભાષા વગેરેનો વિવેક ન રાખનાર એટલે શબ્દ દોષોનું સેવન કરનાર. (૪) પ્રશંસા, પ્રતિષ્ઠા, આદર અને ભૌતિક સુખોની અભિલાષા રાખનાર અથવા કોધાદિથી સંકિલ્પ પરિણામ રાખનાર.

બહુશ્રુત-બહુઆગમજ્ઞ— અનેક સૂત્રો તથા તેના અર્થને જાણનાર બહુશ્રુત—

બહુઆગમજ્ઞ કહેવાય છે. આગમોમાં આ શબ્દનો ઉપયોગ જુદી-જુદી અપેક્ષાથી કરવામાં આવ્યો છે જેમ કે— ૧. ગંભીરતા વિચક્ષણતા તથા બુદ્ધિમત્તા વિગેરે ગુણોથી યુક્ત. ૨. જિનમતની ચર્ચા-વાર્તામાં નિપુણ અથવા મુખ્ય સિદ્ધાંતોના જ્ઞાતા. ૩. અનેક સૂત્રોના અભ્યાસી. ૪. છેદસૂત્રોમાં પારંગત. ૫. આચાર તથા પ્રાયશ્ચિત્ત માટેની શાસ્ત્રાજ્ઞામાં નિષ્ણાંત. ૬. જઘન્ય મધ્યમ કે ઉત્કૃષ્ટ બહુશ્રુત.

(૧) જઘન્ય બહુશ્રુત— આચારાંગ તથા નિશીથ સૂત્રને અર્થ સહિત કંઠસ્થ કરનાર. (૨) મધ્યમ બહુશ્રુત— આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ અને ચાર છેદસૂત્રોને અર્થ સહિત કંઠસ્થ કરનાર. (૩) ઉત્કૃષ્ટ બહુશ્રુત— દષ્ટિવાદને ધારણ કરનાર અર્થાત્ નવપૂર્વ થી ૧૪ પૂર્વ સુધી જ્ઞાનના ધારક. આ દરેકને બહુશ્રુત કહેવાયા છે. (૪) જે અલ્પબુદ્ધિ, વધારે પડતા ભોળા, ઓછા અનુભવવાળા તથા આગમના ઓછા અભ્યાસવાળા હોય છે તેને ‘અબહુશ્રુત અબહુઆગમજ્ઞ’ કહેવાય છે. તથા ઓછામાં ઓછા આચારાંગ, નિશીથ, આવશ્યક, દશવૈકાલિક અને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનો અર્થ સહિત અધ્યયન કરી તેને કંઠસ્થ ન કરનાર ‘અબહુશ્રુત અબહુઆગમજ્ઞ’ કહેવાય છે.

નિબંધ - ૨૯

આચાર્ય આદિ પદ વિના રહેવાનો નિષેધ

વ્યવહારસૂત્ર ઉદ્દેશક—૩, સૂત્ર—૧૧,૧૨માં સાધુએ આચાર્ય ઉપાધ્યાય વગર તથા સાધ્વીએ આચાર્ય ઉપાધ્યાય પ્રવર્તની વગર રહેવા માટે મના છે, એ સૂત્રોનો શબ્દાર્થ, ભાવાર્થ, મતલબ તથા આ સૂત્રમાં આવેલ નવ, ડહર, તરુણ શબ્દનો સ્પષ્ટ અર્થ ભાષ્યમાં આ પ્રકારે છે—

તિવરિસો હોઈ નવો, આસોલસગં તુ ડહરગં બૈતિ ।

તરુણો ચત્તાલીસો, સિત્તરી ડહર મજ્જિમો થેરઓ સેસો ॥૨૨૦॥

અર્થ :— ત્રણ વર્ષની સંયમ પર્યાય સુધીનાને નવદીક્ષિત કહેવામાં આવે છે. ચાર વર્ષથી લઈને સોળ વર્ષની ઉંમર પર્યન્ત ડહર એટલે બાલ કહેવામાં આવે છે. સોળ વર્ષની ઉંમરથી લઈને ચાલીસ વર્ષ સુધી તરુણ-યુવાન કહેવામાં આવે છે. સિત્તેર વર્ષમાં એક ઓછુ અર્થાત્ ઓગણોસિત્તેર વર્ષ સુધીનાને મધ્યમ(પ્રૌઢ) કહેવામાં આવે છે. સિત્તેર વર્ષથી વધારે વયવાળાને ઘરડાં કહેવામાં આવે છે. આગમમાં સાઠ વર્ષવાળાને સ્થવિર કહ્યા છે. તેને જ ભાષ્યમાં મધ્યમ વયવાળા કહ્યા છે. બંનેનું તાત્પર્ય એ છે કે સાઠથી સિત્તેર વર્ષવાળા સ્થવિર પ્રૌઢ(મધ્યમ) હોય છે અને

સિત્તેર પછીના વયવાળા સ્થવિર વૃદ્ધ હોય છે.

ભાષ્યગાથા ૨૨૧માં એ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે નવદીક્ષિત ભિક્ષુ બાલ હોય કે યુવાન હોય, મધ્યમ વયવાળા હોય અથવા સ્થવિર હોય; તેને આચાર્ય, ઉપાધ્યાયની નેશ્રા વગર રહેવું કે વિચરવું કલ્પે નહિ. અધિક દીક્ષા પર્યાયવાળા સાધુ જે ચાલીસ વર્ષથી ઓછી ઉંમરવાળા હોય તો તેને પણ આચાર્ય, ઉપાધ્યાયની નેશ્રા વિના રહેવાનું કલ્પતું નથી.

તાત્પર્ય એ છે કે બાલ કે યુવાન વયવાળા સાધુ અને નવદીક્ષિત સાધુ એક હોય કે અનેક, તેઓને આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયની નેશ્રાયમાં જ રહેવું જરૂરી છે, જે ગચ્છમાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય કાળધર્મ પામી જાય અથવા તો જે ગચ્છમાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ન હોય તો બાલ, યુવાન અને નવદીક્ષિત ભિક્ષુઓને આચાર્ય, ઉપાધ્યાય વગર કે આચાર્ય ઉપાધ્યાય રહિત ગચ્છમાં ક્યારેય પણ રહેવું કલ્પે નહિ. તેઓએ પહેલાં પોતાના આચાર્ય નિયુક્ત કરવા જોઈએ અને ત્યાર બાદ ઉપાધ્યાય નિર્ધારિત કરવા જોઈએ.

પ્રસ્તુત સૂત્ર ૧૧માં પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે— હે ભગવાન ! ‘આચાર્ય, ઉપાધ્યાય વિના રહેવું જ નહિ’ એવું કહેવાનો આશય શું છે ?

એનું સમાધાન એ કરવામાં આવ્યું છે કે ઉક્ત વયવાળા શ્રમણ નિર્ઘ્ન માટે હંમેશાં બે પદવીધરોનું નેતૃત્વ હોવું જરૂરી છે— (૧) આચાર્યનું (૨) ઉપાધ્યાયનું. તાત્પર્ય એ છે કે આચાર્યના નેતૃત્વથી તેઓની સંયમ-સમાધિ, જીવન વ્યવહાર સમાધિ રહે છે અને ઉપાધ્યાયના નેતૃત્વથી તેઓને આગમ અનુસાર વ્યવસ્થિત અભ્યાસ થાય છે એટલે જ્ઞાન-સમાધિ રહે છે.

આગળના સૂત્ર ૧૨માં નવ દીક્ષિત, ડહર અને તરુણ-યુવાન સાધ્વીને માટે પણ એ જ પૂર્વોક્ત વિધાન કહ્યું છે. તેઓને પણ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને પ્રવર્તની તે ત્રણની નેશ્રા વિના રહેવું કલ્પતું નથી. આ સૂત્રમાં પણ પ્રશ્ન કરીને ઉત્તરમાં એ જ કહ્યું છે કે ઉક્ત વયવાળી સાધ્વીઓ હંમેશાં ત્રણની જ નેશ્રાયમાં સુરક્ષિત રહે છે.

સૂત્રમાં નિગંથસ્સ નવ-ડહર-તરુણગસ્સ અને ણિગંથીણ ણવડહર તરુણીણ આ રીતે એક વચનનો પ્રયોગ છે. અહીં બહુ વચનનો કે ગણનું કથન નથી. જેથી આ વિધાન પ્રત્યેક ‘નવ, ડહર અને તરુણ’ સાધુને માટે સમજવું જોઈએ કે જે ગચ્છમાં આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય બે પદવીધર ન હોય ત્યાં ઉક્ત નવ,

હર(બાલ), યુવાન સાધુઓને રહેવું કલ્પે નહિ અને તે બે ઉપરાંત પ્રવર્તિની ન હોય તો ત્યાં ઉક્ત નવ, હર(બાલ)અને યુવાન સાધ્વીઓને રહેવું કલ્પે નહિ.

કહેવાનો આશય એ છે કે ઉક્ત વયવાળા સાધુઓથી યુક્ત પ્રત્યેક ગચ્છમાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય બે પદવીધર હોવા જરૂરી છે. જો એવા ગચ્છમાં ફક્ત એક પદવીધર સ્થાપિત કરે અથવા એક પણ પદવીધરની નિમણૂક ન કરે ને ફક્ત રત્નાધિકની નેશ્રાયમાં રહે તો એવી રીતે રહેવું તે આગમથી વિપરીત છે. કેમ કે આ સૂત્રોથી એ સ્પષ્ટ છે કે થોડી સંખ્યાવાળા ગચ્છમાં પ્રવર્તક અને વિશાળ ગચ્છમાં આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયનું હોવું જરૂરી છે, આ રીતેની જ જિન આજ્ઞા છે.

જો કોઈ ગચ્છમાં બે ચાર સાધુ જ હોય અને તેઓમાં કોઈ સૂત્રોક્ત નવ દીક્ષિત, હર(બાલ) અને યુવાન ન હોય અર્થાત્ બધા જ પ્રૌઢ અને સ્થવિર હોય તો તે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય વિના વિચરી શકે છે. પરંતુ જો તેઓમાં નવ દીક્ષિત, હર(બાલ) અને યુવાન સાધુ હોય તો તેમને કોઈપણ ગચ્છના આચાર્ય, ઉપાધ્યાયની નેશ્રાય લઈને અથવા પોતાના પ્રવર્તક આદિ સ્થાપિત કરીને જ રહેવું જોઈએ. અન્યથા તેઓનો વિહાર, વિચરણ કે રહેવું આગમ વિરુદ્ધ છે.

આ જ રીતે સાધ્વીઓ પણ પાંચ-દશ હોય અને જેઓના કોઈ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય કે પ્રવર્તિની ન હોય અથવા તો તેઓએ કોઈ પરિસ્થિતિથી ગચ્છનો ત્યાગ કરી દીધો હોય, તેમાં નવ દીક્ષિત, હર(બાલ) અને યુવાન સાધ્વીઓ હોય તો તેઓએ પણ કોઈ આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયની નેશ્રાય અથવા પ્રવર્તક આદિની નેશ્રાયનો સ્વીકાર કરવો જરૂરી છે અને પોતાની પ્રવર્તિનીની નિમણૂક કરવી પણ જરૂરી છે. અન્યથા તેઓનો વિહાર(વિચરણ) પણ આગમ વિરુદ્ધ છે.

એ સૂત્રોથી એ પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે સ્થાનાંગ-૩માં કહેલા સાધુના બીજા મનોરથ અનુસાર અથવા બીજી કોઈ પ્રતિજ્ઞાને ધારણ કરનારા સાધુ અને દશવૈકાલિક સૂત્ર ચૂલિકા-૨, ગાથા-૧૦; ઉત્તરા ધ્યયનસૂત્ર અધ્યયન-૩૨, ગાથા-૫; આચારાંગ શ્રુતસ્કંધ-૧, અધ્યયન-૬, ઉદેશા-૨; સૂયગડાંગ શ્રુતસ્કંધ-૧, અધ્યયન-૧૦, ગાથા- ૧૧માં કહેલા સપરિસ્થિતિક પ્રશસ્ત એકલ વિહારની અનુજ્ઞા પ્રમાણે એકલા વિચરણ કરનારા સાધુ પણ જો નવ દીક્ષિત, હર(બાલ) અથવા યુવાન હોય તો તેનો તે વિહાર આગમ-શાસ્ત્રોથી વિરુદ્ધ છે. તેથી ઉપર્યુક્ત આગમ સમ્મત એકલવિહાર પણ પ્રૌઢ અને સ્થવિર સાધુ જ કરી શકે છે, તે પણ નવદીક્ષિત ન હોવા જોઈએ.

આશય એ છે કે ત્રણ વર્ષની દીક્ષા પર્યાય અને ચાલીશ વર્ષની વય પહેલાં કોઈપણ પ્રકારે એકલવિહાર કે ગચ્છનો ત્યાગ કરવો કે આચાર્ય-ગુરુને છોડી બીજા આચાર્ય-ગુરુ સ્વીકાર્યા વિના વિચરવું ઉચિત નથી અને તે આગમ વિપરીત છે.

વીસ વર્ષની દીક્ષા પર્યાયવાળા પર્યાય સ્થવિર હોવાથી ઓગણત્રીસ વર્ષની વયમાં આચાર્યની આજ્ઞા લઈને તેઓની નેશ્રાયમાં રહેતાં એકલ વિહાર સાધના કરી શકે છે પરંતુ સપરિસ્થિતિક એકલવિહાર એટલે ગચ્છનો ત્યાગ ચાલીસ વર્ષની વય પહેલાં ન કરી શકે.

એવા સ્પષ્ટ વિધાનવાળા સૂત્ર અને અર્થની ઉપલબ્ધિ હોવા છતાં પણ સમાજમાં નીચે પ્રમાણેની પ્રવૃત્તિઓ અને પરંપરાઓ ચાલે છે, તે ઉચિત ન કહેવાય જેમ કે— (૧) ફક્ત આચાર્ય પદથી ગચ્છનું સંચાલન કરવું અને ઉપાધ્યાય પદ પર નિમણૂક ન કરવી. (૨) કોઈપણ પદ પર નિમણૂક ન કરવાના આગ્રહથી વિશાળ ગચ્છને અવ્યવસ્થિત પણે ચલાવતા રહેવું. (૩) ઉક્ત ચાલીશ વર્ષની ઉંમર પહેલાં જ ગચ્છનો ત્યાગ કરવો.

આવું કરવામાં સ્પષ્ટરૂપથી ઉક્ત આગમ વિધાનની પોતાની બુદ્ધિથી ઉપેક્ષા કરવા જેવું છે અને એ ઉપેક્ષાથી થનારી હાનિ આ પ્રમાણે છે— ૧. ગચ્છગત સાધુઓના વિનય, અધ્યયન, આચાર તેમજ સંયમ સમાધિની અવ્યવસ્થા આદિ અનેક દોષોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૨. સાધુઓમાં સ્વચ્છંદતા અને આચાર વિચારની ભિન્નતા થઈ જવાથી કમશ: ગચ્છનો વિકાસ ન થતાં અધ:પતન થાય છે. ૩. સાધુઓમાં પ્રેમ, સંયમ, સમાધિ નષ્ટ થાય છે અને કલેશોની વૃદ્ધિ થાય છે. ૪. અંતમાં ગચ્છ પણ છિન્ન-ભિન્ન થાય છે.

તેથી પ્રત્યેક ગચ્છમાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય બંને પદ પર કોઈને નિયુક્ત કરવા આવશ્યક છે.

જો કોઈ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય પદને લેવું કે ગચ્છમાં એ પદ સ્થાપિત કરવા તે અભિમાન સૂચક અને કલેશ વૃદ્ધિ કરાવનાર માનીને હંમેશાંને માટે ગચ્છને પદ રહિત રાખવાનો આગ્રહ રાખે છે અને એવું કરીને પોતે-પોતાને નિરાભિમાની બતાવે છે તો આવું કરવું કે આવું માનવું સર્વથા અનુચિત છે અને તેનાથી જિન આજ્ઞાની અવહેલના અને આશાતના પણ થાય છે. કેમ કે જિન આજ્ઞા તો આચાર્ય, ઉપાધ્યાય સ્થાપિત કરવાની છે તથા નવકાર મંત્રમાં પણ એ બે પદ સ્વતંત્ર કહ્યા છે. તેથી ઉપર્યુક્ત આગ્રહમાં સૂત્ર વિધાનોથી પણ પોતાની સમજને સર્વોપરી

માનવાનો અહંકાર સિદ્ધ થાય છે. જો આચાર્ય, ઉપાધ્યાય પદના અભાવમાં નિરાભિમાન અને કલેશ રહિત હોવાનું બધા જ વિશાળ ગચ્છવાળા વિચારી લ્યે તો નમસ્કાર મંત્રના બે પદોનું હોવું જ નિરર્થક સિદ્ધ થશે અને જેથી પદ નિયુક્તિ સંબંધી એ બધા આગમ વિધાનોનું પણ કોઈ જ મહત્વ નહિ રહે.

એટલા માટે જ પોતાના વિચારો અને પરંપરાનો આગ્રહ ન રાખતા, સરલતાપૂર્વક આગમ વિધાનો પ્રમાણે જ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ.

સારાંશ :- (૧) દરેક નવ દીક્ષિત, ડહર, યુવાન સાધુએ બે અને સાધ્વીએ ત્રણ પદવીધર યુક્ત ગચ્છમાં જ રહેવું જોઈએ. (૨) એ પદવીધરોથી રહિત ગચ્છમાં ન રહેવું જોઈએ. (૩) સૂત્રોક્ત વયથી પહેલાં એકલ વિહાર કે ગચ્છ ત્યાગ કરી સ્વતંત્ર વિચરણ પણ ન કરવું જોઈએ. (૪) સૂત્રોક્ત વયની પૂર્વે કોઈ પરિસ્થિતિ વિશેષ હોય તો અન્ય આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયથી યુક્ત ગચ્છની નેશ્રાય લઈને વિચરવું જોઈએ. (૫) ગચ્છ પ્રમુખે જ આ ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે તેઓ પોતાના ગચ્છને બે કે ત્રણ પદથી રહિત ક્યારેય પણ ન રાખે.

નોંધ :- આ નિબંધના મૂળ કારણમાં અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયેલા છે. જેમ કે – આચાર્ય કે ઉપાધ્યાય વિના કોઈ સાધુ કે ગચ્છ રહી શકે નહીં, એવું આ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ છે તો કેટલાક ગચ્છવાળા આંત્ર કેમ ચલાવે છે? અપવાદ માર્ગથી ચલાવતા હોય તો શું અપવાદમાર્ગ કાયમ માટે હોય છે? યોગ્ય સાધુ હોય તો પણ આચાર્ય કે ઉપાધ્યાય બનાવે નહીં તો શું તે આગમ વિપરીત આચરણ કે પ્રરૂપણ ગણાય? શું તે પોતાને ભગવાન તીર્થંકરથી પણ વિશેષ સમજે છે? આ દરેક પ્રશ્નોનો ઉત્તર ઉપરના નિબંધમાં આપવામાં આવેલ છે.

નિબંધ – ૩૦

આચાર્ય વિગેરે પદ પ્રદાન કરવા-છોડવામાં વિવેક

વ્યવહારસૂત્રના ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય પદ યોગ્ય સાધુના ગુણોનું વિસ્તૃત કથન કરવામાં આવ્યું છે. ઉદ્દેશક ૪માં બિમાર, આચાર્ય ઉપાધ્યાય પોતાનો અંતિમ સમય નજીક જાણીને આચાર્ય, ઉપાધ્યાય પદને માટે કોઈ સાધુનું નામ નિર્દેશ કરે તો તેવા સમયે સ્થવિરોનું શું કર્તવ્ય છે, એનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.

બીમાર આચાર્યશ્રીએ, આચાર્ય પદને માટે જેનું નામ નિર્દેશ કર્યું હોય તે

યોગ્ય પણ હોઈ શકે અને અયોગ્ય પણ હોઈ શકે છે. અર્થાત્ તેઓનું કથન બીમાર હોવાથી કે મોહભાવોના કારણે વિચારવા યોગ્ય પણ હોઈ શકે છે.

તેથી તેઓનો કાળધર્મ થવા પર ‘આચાર્ય કે ઉપાધ્યાય પદ કોને દેવું?’ તેના નિર્ણયની જવાબદારી ગચ્છના સાધુઓની કહી છે. જેનો ભાવાર્થ એ છે કે જો આચાર્ય નિર્દેશ સાધુ ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં બતાવેલી બધી જ યોગ્યતાથી યુક્ત હોય તો તેને જ તે પદ પર નિમણૂક કરવા જોઈએ, બીજો કોઈ વિકલ્પ થતો નથી.

જો તે સાધુ શાસ્ત્રોક્ત યોગ્યતાથી સંપન્ન ન હોય અને અન્ય કોઈ સાધુ યોગ્ય હોય તો આચાર્યએ કહેલા સાધુને પદ દેવું અનિવાર્ય નથી, તેમ સમજીને બીજા યોગ્ય સાધુને જ તે પદ પર સ્થાપિત કરવા જોઈએ.

જો બીજા કોઈ યોગ્ય ન હોય તો આચાર્ય નિર્દેશ સાધુ યોગ્ય હોય અથવા યોગ્ય ન હોય તો પણ તેને જ આચાર્ય પદ પર નિયુક્ત કરવા જોઈએ.

જો બીજા અનેક સાધુ પણ પદને યોગ્ય હોય અને તેઓ આચાર્ય નિર્દેશ સાધુથી રત્નાધિક પણ હોય પરંતુ જો આચાર્ય કહેલા સાધુ પણ પૂર્ણ યોગ્ય હોય તો તેને જ આચાર્ય બનાવવા જોઈએ.

આચાર્ય નિર્દેશ કે અનિર્દેશ કોઈપણ યોગ્ય સાધુને અથવા ક્યારેક પરિસ્થિતિને કારણે અલ્પ યોગ્યતાવાળા સાધુને યોગ્ય નિર્ણય કરી પદ પર નિયુક્ત કર્યા બાદ જો એવો અનુભવ થાય કે ગચ્છની વ્યવસ્થા બરાબર ચાલતી નથી, સાધુઓના સંયમ, સમાધિ અને બહારનું વાતાવરણ ખરાબ થઈ રહ્યું છે અને ગચ્છમાં બીજા યોગ્યતા સંપન્ન સાધુ તૈયાર હોય કે તૈયાર થઈ ગયા હોય, તો ગચ્છના સ્થવિર કે પ્રમુખ સાધુ-સાધ્વીઓ વગેરે મળીને નિયુક્ત કરેલા તે આચાર્યને પદનો ત્યાગ કરવાને માટે નિવેદન કરીને અન્ય યોગ્યતાવાળા સાધુને પદ પર સ્થાપિત કરી શકે છે.

એવી પરિસ્થિતિમાં જો તેઓ પદનો ત્યાગ કરવા ન ઈચ્છે કે અન્ય કોઈ સાધુ તેઓનો પક્ષ લઈને આગ્રહ કરે તો તેઓ બધા પ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર બને છે.

– [ઉદ્દેશક-૪ સૂત્ર-૧૩]

આ સૂત્રોક્ત આગમ આજ્ઞાને સારી રીતે સમજીને સરલતાપૂર્વક પદ દેવું-લેવું કે છોડવાને માટે નિવેદન કરવું વગેરે પ્રવૃત્તિઓ કરવી જોઈએ તથા બીજા બધા સાધુ-સાધ્વીઓએ પણ પ્રમુખ સ્થવિર સાધુઓને સહયોગ કરવો જોઈએ. પરંતુ પોતાના વિચારોની સિદ્ધિને માટે નિંદા, દ્વેષ, કલેશ કે સંઘભેદ આદિ અનુચિત

યુક્તિથી પદ છોડાવવું કે માયા-કપટ ચાલાકીથી પદ પ્રાપ્ત કરવાની કોશીશ કરવી સર્વથા અનુચિત સમજવી જોઈએ.

ગચ્છનો ભાર સંભાળનારા પૂર્વના આચાર્યનું તથા ગચ્છના અન્ય પ્રમુખ સ્થવિર સાધુઓનું કર્તવ્ય છે કે તેઓ નિષ્પક્ષ ભાવથી તથા વિશાળ દષ્ટિથી ગચ્છ અને જિનશાસનનું હિત વિચારીને આગમ નિર્દિષ્ટ ગુણોથી સંપન્ન સાધુને જ પદ પર સ્થાપિત કરે.

ક્યારેક કોઈ સાધુ પોતે જ આચાર્ય બનવાનો સંકલ્પ કરી લે છે અને તે જ અશાંતિ તથા ક્લેશની સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે અથવા કરાવે છે. પરંતુ મોક્ષ સાધના માટે સંયમરત સાધુઓએ જલ-કમલવત્ નિર્લેપ રહીને એકત્વ આદિ ભાવનામાં તલ્લીન રહેવું જોઈએ. કોઈપણ પદની ઈચ્છા કરવી અથવા પદના માટે લાલાયિત રહેવું પણ સંયમનું દૂષણ છે. એ ચાહનામાં બાહ્ય ઋદ્ધિની ઈચ્છા હોવાથી એનો સમાવેશ લોભ નામના પાપમાં થાય છે તથા તે ઈચ્છાની પૂર્તિમાં અનેક પ્રકારના સંયમ વિપરીત સંકલ્પ તેમજ કુટિલનીતિ આદિનું અવલંબન પણ લેવામાં આવે છે. જેનાથી સંયમની હાનિ તેમજ વિરાધના થાય છે, સાથે જ માન કષાયની અત્યંત પુષ્ટિ થાય છે.

નિશીથ ઉદ્દેશક-૧૭માં પોતાના આચાર્યત્વના સૂચક લક્ષણોને કહેનારને અર્થાત્ પ્રગટ કરનારાને પ્રાયશ્ચિત્ત પાત્ર કહ્યા છે.

તેથી સંયમ સાધનામાં લીન ગુણસંપન્ન સાધુને જો આચાર્ય કે ગચ્છ પ્રમુખ અથવા સ્થવિર ભગવંત જો ગચ્છ સંચાલન(સંભાળવાને)માટે નિર્ણય આપે કે આજ્ઞા કરે તો પોતાની ક્ષમતાનો તેમજ સમયનો વિચાર કરીને તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. પરંતુ સ્વયં જ આચાર્ય પદની પ્રાપ્તિ માટે સંકલ્પબદ્ધ થવું તથા ન મળવા પર ગણનો, ગચ્છનો ત્યાગ કરી દેવો વગેરે સર્વથા અનુચિત છે.

એવી રીતે એ સૂત્રમાં બતાવેલી સંપૂર્ણ સૂચનાઓને સમજીને સૂત્ર નિર્દિષ્ટ વિધિથી પદ આપવું જોઈએ અને એનાથી વિપરીત બીજા અયોગ્ય અને અનુચિત માર્ગનો સ્વીકાર ન કરવો જોઈએ.

આ સૂત્રથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંતવાળા વીતરાગ માર્ગમાં વિનય-વ્યવહાર અને આજ્ઞાપાલનમાં પણ અનેકાંતિક વિધાન છે. અટલે કે વિનયના નામથી ફક્ત બાબા વાક્યં પ્રમાણમ્નો નિર્દેશ નથી. આ કારણે આચાર્ય દ્વારા નિર્દિષ્ટ કે અનિર્દિષ્ટ ભિક્ષુની યોગ્યતા-અયોગ્યતાની વિચારણા તથા

નિમણૂકનો અધિકાર સૂચિત કરવામાં આવ્યો છે.

આવા આગમ વિધાનોના હોવા છતાં પણ પરંપરાના આગ્રહથી અથવા બાબા વાક્યં પ્રમાણની કહેવત ચરિતાર્થ કરીને આગમ વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરવી અથવા ભદ્રિક તેમજ અકુશળ એવા રત્નાધિક સાધુઓને ગચ્છ પ્રમુખ રૂપમાં સ્વીકાર કરી લેવા તે ગચ્છ તથા જિનશાસન માટે સર્વતોમુખી પતનનો જ માર્ગ છે.

તેથી સ્યાદ્વાદ માર્ગને પ્રાપ્ત કરીને આગમ વિપરીત પરંપરા તથા નિર્ણયને પ્રધાનતા ન આપતાં હંમેશાં જિનાજ્ઞા તથા શાસ્ત્ર આજ્ઞાને જ પ્રધાનતા આપવી જોઈએ.

નિબંધ - ૩૧

દસ પ્રાયશ્ચિત્તોનું સ્વરૂપ અને વિવેક

૧. આલોચનાને યોગ્ય :- ક્ષેત્રાદિના કારણે અપવાદિક વ્યવહાર શિષ્ટાચાર પ્રવૃત્તિ આદિની માત્ર આલોચનાથી શુદ્ધિ થાય છે.

૨. પ્રતિક્રમણને યોગ્ય :- અસાવધાનીથી થનારી અયતનાની શુદ્ધિ માત્ર પ્રતિક્રમણથી અર્થાત્ મિચ્છામિ દુક્કઠં થી થાય છે.

૩. તદુભય યોગ્ય :- સમિતિ આદિના અત્યંત અલ્પ દોષોની શુદ્ધિ આલોચના અને પ્રતિક્રમણથી થઈ જાય છે.

૪. વિવેક યોગ્ય :- ભૂલથી ગ્રહણ કરેલા દોષયુક્ત કે અકલ્પનીય આહારાદિને ગ્રહણ કરવાથી અથવા ક્ષેત્ર કાલ સંબંધી આહારની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થવા પર તેને પરદી દેવું, તે વિવેક પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

૫. વ્યુત્સર્ગને યોગ્ય :- કોઈ સાધારણ ભૂલ થઈ જવા પર નિર્ધારિત ✓સો ✓સના કાયોત્સર્ગનું પ્રાયશ્ચિત્ત અપાય છે, તે વ્યુત્સર્ગ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. ઉભય કાળ પ્રતિક્રમણમાં પાંચમો આવશ્યક પણ આ પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપ છે.

૬. તપને યોગ્ય :- મુળગુણ યા ઉત્તરગુણમાં દોષ લગાડવા પર પુરિમઠ્ઠ (દોઢ પોરસી)થી લઈને ૬ માસી તપ સુધીનું પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે. તે બે પ્રકારના છે- (૧) શુદ્ધ તપ (૨) પરિહાર તપ(આહાર-પાણી જુદા કરીને).

૭. છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત યોગ્ય :- દોષોના વારંવાર સેવનથી, અકારણ અપવાદના સેવનથી કે અધિક લોકનિંદા થવા પર આલોચના કરનારાની એક દિવસથી લઈને

છ માસ સુધીની દીક્ષા પર્યાયનો છેદ કરવો, તે છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

૮. મૂલને યોગ્ય :- દોષોના સેવનમાં સંયમ પ્રતિ ઉપેક્ષા ભાવ કે સ્વચ્છંદતા કરવાથી આખી દીક્ષા પર્યાયનો છેદ કરીને ફરીથી નવી દીક્ષા દેવી, તે મૂલ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

૯-૧૦. અનવસ્થાપ્ય પારાંચિક પ્રાયશ્ચિત્ત :- વર્તમાનમાં આ બે પ્રાયશ્ચિત્તનું વિચ્છેદ થયું મનાય છે. આમા નવી દીક્ષા દીધા પહેલા કઠોર તપમય સાધના કરાવવી પડે છે. કેટલોક સમય સમૂહથી અલગ એટલે કંઈક દૂરી પર રખાય છે, પછી એક વાર ગૃહસ્થનો વેશ પહેરાવીને ફરી દીક્ષા અપાય છે. આ બંનેમાં વિશિષ્ટ તપ અને તેના કાલ આદિનું અંતર છે. તે સંબંધી વર્ણન બૃહત્કલ્પ સૂત્ર ઉદ્દેશક-૪માં તથા વ્યવહાર સૂત્ર ઉદ્દેશક-૨માં છે.

નિશીથ સૂત્રમાં લઘુમાસિક આદિ તપ પ્રાયશ્ચિત્તનું કથન છે. ભાષ્ય ગાથા ૬૪૯૯માં કહ્યું છે કે ૧૯ ઉદ્દેશકમાં કહેવાયેલું પ્રાયશ્ચિત્ત જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્રનું અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ, અતિચાર અને અનાચારનું છે. એમાંથી સ્થવિર કલ્પીને કોઈ અનાચારનું આચરણ કરવાથી જ તે પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે અને જિન કલ્પીને અતિક્રમ આદિ ચારેયનું આ પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે.

(૧) અતિક્રમ-દોષ સેવનનો સંકલ્પ **(૨) વ્યતિક્રમ**- દોષ સેવનના પૂર્વની તૈયારીનો પ્રારંભ **(૩) અતિચાર**- દોષ સેવનના પૂર્વની પ્રવૃત્તિ લગભગ પૂરી થઈ જવી. **(૪) અનાચાર**- દોષનું સેવન કરી લેવું.

જેમ કે- (૧) આધાકર્મી આહાર ગ્રહણ કરવાનો સંકલ્પ (૨) તેના માટે જવું (૩) લાવીને રાખવું (૪) ખાઈ લેવું.

સ્થવિર કલ્પીને અતિક્રમાદિ ત્રણથી વ્યુત્સર્ગ સુધીના પાંચ પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે અને અનાચાર સેવન કરવાથી તેઓને આગળના પાંચ પ્રાયશ્ચિત્તોમાંથી કોઈ એક પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે.

પરિહાર તપ અને શુદ્ધ તપ કોને-કોને અપાય છે તેનું વર્ણન ભાષ્ય ગાથા ૬૫૮૬ થી ૯૧ સુધીમાં છે, ત્યાં એ પણ કહ્યું છે કે સાધવીને અને અગીતાર્થ, દુર્બલ અને અંતિમ ત્રણ સંઘયણવાળા સાધુને શુદ્ધ તપ પ્રાયશ્ચિત્ત જ અપાય છે.

૨૦ વર્ષની દીક્ષા પર્યાયવાળાને, ૨૯ વર્ષની ઉંમરથી અધિક ઉંમરવાળાને ઉત્કૃષ્ટ ગીતાર્થ ૯ પૂર્વના જ્ઞાનીને, પ્રથમ સંહનનવાળાને તથા અનેક અભિગ્રહ તપ સાધનાના અભ્યાસીને પરિહાર તપ દેવાય છે. ભાષ્ય ગાથા ૬૫૯૨માં પરિહાર તપ દેવાની પૂર્ણ વિધિનું વર્ણન કર્યું છે.

સૂત્ર ૫ અને ૧૦ તથા ૧૧ થી ૧૪ સુધીના સૂત્રોમાં તેણ પરં પલિઝંચિય અપલિઝંચિય તે ચેવ છમ્માસા આ વાક્ય છે, તેનો આશય એ સમજવો જોઈએ કે આનાથી આગળ કોઈ ૬ માસ કે ૭ મહિના યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર હોય અથવા કપટ સહિત યા કપટ રહિત આલોચના કરનારા હોય તો પણ આ જ છ માસનું પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે. તેનાથી અધિક નથી આવતું.

-સુબહુહિં વિ માસેહિં, છળહં માસાણ પરં ણ દાયવ્વં ॥૬૫૨૪॥

ચૂર્ણિ :- તવારિહેહિં બહુહિં માસેહિં છમ્માસા પરં ણ દિજ્જઈ, સવ્વસ્સેવ એસ ણિયમો, એથ્થ કારણં જમ્હા અમ્હં વદ્ધમાણ સામિણો એવં ચેવ પરં પમાણં ઠવિતં ।

ભાવાર્થ :- વર્ધમાન મહાવીર સ્વામીના શાસનમાં આટલા જ પ્રાયશ્ચિત્તની ઉત્કૃષ્ટ મર્યાદા છે અને બધા સાધુ સાધવી માટે આ નિયમ છે.

અગીતાર્થ, અતિપરિણામી, અપરિણામી સાધુ સાધવીજીને છ માસનું તપ જ આપવામાં આવે છે, છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત અપાતું નથી પરંતુ દોષનું વારંવાર સેવન કરવાથી કે આકુટી બુદ્ધિ અર્થાત્ મારવાના સંકલ્પથી પંચેન્દ્રિયની હિંસા કરવાથી કે દર્પથી કુશીલનું સેવન કરવાથી, તેઓને છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત આપી શકાય છે તથા છેદના પ્રત્યે ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખનારાને “મૂલ પ્રાયશ્ચિત્ત” અપાય છે.

અન્ય અનેક નાના મોટા દોષોનું સેવન કરવાથી ઉક્ત અગીતાર્થ આદિને પહેલી વારમાં છેદ કે મૂલ પ્રાયશ્ચિત્ત અપાતું નથી પરંતુ જેને એકવાર આ પ્રકારની ચેતવણી આપી દીધી હોય કે- હે આર્ય ! જો વારંવાર આ દોષનું સેવન કરીશ તો છેદ કે મૂલ પ્રાયશ્ચિત્ત દેવામાં આવશે. તેને જ છેદ યા મૂલ પ્રાયશ્ચિત્ત આપી શકાય છે. જેને આ પ્રકારની ચેતવણી આપી નથી તેને છેદ કે મૂલ પ્રાયશ્ચિત્ત આપી શકાતું નથી. ભાષ્યમાં ચેતવણી અપાયેલા સાધુને ‘વિકોવિત’ અને ચેતવણી નહીં અપાયેલા સાધુને ‘અવિકોવિત’ કહ્યા છે. વિકોવિતને પણ પહેલી વાર લઘુ, બીજી વાર ગુરુ અને ત્રીજી વાર છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત અપાય છે.

છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ ઉત્કૃષ્ટ છ માસનું હોય છે તથા ત્રણ વાર જ આપી શકાય છે. તેના પછી મૂળ પ્રાયશ્ચિત્ત અપાય છે.

યથા- છમ્માસોવરિ જઈ પુણો આવજ્જઈ તો તિણિણ વારા લહુ ચેવ છેદો દાયવ્વો। એસ અવિસિટ્ઠો વા તિણિણ વારા છલ્લહુ છેદો ।

અહવા- જં ચેવ તવ તિયં તં ચેવ છેદતિયં પિ- માસબ્ભંતરં, ચડમાસબ્ભંતરં, છમાસબ્ભંતરં ચ, જમ્હા એવં તમ્હા ભિણ્ણમાસાદિ જાવ છમ્માસં, તેસુ

छिण्णेषु छेय तियं अतिक्रंतं भवति । ततो वि जइ परं आवज्जति तो तिण्णि वारा मूलं दिज्जइ।- चूर्णि भाग ४, पृष्ठ ३५१, ३५२।

એનાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે વર્ધમાન મહાવીર સ્વામીના શાસનમાં તપ અને છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત છ માસથી વધુ દેવાનું વિધાન નથી. તેથી કોઈ પણ દોષનું છ માસ તપ કે છેદથી અધિક પ્રાયશ્ચિત્ત ન દેવું જોઈએ કારણ કે અધિક પ્રાયશ્ચિત્ત આપવા પર (તૈણ પરં) આ સૂત્રાંશથી અને ભાષ્યોક્ત પરંપરાથી વિપરીત આચરણ થાય છે. મૂલ (નવીદિક્ષા) પ્રાયશ્ચિત્ત પણ ત્રણ વાર આપી શકાય છે અને છ માસનું તપ અને છ માસનો છેદ પણ ત્રણ વાર જ આપી શકાય છે. તેના પછી આગળનું પ્રાયશ્ચિત્ત અપાય છે. અંતમાં ગચ્છમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવે છે.

નિબંધ - ૩૨

છ મહિનાથી વધારે કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત નહીં

(૧) સાધુ જેટલા સમય એકલા રહે તેટલા સમયનું દીક્ષા છેદનું પ્રાયશ્ચિત્ત.

(૨) છ મહિનાથી વધારે યાવત્ અનેક વર્ષોની દીક્ષા છેદનું પ્રાયશ્ચિત્ત.

ઉક્ત બંને પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્ત આગમ વિપરીત છે, કેમ કે સાધુએ એકલા રહેવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત વિધાન (૩૨ સૂત્રમાંથી) કોઈપણ સૂત્રમાં નથી. નિશીથસૂત્રમાં સેંકડો પ્રાયશ્ચિત્ત વિધાન છે, તેમાં પણ ઉક્ત પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી. તો પછી એટલા જ દિવસનો દીક્ષા છેદ કરવો (દીક્ષાકટ કરવી) અર્થાત્ સાતમું પ્રાયશ્ચિત્ત દેવું આગમ અનુસાર નથી.

અન્ય પણ કોઈ વિષયમાં એટલા જ દિવસનું પ્રાયશ્ચિત્ત દેવાનું વિધાન કોઈપણ આગમમાં નથી. તો પણ તેવો અર્થ કરવાની એક ભ્રમિત પરંપરા ચાલી રહી છે. જો કે સૂત્રોના વ્યાખ્યા ગ્રંથોમાં સૂત્રોનો તેવો અર્થ કરવાની પ્રણાલી નથી, એ સ્પષ્ટ છે.

છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત દેવાની વિધિ બતાવતાં વ્યાખ્યાકારોએ જઘન્ય-૫ દિવસના છેદ પ્રાયશ્ચિત્તથી શરૂ કરીને ૧૦-૧૫ દિવસ યાવત્ ૬ મહિનાના છેદ સુધી પ્રાયશ્ચિત્તની વૃદ્ધિ કરવાનો ક્રમ આપેલ છે. તેના પછી ચર્યા વિચારણા કરીને સ્પષ્ટ કરેલ છે કે ૨૪ માં તીર્થકરનાં શાસનમાં તપ અને છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત છ માસથી વધારે દેવાનું વિધાન નથી. આ છ માસનું ઉત્કૃષ્ટ છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કોઈ ભૂલ વારંવાર કરવાથી, ત્રણ વાર આપવામાં આવે છે. તેના પછી ચોથી વાર તેને નવી દીક્ષાનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવે છે. એ રીતે ૧૩૦૦ વર્ષ પૂર્વના પ્રાચીન વ્યાખ્યાકારોએ છ માસથી અધિક છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત દેવાનો સ્પષ્ટ નિષેધ કરેલ છે.

શાસ્ત્રમાં સાધુનો બીજો મનોરથ જ એકલા રહીને આત્મ ઉત્પત્તિ કરવાનો છે. કેટલા ય આગમોમાં એકલા રહેવાની પ્રેરણા પણ કરેલ છે. સપરિસ્થિતિક કે અપરિસ્થિતિક તેમજ પ્રશસ્ત કે અપ્રશસ્ત વગેરે એકલ વિહારોનું વિશેષ વર્ણન છે. વ્યવહારસૂત્રમાં વૃદ્ધાવસ્થાવાળા વિશેષ કારણયુક્ત શરીરી એકલ વિહારીના પ્રતિ સદ્ભાવના પૂર્ણ વર્ણન છે.

વર્તમાનમાં છ મહિનાથી વધારે પ્રાયશ્ચિત્ત દેવામાં આવતું નથી, એવું બધા સાધુઓ સામાન્ય રીતે સમજે છે પરંતુ છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ છ મહિનાથી વધારે આપવામાં આવતું નથી તે પણ નિશીથ ઉદ્દેશક-૨૦ની વ્યાખ્યામાં ચર્યા સહિત સ્પષ્ટ કરેલ છે; તેનાથી સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પ્રમાણને માટે કોઈપણ જિજ્ઞાસુ આગ્રાથી પ્રકાશિત નિશીથ ચૂર્ણિ ભાગ ૪ પૃષ્ઠ ૩૫૧-૩૫૨ જુએ તથા વ્યવહાર સૂત્રના પ્રથમ ઉદ્દેશકની ભાષ્ય ટીકા પણ જુએ તેમજ બૃહત્કલ્પ ભાષ્ય ગાથા ૭૦૭ તેમજ ૭૧૦ પણ ટીકા સહિત જુએ. (આ બંને ગાથાઓ આગળ ના પાનામાં આપેલ છે.)

આ સ્થળોમાં ૬ માસથી વધારે દીક્ષા છેદ કરવાના પ્રાયશ્ચિત્તનો નિષેધ છે, સાથે જ દીક્ષા છેદ કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કેવા દોષવાળાને દેવામાં આવે છે અને કોને દેવાતું નથી, એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. તોપણ અનેક આચાર્યો તેમજ ગચ્છ પ્રમુખ વગર વિચાર્યે હર કોઈને પ્રવાહ માત્રથી દીક્ષા છેદનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપી દે છે, તે પણ છ માસનું ઉલ્લંઘન કરીને વર્ષ, બે વર્ષ યાવત્ દસ વર્ષનું પ્રાયશ્ચિત્ત ઘોષિત કરી દે છે, તે સર્વથા અનુચિત તેમજ આગમ નિરપેક્ષ છે.

સાર :- છેદ સૂત્રોનાં અર્થ પરમાર્થને જાણનાર (વિશેષજ્ઞ) જ બહુશ્રુત (ગીતાર્થ) કહેવામાં આવે છે અને તેવા બહુશ્રુતને જ, ગુરુ કે આચાર્ય અથવા ગચ્છપ્રમુખ તેમજ પદવીધર બનાવવા જોઈએ.

અબહુશ્રુતોને ગુરુ આદિ બનાવવા આગમ આજ્ઞાની અવહેલના કરવા બરાબર છે. આગમ વિપરીત પ્રાયશ્ચિત્ત દેવાવાળા સ્વયં ગુરુ ચૌમાસી પ્રાયશ્ચિત્તના ભાગી બને છે. જુઓ- **નિશીથ ઉદ્દેશક-૧૦ સૂત્ર ૧૫ થી ૧૮.**

આગમમાં યજ્ઞાવિષ્ટ પાગલ વગેરે અનેક પ્રકારના રોગી ભિક્ષુઓની સેવા કરવી તે પરમ કર્તવ્ય બતાવેલ છે અને તેને ગચ્છમાંથી કાઢવાનો નિષેધ કરેલ છે. તેની સેવા પણ અન્ય સેવાથી વિશેષ પ્રકારની હોય છે. પાગલ તેમજ યજ્ઞાવિષ્ટ વ્યક્તિની સાથે અનેક પ્રકારનો વ્યવહાર વિવેકપૂર્વક કરવામાં આવે છે. એવી બધી સ્થિતિઓથી યુક્ત શ્રમણની સેવા કરનારાને તેમની **સંયમ સ્ખલનાઓ**

માટે આગમમાં ઓછામાં ઓછું પ્રાયશ્ચિત્ત દેવાનું વિધાન છે. અન્ય પણ બધા પ્રકારની સેવા કરનારા સાધુઓને તેમજ સેવામાં વિહાર કરી જનારા સાધુને ઓછામાં ઓછું પ્રાયશ્ચિત્ત દેવાનું આગમોમાં વિધાન છે.

એવું સ્પષ્ટ આગમ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ હોવા છતાં પણ આજના પ્રાયશ્ચિત્ત આપનારા નિઃસ્વાર્થભાવથી સેવા કરનારને નાનામાં નાનું પ્રાયશ્ચિત્ત દેવાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્ત કે તેનાથી પણ આગળ વધીને છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ દઈ દે છે. આ સર્વથા અનુચિત છે અને શાસ્ત્ર મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન છે.

વ્યવહારસૂત્રમાં પ્રાયશ્ચિત્ત વહન કરનારા પારિહારિક સાધુને સેવામાં મોકલવાનું વર્ણન છે. તે જો માર્ગમાં સ્વેચ્છાથી પોતાની કોઈ કલ્પ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે અને આચાર્યને ખબર પડે તો પણ તેને સેવાનું કાર્ય પૂર્ણ થઈ જવા પર જ નાનામાં નાનું પ્રાયશ્ચિત્ત દેવાનું વિધાન છે. આ સેવા કાર્યનું સન્માન છે કે તેના વ્યક્તિગત અપરાધને પણ ગૌણ કરવામાં આવે છે. ત્યારે નિઃસ્વાર્થ સેવારત ભિક્ષુઓને વગર કોઈ વ્યક્તિગત અપરાધે છેદ(દીક્ષા કટ) જેવું પ્રાયશ્ચિત્ત દેવું જિનશાસનનો મહાન અપરાધ છે, તેમજ સેવાકાર્યનું અબહુમાન છે.

શાસ્ત્રકાર તો સેવાકાળમાં થયેલ તેની સંયમ સ્ખલનાઓની શુદ્ધિ હેતુ નાનામાં નાનું પ્રાયશ્ચિત્ત દેવાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે. માટે પ્રાયશ્ચિત્ત દાતાઓએ આ તરફ પણ વિશેષ ધ્યાન આપીને ગતાનુગતિક પરંપરાના નિર્ણયોમાં સુધારો કરવો જોઈએ. કેમ કે અયોગ્ય અને અનુચિત અથવા આગમ વિપરીત પ્રાયશ્ચિત્ત દેનારાને નિશીથ ઉદ્દેશક ૧૦. અનુસાર ગુરુ ચૌમાસી પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે.

સેવા કરનારાની સંયમ સ્ખલનઓ :-

- (૧) ડૉક્ટરને બોલાવવા તેમજ તેનો વારંવાર સંપર્ક કરવો.
- (૨) વેચાતી (ખરીદેલી) ઔષધી લાવીને દેવી કે ખરીદીને મંગાવવી.
- (૩) ડૉક્ટરોની આરંભ યુક્ત પ્રવૃત્તિઓમાં સહયોગ આપવો.
- (૪) રોગી મુનિઓ સાથે હોસ્પિટલમાં રહેવું.
- (૫) રોગીને માટે સંયમ મર્યાદાઓમાં અપવાદનું સેવન કરવું.
- (૬) ગવેષણાના નિયમોનું પાલન ન થવું.
- (૭) રોગીની સાથે જવામાં વાહનનો પ્રયોગ કરવો. વગેરે યથા પ્રસંગ આવી અનેક પ્રવૃત્તિઓ પ્રસંગાનુસાર દાખલા માટે સમજી લેવી જોઈએ. એ પ્રવૃત્તિઓ પણ નિઃસ્વાર્થભાવથી ફક્ત રોગીની સેવા પરિચર્યા ભાવનાથી ઓતપ્રોત થઈને

કરવામાં આવે છે, એટલા માટે ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્ત કે છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત આવતું નથી.

તુલ્લા ચેવ ડ ઠાળા, તવ છેયાણં હવંતિ દોણં પિ ।

પણગાઈ પળગવુઢ્ઠી, દોણં વિ છમ્માસ નિટ્વણા ॥૭૦૭॥

તપશ્ચેદયો દ્વયોરપિ સ્થાનાનિ તુલ્યાન્યેવ ભવન્તિ, ન હીનાનિ નાપ્યધિકાનીતિ એવં શબ્દાર્થઃ । કુતઃ ? ઇત્યાહ “પણગા” ઇત્યાદિ । યતઃ “દ્વયોરપિ” તપશ્ચેદયોઃ પંચક પંચક રાત્રિન્દિવાન્યાદૌ કૃત્વા પંચક વૃદ્ધયા વર્ધમાનાનાં સ્થાનાનાં ષમ્માસેસુ “નિષ્ઠાપના” સમાપના ભવતિ । ઇયમત્ર ભાવના-લઘુપંચકાદીનિ ગુરુષાળ્માસિક-પર્યન્તાનિ યાન્યેવ તપઃ સ્થાનાનિ તાન્યેવ છેદસ્યાપીતિ તુલ્યાન્યેવાનયોઃ સ્થાનાનિ । એતેન ચ લઘુપંચકાદર્વાગ્ ગુરુભ્યઃ ષમ્માસેભ્યઃ ડર્ધ્વ છેદો ન ભવતીત્યાવેદિતં દૃષ્ટવ્યમ્ ॥૭૦૭॥

ભાવાર્થ :- તપ અને છેદ, આ બંને પ્રાયશ્ચિત્તનાં સ્થાન સમાન છે. આ બંને પ્રાયશ્ચિત્તમાં પાંચ-પાંચ દિવસની વૃદ્ધિ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છ મહિનાનું છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે. એટલા માટે ૬ મહિનાથી આગળ છેદ(દીક્ષા કટ) પ્રાયશ્ચિત્ત આવતું નથી એવું બતાવેલ છે. ॥૭૦૭॥

દુવિહો ય હોઈ છેદો, દેસચ્છેદો ય સવ્વચ્છેદો ય ।

મૂલાળવટ્પ્પ ચરિમા, સવ્વચ્છેઓ અતો સત્ત ॥૭૧૦॥

ઇહ છેદો દ્વિવિધો ભવતિ દેશચ્છેદશ્ચ સર્વચ્છેદશ્ચ । પંચકાદિકઃ ષમ્માસ પર્યન્તો દેશચ્છેદઃ મૂલડનવસ્થાપ્ય પારંચિકાદિ પુનર્દેશોનપૂર્વકોટિ પ્રમાણસ્યાપિ પચાયિસ્ય યુગપત્ છેદકત્વાત્ સર્વચ્છેદઃ । એષ દ્વિવિધોડપિ સામાન્યતશ્ચેદશ્ચેદન ગ્રહ્યતે ઇતિ વિવક્ષયા સપ્તવિધં પ્રાયશ્ચિત્તમ્ ।

ભાવાર્થ :- અપેક્ષાથી પ્રાયશ્ચિત્તનાં સાત પ્રકાર કહેલ છે. સાતમો છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, તેના બે ભેદ છે. (૧) દેશ છેદ (૨) સર્વ છેદ. પહેલો દેશ છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત પાંચ દિવસથી લઈને ઉત્કૃષ્ટ ૬ મહિનાનું હોય છે. સર્વ છેદ પ્રાયશ્ચિત્તના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) મૂળ(નવી દીક્ષા) પ્રાયશ્ચિત્ત (૨) અનવસ્થાપ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત (૩) પારાચિક પ્રાયશ્ચિત્ત. આ ત્રણે પ્રાયશ્ચિત્તમાં એક વારમાં જ સંપૂર્ણ દીક્ષા પર્યાયનું છેદ ન થઈ જાય છે- બૃહત્કલ્પ ભાષ્ય પીઠિકા ગાથા-૭૧૦.

સાર :- ૬ મહિનાથી વધારે દીક્ષા છેદનું પ્રાયશ્ચિત્ત હોતું નથી, તેની આગળ નવી દીક્ષા દેવા રુપ મૂળ પ્રાયશ્ચિત્ત જ હોય છે; પરંતુ આઠ માસ, દસ માસ કે વર્ષ, બે વર્ષ યાવત્ દસ વર્ષની દીક્ષા છેદનું પ્રાયશ્ચિત્ત દેવામાં આવતું નથી. માટે એકલ

વિહારનું કે કોઈપણ અન્યદોષનું છ મહિનાથી વધારે દીક્ષા છેદનું પ્રાયશ્ચિત્ત દેવું અજ્ઞાનદશા તેમજ અંધાનુકરણ છે. એકલ વિહારીને ઉત્કૃષ્ટ ગુરુ ચૌમાસી પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે. તેને તેટલા જ દિવસની દીક્ષા છેદનું પ્રાયશ્ચિત્ત દેવું પણ ગાડરીયો પ્રવાહ માત્ર છે. જે કોઈપણ શાસ્ત્ર કે તેની પ્રાચીન વ્યાખ્યાઓથી પ્રમાણિત કરી શકાતું નથી. એવું આગમ વિપરીત પ્રાયશ્ચિત્ત દેનારા સ્વયં પ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર છે. **નિશીથ સૂત્ર ઉદ્દેશક-૧૦.** એવું આગમ વિપરીત પ્રાયશ્ચિત્ત કોઈ આચાર્ય આપે તો તેને ગ્રહણ ન કરવું જોઈએ, સ્વીકાર કરવો જોઈએ નહીં; ઈન્કાર કરી દેવો જોઈએ. આ વાતની પુષ્ટી માટે જુઓ- **બૃહત્કલ્પ સૂત્ર ઉદ્દે.-૪, સૂત્ર-૩૦ નો મૂળ પાઠ તેમજ વિવેચન.**

નિબંધ - ૩૩

ઉત્સર્ગ - અપવાદ માર્ગ માટે વિવેકજ્ઞાન

ઉત્સર્ગ અને અપવાદ બંનેનું લક્ષ્ય છે- જીવનની શુદ્ધિ, આધ્યાત્મિક વિકાસ, સંયમની સુરક્ષા, જ્ઞાનાદિ સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ.

રાજપથ પર ચાલનારો પથિક કોઈ વિશેષ અડચણ ઉપસ્થિત થતાં રાજમાર્ગનો ત્યાગ કરી પાસેની કેડી પકડી લ્યે છે અને થોડે દૂર ગયા પછી કોઈપણ પ્રકારની મુશ્કેલી ન દેખાય તો ફરીથી રાજમાર્ગ પર પાછો આવી જાય છે. આ જ વાત ઉત્સર્ગથી અપવાદમાં જવાની અને અપવાદથી ઉત્સર્ગમાં આવવાના સંબંધમાં સમજી લેવી જોઈએ. બંનેનું લક્ષ્ય પ્રગતિ છે, તેથી બંને માર્ગ છે, અમાર્ગ કે ઉન્માર્ગ નથી. બંનેના સમન્વયથી સાધકની સાધના સિદ્ધ અને સમૃદ્ધ થાય છે.

ઉત્સર્ગ અને અપવાદ ક્યારે અને ક્યાં સુધી ? આ પ્રશ્ન મહત્વનો છે. ઉત્સર્ગએ સાધનાની સામાન્ય વિધિ છે, તેથી તેના પર સાધકને સતત ચાલવું પડે છે. ઉત્સર્ગ છોડી શકાય છે પરંતુ અકારણ નહીં. કોઈ વિશેષ પરિસ્થિતિમાં જ ઉત્સર્ગનો ત્યાગ કરી અપવાદ માર્ગ અપનાવી શકાય છે પરંતુ હંમેશ માટે નહીં.

જે સાધક અકારણ ઉત્સર્ગ માર્ગનો પરિત્યાગ કરી દે છે અથવા સામાન્ય કારણ ઉપસ્થિત થવા પર તેને છોડી દે છે, તે સાધક સાચા નથી, તે જિનાજ્ઞાના આરાધક નથી પરંતુ વિરાધક છે.

જે વ્યક્તિ અકારણ ઔષધ સેવન કરે છે અથવા રોગ ન હોવા છતાં રોગી હોવાનો અભિનય કરે છે તે ધૂર્ત છે, કર્તવ્ય વિમુખ છે. એવો વ્યક્તિ સ્વયં પથભ્રષ્ટ

થઈને સમાજને પણ કલંકિત કરે છે. આ જ દશા તે સાધકોની છે જે સાધારણ કારણથી ઉત્સર્ગ માર્ગનો ત્યાગ કરી દે છે અને અકારણ જ અપવાદ માર્ગનું સેવન કરતા રહે છે. કારણ વશ એક વાર અપવાદ માર્ગના સેવન પછી કારણ સમાપ્ત થવા પર અપવાદનું સતત સેવન કરતા રહે છે એવા સાધક સ્વયં પથભ્રષ્ટ થઈને સમાજમાં પણ એક અનુચિત ઉદાહરણ ઉપસ્થિત કરે છે, એવા સાધકોને કોઈ સિદ્ધાંત હોતા નથી અને તેઓને ઉત્સર્ગ અપવાદની કોઈ સીમા હોતી નથી. તેઓ પોતાની વાસના પૂર્તિ માટે કે દુર્બળતા ઇષ્ટપાવવા માટે વિહિત અપવાદ માર્ગને બદનામ કરે છે.

અપવાદ માર્ગ પણ એક વિશેષ માર્ગ છે. તે પણ સાધકને મોક્ષની તરફ લઈ જાય છે, સંસારની તરફ નહિ. જેવી રીતે ઉત્સર્ગ સંયમ માર્ગ છે તેવી રીતે અપવાદ પણ સંયમ માર્ગ છે, પરંતુ તે અપવાદ વસ્તુતઃ અપવાદ હોવો જોઈએ. અપવાદના પવિત્ર વેશમાં ક્યાંક ભોગાકાંક્ષા (કે કષાયવૃત્તિ) આવી ન જાય એટલા માટે સાધકે સતત સજાગ, જાગૃત અને સક્રિય રહેવાની જરૂર છે.

સાધકની સામે વસ્તુતઃ કોઈ વિકટ પરિસ્થિતિ હોય, બીજા કોઈ સરલ માર્ગની સૂઝ ન પડતી હોય, ફલતઃ અપરિહાર્ય સ્થિતિમાં અપવાદ ઉપસ્થિત થઈ ગયો હોય ત્યારે અપવાદનું સેવન ધર્મ બની જાય છે અને જ્યારે આવેલ તોફાની વાતાવરણ સાફ થઈ જાય, સ્થિતિની વિકટતા ન રહે ત્યારે તેને પુનઃ ઉત્સર્ગ માર્ગ પર આરૂઢ થઈ જવું જોઈએ. આવી સ્થિતિમાં ક્ષણનો વિલંબ પણ સંયમ ઘાતક બને છે.

એક વાત આ પણ છે કે જેટલી જરૂર હોય તેટલું જ અપવાદનું સેવન કરવું જોઈએ. એવું ન થઈ જાય કે જ્યારે આ કરી લીધું તો હવે એમાં શું છે ? આ પણ કરી લ્યો. જીવનને નિરંતર એક અપવાદથી બીજા અપવાદ પર શિથિલ ભાવથી ઘસડતું લઈ જવું, અપવાદ નથી. જે લોકોને મર્યાદાનું ભાન નથી, અપવાદની માત્રા અને સીમાનું પરિજ્ઞાન નથી, તેઓનું અપવાદ દ્વારા ઉત્થાન નથી પરંતુ શતમુખ પતન થાય છે. એક બહુ સુંદર પૌરાણિક દષ્ટાંત છે; તેના પરથી સહજ સમજી શકાય છે કે ઉત્સર્ગ અને અપવાદની પોતાની શું સીમાઓ હોય છે અને તેનું સૂક્ષ્મ વિશ્લેષણ કઈ ઈમાનદારીથી કરવું જોઈએ.

દષ્ટાંત :- એક વિદ્વાન ઋષિ ક્યાંકથી જઈ રહ્યા હતા. ભૂખ અને તરસથી ખૂબજ વ્યાકુળ હતા. બાર વર્ષનો ભયંકર દુષ્કાળ હતો. રાજાના કેટલાક દરબારીઓ એક જગ્યાએ સાથે બેસીને ભોજન કરી રહ્યા હતા. ઋષિએ ભોજનની માગણી કરી.

જવાબ મપયો ‘એ ભોજન તો એહું છે’. ઋષિ બોલ્યા—એહું છે તો શું છે? પેટ તો ભરવાનું છે. ‘વિપત્તિકાળે મર્યાદા રહેતી નથી’. ભોજન લીધું ખાધું અને ચાલવા લાગ્યા તો તે લોકોએ પાણી લેવાનું કહ્યું ત્યારે ઋષિએ ઉત્તર આપ્યો, ‘પાણી એહું છે, હું તે પીઈ શકું નહીં.’ ને લોકોએ કહ્યું— હવે લાગે છે કે ‘અન્ન પેટમાં જતાં જ બુદ્ધિ પાછી આવી ગઈ’. ઋષિએ શાંતિથી કહ્યું, “ભાઈઓ તમારું વિચારવું ઠીક છે, પરંતુ મારી એક મર્યાદા છે. ભોજન બીજેથી મળતુ ન હતું અને હું ભૂખથી એટલો વ્યાકુળ હતો કે પ્રાણ કંઈ આવી ગયા હતા અને વધુ સહન કરવાની ક્ષમતા સમાપ્ત થઈ ગઈ હતી તેથી મેં એહું અનાજ અપવાદની સ્થિતિમાં સ્વીકાર કરી લીધું. હવે પાણી તો મારી મર્યાદા અનુસાર અન્યત્ર શુદ્ધ મળી શકે છે. તેથી નકામું એહું પાણી શા માટે પીઉં?” સંક્ષેપમાં સાર એ જ છે કે જ્યાં સુધી બની શકે ત્યાં સુધી ઉત્સર્ગ માર્ગ પર જ ચાલવું જોઈએ, જ્યારે એ રસ્તા પર ચાલવું મુશ્કેલ બની જાય, બીજો કોઈ રસ્તો બચવા માટે ન રહે ત્યારે મોક્ષનો હેતુ સલામત રાખીને અપવાદ માર્ગ પકડવો જોઈએ અને જ્યારે સ્થિતિ સુધરી જાય ત્યારે તરત જ ઉત્સર્ગ માર્ગ પર પાછું આવી જવું જોઈએ.

ઉત્સર્ગ માર્ગ સામાન્ય માર્ગ છે. અહીં કોણ ચાલે? કોણ ન ચાલે? એ પ્રશ્નને માટે કોઈ સ્થાન નથી. જ્યાં સુધી શુક્તિ રહે, ઉત્સાહ રહે, આપત્તિ કાલમાં પણ કોઈ પ્રકારનો ગ્લાનિ ભાવ ન આવે, ધર્મ અને સંઘ પર કોઈ પ્રકારનો ઉપદ્રવ ન થાય અથવા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની ક્ષતિનો કોઈ વિશેષ પ્રસંગ ઉપસ્થિત ન થાય ત્યાં સુધી ઉત્સર્ગ માર્ગ પર જ ચાલવાનું છે, અપવાદ માર્ગ પર નહીં.

અપવાદ માર્ગ પર ક્યારેક, કોઈ, કદાચિત ચાલી શકે છે, તેના પર હર કોઈ સાધક હર કોઈ સમય ચાલી શકતા નથી. જે સંયમશીલ સાધક આચારાંગ સૂત્ર આદિ આચાર સંહિતાનું પૂર્ણ અધ્યયન કરી ચૂક્યા છે, ગીતાર્થ છે, નિશીથ સૂત્ર આદિ છેદ સૂત્રોના સૂક્ષ્મતમ મર્મના પણ જ્ઞાતા છે, ઉત્સર્ગ અપવાદ પદોના પાઠક જ નહીં પરંતુ સ્પષ્ટ અનુભવી છે, તે જ અપવાદના સ્વીકાર કે પરિહારના સંબંધમાં યોગ્ય નિર્ણય આપી શકે છે. તેથી અપવાદિક વિધાન કરનારા સૂત્રોમાં સૂચિત કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આ ઉત્સર્ગ અપવાદના સ્વરૂપ દર્શક વર્ણનના ભાવોને સદા લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈએ.

નિબંધ - ૩૪

સાધુ-સાધ્વીની પરસ્પર સેવા આલોચના

[વ્યવહાર સૂત્ર ઉદ્દેશક-૫ : સૂત્ર-૧૯ થી ૨૦] બૃહત્કલ્પસૂત્રના ચોથા ઉદ્દેશકમાં જેન શ્રમણોના પરસ્પર બાર સાંભોગિક વ્યવહાર કહ્યા છે. જેમાં ઔત્સર્ગિક વિધિથી સાધ્વીઓ સાથે છ સાંભોગિક વ્યવહાર હોય છે. તે અનુસાર સાધ્વીઓની સાથે એક માંડલામાં આહારનો વ્યવહાર હોતો નથી તથા ગાઢ કારણ વિના એની સાથે આહારાદિની આપ-લે પણ થઈ શકતી નથી. છતાં પણ સાધુ-સાધ્વી એક આચાર્યની આજ્ઞામાં હોવાથી અને એક ગચ્છવાળા હોવાથી સાંભોગિક કહેવાય છે.

આવા સાંભોગિક સાધુ-સાધ્વીઓ પણ પોતાના દોષોની આલોચના, પ્રતિક્રમણ, પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ પરસ્પરમાં નહીં કરે પરંતુ શ્રમણ પોતાના આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સ્થવિર આદિની પાસે જ કરે અને સાધ્વીઓ પોતાની આલોચના, પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રવર્તિની, સ્થવિરા આદિ યોગ્ય સાધ્વીઓ પાસે જ કરે. આ વિધિ માર્ગ કે ઉત્સર્ગ માર્ગ છે.

અપવાદમાર્ગ અનુસાર કોઈપણ ગણમાં સાધુ કે સાધ્વીઓમાં ક્યારેક આચાર્ય-સ્થવિર આલોચના શ્રવણ યોગ્ય ન હોય કે પ્રાયશ્ચિત્ત દેવા યોગ્ય કોઈ ન હોય ત્યારે પરિસ્થિતિ અનુસાર સાધુ સ્વગચ્છના સાધ્વી પાસે આલોચના, પ્રતિક્રમણ, પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શકે છે અને સાધ્વી સ્વગચ્છીય સાધુની પાસે આલોચના આદિ કરી શકે છે.

આ વિધાનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સામાન્યતઃ એક ગચ્છના સાધુ-સાધ્વીઓએ પણ પરસ્પર આલોચના, પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરવા જોઈએ. પરસ્પર આલોચનાનું દુષ્ફલ બતાવતા ભાષ્યમાં કહેલ છે કે સાધુ કે સાધ્વીને ક્યારેક ચતુર્થ વ્રત ભંગ સંબંધી આલોચના કરવી હોય અને આલોચના સાંભળનારા સાધુ અથવા સાધ્વી પણ કામ વાસનાથી પરાભૂત હોય તો આવા અવસર પર એને પોતાના ભાવ પ્રગટ કરવાનો અવસર મળે છે અને તે પણ કહી શકે છે કે ‘તમારે પ્રાયશ્ચિત્ત તો લેવું જ છે તો એકવાર મારી ઈચ્છા પણ પૂરી કરો, પછી બધું પ્રાયશ્ચિત્ત એકસાથે થઈ જશે, આ પ્રકારે પરસ્પર આલોચનાના કારણે એકબીજાનું વધારે પતન થવાની સંભાવના રહે છે. તે સિવાય અન્ય દોષોની આલોચના કરવા સમયે પણ એકાન્તમાં ફરી-ફરી સાધુ-સાધ્વીના સમ્પર્ક થવાથી, આવા અનેક દોષો ઉત્પન્ન થવાની

સંભાવના રહે છે. આવા જ કારણોથી સ્વાધ્યાય કે વાચના આદિ સિવાય આગમોમાં સાધુ-સાધ્વીના પરસ્પર સમ્પર્કનો નિષેધ છે. એટલે એકબીજાના ઉપાશ્રયમાં સામાન્ય વાર્તાલાપ માટે કે માત્ર દર્શનના હેતુથી અથવા તો કેવળ પરમ્પરાના પાલન માટે ન જવું જોઈએ.

સ્થાનાંગસૂત્રમાં નિર્દિષ્ટ સેવા વગેરે પરિસ્થિતિઓમાં જવું, તે આગમ સમ્મત છે. સાધુ-સાધ્વીના પરસ્પર સમ્પર્ક નિષેધનું વિશેષ વર્ણન બૃહત્કલ્પ સૂત્ર ઉદ્દેશક—૩, સૂત્ર—૧માં છે. એ સૂત્રમાં પરસ્પર એકબીજાના ઉપાશ્રયમાં બેસવા-ઊભા રહેવા આદિ અનેક કાર્યોનો નિષેધ છે.

સાધુ-સાધ્વીના શરીર સંબંધી અને ઉપકરણ સંબંધી જે પણ આવશ્યક કાર્ય હોય તે પહેલાં તો પોતે જ કરવા જોઈએ અને ક્યારેક કોઈ કાર્ય સાધુ અન્ય સાધુ પાસે કે સાધ્વી અન્ય સાધ્વી પાસે કરાવી શકે છે. આ વિધિ માર્ગ છે.

રોગ આદિ કારણોથી અથવા કોઈ આવશ્યક કાર્યમાં વ્યસ્ત હોવાને કારણે અસમર્થ થવાથી; તેવી પરિસ્થિતિમાં વિવેક પૂર્વક સાધુ-સાધ્વી પરસ્પર પણ પોતાનું કાર્ય કરાવી શકે છે. આ અપવાદ માર્ગ છે. અતઃ વિશેષ પરિસ્થિતિ સિવાય સાધુ-સાધ્વીએ પરસ્પર કોઈ પણ કાર્ય કરાવવું ન જોઈએ.

આ સૂત્રોના પારસ્પરિક વ્યવહારોના નિષેધનું મુખ્ય કારણ એ છે કે એવી પ્રવૃત્તિઓના કારણે અતિસંપર્કથી, મોહવૃદ્ધિ થવાથી ક્યારેક બ્રહ્મચર્યમાં અસમાધિ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે અને આ પ્રકારે પરસ્પર અનાવશ્યક અતિસંપર્કને જોઈને લોકોમાં અનેક પ્રકારની કુશંકાઓ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

અતઃ સૂત્રોક્ત વિધાન અનુસાર જ સાધુ-સાધ્વીએ આચરણ કરવું જોઈએ. તેમજ શક્ય હોય ત્યાં સુધી પરસ્પર સેવા કે આલોચના કરવી, કરાવવી નહીં.

પરસ્પર કરવામાં આવતા સેવાના કાર્યો :—

- (૧) આહાર-પાણી લાવીને દેવા કે લેવા અથવા નિમંત્રણ કરવું.
- (૨) વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ ઉપકરણોની યાચના કરીને લાવીને દેવા અથવા પોતાના યાચેલા ઉપકરણો દેવા.
- (૩) ઉપકરણોનું પરિકર્મ કાર્ય— સીવવું, જોડવું, રોગાન આદિ લગાડવા.
- (૪) વસ્ત્ર, રજોહરણ આદિ ધોવા.
- (૫) રજોહરણ આદિ ઉપકરણ બનાવી દેવા.
- (૬) પ્રતિલેખન કરી દેવું.

વગેરે અનેક કાર્ય સમજી લેવા જોઈએ. ગાઢાગાઢ પરિસ્થિતિઓ સિવાય પરસ્પર સેવા કાર્ય કરવું-કરાવવું સાધુ-સાધ્વીને કલ્પતું નથી અને કરવા, કરાવવાથી

ગુરુચોમાસી પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે.

આચાર્ય આદિ પદવીધરોના પણ પ્રતિલેખના આદિ સેવાકાર્ય માત્ર ભક્તિ પ્રદર્શિત કરવાને માટે પણ સાધ્વીઓ કરી શકતી નથી. જો આચાર્ય આદિ આ રીતે સાધ્વીઓ પાસે પોતાના કાર્ય અકારણ કરાવે તો તે પણ ગુરુ ચોમાસી પ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર થાય છે.

તાત્પર્ય એ છે કે સાથે રહેનારા સાધુ જે સેવાનું કાર્ય કરી શકે છે તો સાધ્વીઓ પાસે ન કરાવવું જોઈએ. આ પ્રકારે સાધ્વીઓએ પણ અન્ય સાધ્વીઓ કરનારી હોય તો સાધુ પાસે પોતાનું કાર્ય ન કરાવવું જોઈએ.

નિબંધ - ૩૫

શ્રુત અધ્યયન તથા ભિક્ષુ પડિમા

[અંતગડ સૂત્ર અને વ્યવહારસૂત્ર] અંતકૃતદશા સૂત્રમાં ૮૮ સાધુ-સાધ્વીઓના શ્રુત અધ્યયનનું વર્ણન છે. જેમાં અગિયાર અંગને કંઠસ્થ કરનારા—૬૬ છે. બાર અંગ, ચૌદપૂર્વને કંઠસ્થ કરનારા—૨૨ છે. જેમાં અગિયાર અંગ કંઠસ્થ કરનારાઓની દીક્ષા પર્યાય પાંચ વર્ષથી લઈને અનેક વર્ષોની છે. ચૌદ પૂર્વ, બાર અંગ કંઠસ્થ કરનારાની દીક્ષા પર્યાય ૧૬ અને ૨૦ વર્ષની છે.

શાસ્ત્ર અધ્યયન ત્રણ વર્ષ પહેલાં :— વ્યવહાર સૂત્ર ઉદ્દેશક—૧૦માં શાસ્ત્ર અધ્યયનનું દીક્ષા-પર્યાયથી વર્ણન કરેલ છે. તેનો યોગ્ય અર્થ છે કે સૂત્ર નિર્દિષ્ટ વર્ષો સુધી તો યોગ્ય સાધુ-સાધ્વીએ સૂત્ર કથિત અધ્યયન કરી જ લેવા જોઈએ કે ઉપાધ્યાયે તેઓને કરાવી દેવા જોઈએ.

સૂત્ર નિર્દિષ્ટ વર્ષો પછી તે સૂત્રના અધ્યયન કરવા કે કરાવવા એવો અર્થ કરવો તે મતિભ્રમ જ છે. જેમાં અનેક આગમ-પાઠોની સંગતિ પણ થતી નથી અને અંતગડસૂત્રમાં આવેલ શાસ્ત્ર અધ્યયનના વર્ણનથી પણ વિપરીત અર્થ થાય છે.

સૂત્રનો સત્ય-યોગ્ય અર્થ ન કરીને મતિભ્રમથી ખોટો અર્થ કરવો અને પછી આગમ વિહારીના સમાધાનથી સંતોષ રાખવો, તે બીજી ભૂલ છે. તેવું કરવાથી કથાનકોનું સમાધાન થઈ પણ જાય, છતાંય છેદસૂત્રોના અનેક વિધાનોનું કંઈપણ સમન્વય-સમાધાન થઈ શકે નહિ. માટે આ સૂત્રમાં કહેલ અગિયાર અંગ અને ૧૪ પૂર્વના અધ્યયન વર્ણનનું વ્યવહાર સૂત્ર સંબંધી આગમ અધ્યયન વિધાનના અર્થ સાથે કોઈ વિરોધ નથી.

વ્યવહાર સૂત્ર ઉદ્દેશક ત્રણ અનુસાર જેને આચારાંગ, નિશીથનું અધ્યયન પૂર્ણ થયું નથી તેવા સાધુ મુખ્ય(પ્રમુખ) બનીને વિચરણ કરી શકતા નથી અને ઉદ્દેશક ચાર અનુસાર જો તેનો મુખ્ય શ્રમણ(સંઘાડા પ્રમુખ) કાળ કરી જાય તો તેને ચાર્તુમાસમાં પણ વિહાર કરવો જરૂરી થઈ જાય છે. માટે આ સ્પષ્ટ છે કે ત્રણ વર્ષની દીક્ષાવાળા અને આચારાંગ, નિશીથનું અધ્યયન કરીને તેને કંઠસ્થ ધારણ કરનારા જ મુખિયા બનીને વિચરી શકે છે. તેનાથી એ સિદ્ધ થયું કે ત્રણ વર્ષની દીક્ષા સુધી ઓછામાં ઓછું આચારાંગ-નિશીથનું અધ્યયન કરી લેવું જોઈએ; એ અર્થ કરવો જ આગમ અનુકૂળ છે.

વ્યવહાર સૂત્રના ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં ત્રણ વર્ષની દીક્ષાવાળાને ઉપાધ્યાય બનાવવાનું સ્પષ્ટ વિધાન છે. ત્યાં આ પણ વિધાન છે કે ઉપાધ્યાય બનનારા સાધુ બહુશ્રુત હોવા અને ઓછામાં ઓછા આચારાંગ, નિશીથને અર્થ સહિત કંઠસ્થ ધારણ કરનારા હોવા જોઈએ. મતિભ્રમથી કરવામાં આવતો અર્થ માનવામાં આવે તો આ સૂત્ર વિધાન નિરર્થક થઈ જાય. કેમ કે તેના અનુસાર તો ત્રણ વર્ષ પછી આચારાંગ, નિશીથ ભણાવવું જોઈએ, ત્યારે તે ઉપાધ્યાય પદ માટે ક્યારે યોગ્ય થાય ??? માટે સત્ય અર્થનો સ્વીકાર કરીને શ્રુત અધ્યયનની મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રણાલીને વિકસિત રાખવી જોઈએ.

ભિક્ષુ પડિમા માટે પરંપરાથી એવું કથન પ્રચલિત છે કે નવ પૂર્વનું જ્ઞાન ધારણ કરનારા ભિક્ષુ જ બાર પડિમા ધારણ કરી શકે છે.

અંતગડ સૂત્રમાં વર્ણિત અનેક(૩૧) એવા શ્રમણોએ ભિક્ષુ પડિમાનું પાલન કર્યું જેઓએ પૂર્વોનું જ્ઞાન હાંસલ(અધ્યયન) કર્યું ન હતું પરંતુ તેઓએ ફક્ત અગિયાર અંગ શાસ્ત્રોનું જ અધ્યયન કરેલ હતું. કોઈપણ આગમમાં એવું નથી કહેલ કે પૂર્વજ્ઞાનધારી જ પડિમા ધારણ કરે પરંતુ વગર પૂર્વજ્ઞાને કેટલાય મુનિઓના પડિમા ધારણ કરવાનું વર્ણન શાસ્ત્રોમાં છે. માટે પ્રચલિત પરંપરા આગમ સંમત નથી અને આગમ કથિત પણ નથી.

સાર :- (૧) ભિક્ષુ પડિમાને માટે પૂર્વોનું જ્ઞાન આવશ્યક નથી અને કોઈપણ આગમમાં તેવો ઉલ્લેખ નથી તથા વગર પૂર્વજ્ઞાને ભિક્ષુની બાર પડિમા ધારણ કરનાર અનેક શ્રમણોનું વર્ણન આગમમાં છે. (૨) ભિક્ષુની બાર પડિમામાં એકલ વિહાર પણ આવશ્યક છે. માટે સામાન્ય એકલ વિહાર માટે પણ પૂર્વ જ્ઞાનના આગ્રહનું કથન કરવું તે સ્પષ્ટ જ આગમ વિપરીત પ્રરૂપણા છે. કેટલાક પોતાને

જૈન વિદ્વાન માનનારા આ વાતને સમજતા જ નથી અને ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણામાં જ સંતોષ માને છે. (૩) ત્રણ વર્ષની દીક્ષા પહેલાં જ આચારાંગ નિશીથનું અર્થ સહિત કંઠસ્થ અધ્યયન પૂર્ણ કરી દેવું જોઈએ.

નિબંધ - ૩૬

ગચ્છમાં રહીને સાધ્વીની સ્વતંત્ર ગોચરી

[વ્યવહાર સૂત્ર ઉદ્દેશક-૯, સૂત્ર-૪૦] :- આ સૂત્રોમાં ચાર પ્રતિમાઓનું વર્ણન કરેલ છે, જેની આરાધના સાધુ-સાધ્વી બંને કરી શકે છે.

અંતગડ સૂત્રના આઠમા વર્ગમાં સુકૃષ્ણા સાધ્વી(આર્યા) દ્વારા આ ભિક્ષુ પ્રતિમાઓની આરાધના કર્યાનું વર્ણન છે. આ પ્રતિમાઓમાં સાધ્વી પણ સ્વયં પોતાની ગોચરી લાવે છે. જેમાં નિર્ધારિત દિવસો સુધી ભિક્ષા દત્તિની મર્યાદાનું પાલન કરવામાં આવે છે. આ પ્રતિમાઓમાં નિર્ધારિત દત્તિઓથી ઓછી દત્તિઓ પણ ગ્રહણ કરી શકાય છે અને અનશન રૂપ તપસ્યા પણ કરી શકાય છે, પરંતુ કોઈપણ કારણથી મર્યાદાથી અધિક દત્તિ ગ્રહણ કરી શકાતી નથી. આ પ્રતિમાઓમાં ઉપવાસ વગેરે તપ કરવું આવશ્યક નથી. સ્વાભાવિક જ લગભગ રોજ ઉણોદરી તપ થઈ જાય છે.

બૃહત્કલ્પ સૂત્ર ઉદ્દે.-પમાં સાધ્વીને એકલા ગોચરી જવાનો સ્પષ્ટ નિષેધ કર્યો છે. માટે આ પ્રતિમાઓમાં સ્વતંત્ર ગોચરી લાવનારી સાધ્વીની સાથે અન્ય સાધ્વીઓએ રહેવું જરૂરી છે. ગોચરી તો તે સ્વયં પોતાની એકની કરે છે. આ પ્રતિમાઓને પણ સૂત્રમાં 'ભિક્ષુ પ્રતિમા' શબ્દથી જ સૂચિત કરેલ છે. તો પણ તેને ધારણ કરવામાં બાર ભિક્ષુ પ્રતિમાઓની સમાન વિશિષ્ટ યોગ્યતાની આવશ્યકતા હોતી નથી.

જો સાધ્વી પણ ગચ્છમાં રહીને સ્વતંત્ર ગોચરી તેમજ અભિગ્રહ વગેરે કરી શકે છે તો ગચ્છમાં રહેતા થકા સાધુઓને સ્વતંત્ર ગોચરી તેમજ અભિગ્રહ વગેરે કરવું સ્વતઃ સિદ્ધ થઈ જાય છે. અનેક આગમોમાં સાધુને સ્વતંત્ર રીતે પોતાની ગોચરી જવાના વર્ણન પણ મળે છે. માટે આજ્ઞાપૂર્વક સ્વતંત્ર ગોચરી કરવી તે દૂષણ નથી પરંતુ વિશિષ્ટ સંયમ ઉન્નતિનો ગુણ છે, એવું સમજવું જોઈએ. આજકાલ જે અલગ ગોચરીને એકાંત અવગુણની દૃષ્ટિથી જોવે છે તે યોગ્ય નથી. ✓. મૂર્તિપૂજક શ્રમણ વર્ગમાં આજે પણ વિશિષ્ટ સાધનાર્થે આજ્ઞાપૂર્વક આવી સ્વતંત્ર ગોચરી કરવાની ઉદાર વૃત્તિ જોવા મળે છે.

પારિવારિક ઘરોમાં ગોચરી જવામાં વિવેક

વ્યવહાર સૂત્ર ઉદ્દેશક-૬, સૂત્ર-૧માં એ બતાવેલ છે કે ગૃહસ્થીને ત્યાં ગોચરીને માટે પ્રવેશ કર્યા પછી કોઈપણ ભોજનની વસ્તુ નિષ્પાદિત હોય અથવા ચૂલા, ગેસ પરથી દાળ, ભાત, રોટલી, દૂધ વગેરે કોઈપણ ખાદ્ય પદાર્થ ઉતારવામાં આવે તો તે ન લેવા જોઈએ. તે પદાર્થને હટાવવા માટે સાધુનું નિમિત્ત હોય કે ન હોય જ્ઞાતકુળમાં એવા પદાર્થ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી.

જ્યાં દરવાજામાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં જે વસ્તુ બની ગઈ હોય કે ચૂલા પરથી ઉતારેલ હોય, તે લઈ શકાય. અપરિચિત કે અલ્પ પરિચિત ઘરોમાં ઉક્ત પદાર્થ લેવાનો સૂત્રમાં નિષેધ નથી. તેનું કારણ એ છે કે અનુરાગી જ્ઞાતિજન વગેરે ભક્તિવશ ક્યારેક પણ સાધુના નિમિત્તે આવી પ્રવૃત્તિ કરે તો તેમાં અગ્નિકાયની વિરાધના થવાનો સંભવ રહે છે. અલ્પ પરિચિત કે અલ્પાનુરાગી ઘરોમાં ઉક્ત દોષની સંભાવના રહેતી નથી. માટે ઉક્ત નિયમ તે કુળોમાં ઉપયોગી નથી. એટલા માટે આ વિધાન આગમોમાં અનેક સ્થળોમાં ફક્ત જ્ઞાતિજનોના કુળની સાથે જોડેલ છે, સ્વતંત્ર રૂપથી ક્યાંય કહેલ નથી.

સાધુ-સાધ્વીને યોગ્ય મકાનની ગવેષણા

[ઉદ્દેશક-૫ : સૂત્ર-૩૬થી ૩૮] (૧) ફક્ત જૈન સાધુના ઉદ્દેશથી અથવા જૈન સાધુયુક્ત બીજા સાધુઓ તેમજ પથિકોના ઉદ્દેશથી બનાવેલ ધર્મશાળા વગેરે ઉદ્દેશિક શય્યા છે.

(૨) ગૃહસ્થે પોતાના માટે બનાવવામાં આવતા મકાન સંબંધી પરિકર્મના કાર્યનો નિર્ધારિત સમય સાધુના નિમિત્તે આગળ-પાછળ કરવાથી તથા ઉતાવળે કરવાથી અર્થાત્ અનેક દિવસોનાં કામને શીઘ્ર એક દિવસમાં કરવાથી તે ગૃહસ્થનું વ્યક્તિગત મકાન પણ સપાહુડ શય્યા થઈ જાય છે.

(૩) મકાન ગૃહસ્થને માટે બનેલ છે. તેમાં સાધુને માટે પરિકર્મ કાર્ય કરવા પર ગૃહસ્થના ઉપયોગમાં આવવાના પહેલા થોડાક સમય સુધી તે મકાન સપરિકર્મ શય્યા છે.

આ ત્રણ પ્રકારની દોષ યુક્ત શય્યામાં પ્રવેશ કરવા પર અર્થાત્ રહેવાથી લઘુમાસિક પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. બીજા અને ત્રીજા દોષવાળી શય્યાનું મૌલિક નિર્માણ ગૃહસ્થના સ્વપ્રયોજનથી હોય છે અને પ્રથમ દોષવાળી શય્યામાં બનાવવા-વાળાનું સ્વપ્રયોજન હોતું નથી. ફક્ત પર પ્રયોજનથી તેનું નિર્માણ કરવામાં આવે છે, તે અંતર ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ ઉપાશ્રયોની કલ્પનીયતા-અકલ્પનીયતા :-

સાધુ-સાધ્વીને રહેવાના સ્થાનને આગમમાં શય્યા, વસતિ તેમજ ઉપાશ્રય કહેવાય છે. (૧) કલ્પ્ય- દોષ રહિત-પૂર્ણ શુદ્ધ, સાધુ સાધ્વીને રહેવાને યોગ્ય.

(૨) અકલ્પ્ય- દોષ યુક્ત સાધુ સાધ્વીને રહેવાને અયોગ્ય. (૩) કલ્પ્યા- કલ્પ્ય- દોષ યુક્ત હોવા છતાં પણ કાલાન્તરથી કે પુરુષાન્તરકૃત હોવાથી રહેવા યોગ્ય.

(૧) કલ્પ્ય ઉપાશ્રય :- ૧. પોતાને માટે કે સામાજિક ઉપયોગને માટે અથવા ધાર્મિક ક્રિયાઓની સામૂહિક આરાધનાને માટે નવા મકાનનું નિર્માણ કરાવવામાં આવે છે. ૨. પોતાનું બીજું મકાન (વધારાનું) ધાર્મિક આરાધના માટે અથવા સાધુ-સાધ્વીઓને રહેવા માટે સંઘને સમર્પિત કરી દેવામાં આવે છે. ૩. મોટા-મોટા ક્ષેત્રોના સમાજ કે સંઘમાં મતભેદ થવા પર વિભિન્ન પક્ષોના દ્વારા ભિન્ન-ભિન્ન મકાનોનું નિર્માણ કરવામાં આવે છે. ૪. એક ઉપાશ્રય હોવા છતાં પણ ચાતુર્માસ વગેરેમાં ભાઈઓ તેમજ બહેનો સ્વતંત્ર પૌષ્ઠ-પ્રતિક્રમણ વગેરે કરી શકે તેમ બીજા ઉપાશ્રયની આવશ્યકતા પ્રતીત થવા પર નવા મકાનનું નિર્માણ કરવામાં આવે છે. ૫. ધાર્મિક આરાધનાને માટે કોઈનું બનાવેલ મકાન ખરીદી લેવામાં આવે છે. આવા મકાનોમાં સાધુ-સાધ્વીઓના નિમિત્તે નિર્માણ કાર્ય આદિ થયેલ ન હોવાથી તે પૂર્ણ નિર્દોષ હોય છે.

(૨) અકલ્પ્ય ઉપાશ્રય :- ૧. કોઈ એવા ગામ હોય છે, જેમાં જૈન ગૃહસ્થોના ફક્ત એક બે ઘર હોય છે અગર એક પણ ઘર નથી હોતું. ત્યાં સાધુ-સાધ્વીને રહેવાને માટે મકાન નિર્માણ કોઈ એક વ્યક્તિ દ્વારા કે વધારે વ્યક્તિઓ દ્વારા કરાવવામાં આવે છે. તેમજ તે મકાનનું કોઈપણ નામ રાખી દેવામાં આવે છે. ૨. સંત-સતીઓને રહેવાનાં સ્થાન અલગ-અલગ હોવા જોઈએ એવો અનુભવ થવા પર બીજા મકાનનું નિર્માણ કરાવવામાં આવે છે. ૩. નવા વસેલા ગામ કે ઉપ-નગરમાં અથવા જુના ગામમાં ધર્મભાવના કે પ્રવૃત્તિ વધવાથી ગૃહસ્થોની ધાર્મિક આરાધનાઓને માટે અને સાધુ સાધ્વીઓના માટે નવા મકાન બંધાવવામાં આવે

છે. ૪. સાધ્વીઓને રહેવા માટે અને બહેનોની ધાર્મિક આરાધનાઓને માટે પણ નવા મકાનનું નિર્માણ કરાવવામાં આવે છે.

આ મકાનો બનાવવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશક સાધુ સાધ્વીઓને માટે હોવાથી ઔદેશિક તેમજ મૌલિક નિર્માણમાં મિશ્રજાત દોષ હોવાને કારણે તે પૂર્ણતઃ અકલ્પનીય છે.

(૩) કલ્પનીય-અકલ્પનીય ઉપાશ્રય— ૧. મોટા-મોટા સંઘોમાં પોતાનાં આયોજનો પ્રયોજનોને લઈને નવા મકાન નિર્માણ કરવામાં આવે છે. સાથે જ સંત સતીઓની અનુકૂળતાઓને પણ લક્ષ્યમાં રાખવામાં આવે છે. ૨. સાધુ- સાધ્વીઓને માટે મકાન ખરીદવામાં આવે છે. ૩. ગૃહસ્થો તેમજ સાધુ સાધ્વીઓના સંયુક્ત ઉપયોગને માટે પણ ક્યાંક-ક્યાંક મકાન ખરીદવામાં આવે છે. ૪. નિર્દોષ મકાનમાં પણ સાધુ સાધ્વીઓને ઉદ્દેશીને કેટલાય પ્રકારનો સુધારો કરવામાં આવે છે. ૫. યાતુર્માસના સમયમાં, શ્રોતાઓની સુવિધાને માટે, સંઘની શોભાને માટે અથવા સાધુઓને આવશ્યક ઉપયોગના નિમિત્તે કંઈક સુધારો કરવામાં આવે. ૬. સાધુ સાધ્વીઓના ઉદ્દેશ્યથી સચિત્ત પદાર્થ કે ભારે અચિત્ત ઉપકરણ સ્થાનાન્તરિત કરવામાં આવે છે, અથવા મકાનની સફાઈ કરવામાં આવે છે.

આ મકાનોમાં સૂક્ષ્મ ઉદ્દેશ્ય કે અલ્પ આરંભ કે પરિકર્મ કાર્ય હોવાથી ગૃહસ્થના ઉપયોગમાં આવ્યા બાદ કે કાલાન્તરમાં તે મકાન કલ્પનીય બની જાય છે.

આચા. શ્વ.૨, અ.૫ અને ૬ માં સાધુને માટે ખરીદેલા વસ્ત્ર પાત્રને ગૃહસ્થના ઉપયોગમાં આવ્યા પછી કે કાલાંતરમાં કલ્પનીય કહેલ છે અને અ.૨, ઉદ્દે.૧માં સાધુને માટે કરવામાં આવેલ અનેક પ્રકારનાં આરંભ તેમજ પરિકર્મ (ફરીથી સમારકામ કરેલ હોય) યુક્ત મકાન પણ ગૃહસ્થના ઉપયોગમાં આવ્યા પછી કલ્પનીય કહેલ છે. આ આગમ પ્રમાણોના આધારથી અહીંયા ઉપર કહેલ મકાનોને કાલાન્તરથી કલ્પનીય બતાવેલ છે.

સાર— જે મકાનોના નિર્માણમાં તેમજ પરિકર્મમાં સાધુ સાધ્વીનું જરાપણ નિમિત્ત ન હોય તો તે પૂર્ણ કલ્પનીય છે. જે મકાનોના નિર્માણમાં મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય સાધુ- સાધ્વીનો હોય તે પૂર્ણ અકલ્પનીય છે. જે મકાનોના નિર્માણમાં સાધુ- સાધ્વીઓનું મુખ્ય લક્ષ્ય ન હોય પરંતુ તેની અનુકૂળતાઓનું લક્ષ્ય રાખેલ હોય, તેના નિમિત્તે સામાન્ય કે વિશેષ પરિકર્મ(સુધારો) કરેલ હોય તે મકાન અકલ્પનીય હોવા છતાં કાલાન્તરમાં ગૃહસ્થના ઉપયોગમાં આવી ગયા પછી કલ્પનીય થઈ જાય છે.

—આચા. શ્વ.૨ અ.૨ ઉ.૧.

નિબંધ - ૩૯

આગમ અનુસાર પાટની ગવેષણા

સદોષ તેમજ નિર્દોષ ઉપાશ્રયના વિકલ્પોની જાણકારીની સાથે પાટ સંબંધી વિકલ્પોની જાણકારી હોવી આવશ્યક છે. ઘણા ઉપાશ્રયોમાં સૂવા બેસવા માટે પાટ પણ હોય છે. તે પાટોના સંબંધમાં ત્રણ વિકલ્પો હોય છે— (૧) નિર્દોષ (૨) સદોષ (૩) અવ્યક્ત દોષવાળી પાટ.

(૧) નિર્દોષ પાટ :— (૧) ઘણા ય પ્રાંતોમાં પ્રચલિત પરિપાટી અનુસાર ગૃહસ્થોના ઘરોમાં, સામાજિક કાર્યોના મકાનોમાં, પાઠશાળાઓમાં તથા પુસ્તકાલયો વગેરેમાં આવશ્યકતા મુજબ પાટ બનાવવામાં આવે છે. તે પાટ કોઈના ઘરોમાં હોય કે ઉપાશ્રયમાં ભેટ આપી દીધી હોય. (૨) કેટલાક ગામોમાં મકોડા, વીંછી વગેરે જીવોના ઉપદ્રવને કારણે દયા, પૌષ્ઠ, સંવર વગેરે કરતી વખતે ઉપયોગમાં લેવા શ્રાવકો માટે પાટો બનાવવામાં આવે છે. ઉક્ત બંને પ્રકારની પાટ પૂર્ણ શુદ્ધ છે.

(૨) સદોષ પાટ :— (૧) સાધુ-સાધ્વીઓના સૂવા-બેસવા માટે અને વ્યાખ્યાન-સભામાં બેસવા માટે પાટ ગૃહસ્થ બનાવે છે. (૨) કેટલાક સ્થાનમાં ગૃહસ્થને માટે તેમજ સાધુને માટે તેમ મિશ્રભાવે પાટ બનાવવામાં આવે છે. (૩) બનેલીતેયાર પાટ સાધુ સાધ્વીઓના ઉદ્દેશ્યથી ખરીદીને ઉપાશ્રયને ભેટ કરવામાં આવે છે; આ ત્રણે ય સાધુના ઉદ્દેશ્યથી બનાવેલ કે ખરીદેલી પાટ છે; માટે સદોષ છે.

(૩) અવ્યક્ત દોષવાળી પાટ :— (૧) લગ્ન વગેરે વિશેષ અવસર પર પાટ બનાવીને ઉપાશ્રયમાં ભેટ કરવામાં આવે છે. તે સમયે ઉપાશ્રયમાં જરૂરી છે કે નહીં તેનો વિચાર કરવામાં આવતો નથી. (૨) માડુ નામ ઉપાશ્રયમાં રહે એટલા માટે પાટ દેવી વિશેષ સારી છે, એ વિચારથી પણ ઉપાશ્રયમાં પાટ ભેટ કરવામાં આવે છે. આ બંને ય નિરુદ્દેશ્ય કે અવ્યક્ત ઉદ્દેશ્યથી બનાવેલ પાટ છે.

પાટ વગેરે સંસ્તારકોના સંબંધમાં ઔદેશિકાદિ ભારે દોષોનું કથન કરવાવાળા આગમ પાઠ નથી તથા કેવા દોષવાળી પાટ ક્યાં સુધી અકલ્પ્ય રહે છે અને ક્યારે કલ્પ્ય થઈ જાય છે તેને સ્પષ્ટ કરનારો કોઈ પાઠ ઉપલબ્ધ નથી.

આચા. શ્વ. ૨ અ.૨ ઉ.૩માં પાટથી સંબંધિત જે પાઠ છે તેનો સાર એ છે કે સાધુ-સાધ્વી પાટ ગ્રહણ કરવા ઈચ્છે તો તેને એ ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે કે (૧) તેમાં કોઈ જીવજંતુઓ નથી ને? (૨) ગૃહસ્થ તેને ફરીથી સ્વીકાર કરી લેશે કે નહિ

? (૩) વધારે ભારે તો નથી ને? (૪) જીર્ણ કે અનુપયોગી તો નથીને? જો તે પાટ જીવ રહિત, પારૂયારી, હળવી તેમજ સ્થિર છે તો ગ્રહણ કરવી જોઈએ. અન્યથા ન લેવી જોઈએ. તે ઉપરાંત પાટથી સંબંધિત દોષોનું કથન આગમોમાં ઉપલબ્ધ નથી. પાટ વગેરેના નિર્માણમાં ફક્ત પરિકર્મ કાર્ય જ કરવામાં આવે છે. જે મકાનના પુરુષાન્તરકૃત કલ્પનીય દોષોથી અતિઅલ્પ હોય છે. અર્થાત્ તેના બનવામાં અગ્નિ, પૃથ્વી વગેરેની વિરાધના થતી નથી. અપ્કાયની વિરાધના પણ પ્રાયઃ થતી નથી. માટે આધાકર્માદિ દોષોની તેમાં સંભાવના નથી. તેથી તેને બનાવવામાં પરિકર્મ દોષ(સુધારો કરેલ) કે ક્રીતદોષ(ખરીદેલું) જ હોય છે. ખરીદેલું મકાન કે પરિકર્મ દોષયુક્ત મકાનનું કલ્પનીય હોવાની સમાન જ ઉક્ત બંને વિભાગના દોષોવાળી પાટોને પણ કાલાન્તરે અથવા ગૃહસ્થના ઉપયોગમાં આવ્યા બાદ કલ્પનીય સમજી લેવી જોઈએ.

જૈન સાધુઓનાં (૧) દિગંબર (૨) ળેતાંબર-મંદિરમાર્ગી (૩) સ્થાનક વાસી (૪) તેરાપંથી વગેરે જે ફીરકાઓ છે તેમાંથી કોઈ એક સંઘના સાધુઓના ઉદ્દેશથી બનેલો આહાર કે મકાન બીજા સંઘના સાધુઓને માટે ઔદેશિક દોષયુક્ત નથી. આ વિષયનું કથન મૂળ આગમમાં નથી પરંતુ પ્રાચીન વ્યાખ્યા ગ્રંથોમાં છે. તેનો આશય એ છે કે જેનો સિદ્ધાંત અને વેશ સમાન હોય, તે પ્રવચન તેમજ લિંગથી સાધર્મિક કહેવાય છે. આ પ્રકારના સાધર્મિક સાધુને માટે બનાવેલ આહાર મકાન વગેરે બીજા સાધર્મિકને માટે પણ કલ્પનીય હોતા નથી. ઉપર્યુક્ત ચારે ય જૈન ફીરકાઓનાં વેશ અને સિદ્ધાંતોમાં ભેદ પડી ગયા છે અને પ્રત્યેક સંઘે એક બીજાથી સર્વથા ભિન્ન તથા સ્વતંત્રરૂપ ધારણ કરી લીધું છે. માટે ઉક્ત એક જૈનસંઘનું ઔદેશિક મકાન વગેરે બીજા સંઘો માટે ઔદેશિક નથી.

નાના ક્ષેત્રના નાના શ્રાવક સમાજમાં બધા જૈનસંઘોના મિશ્રિત ભાવથી નિર્મિત ઔદેશિક શય્યા વગેરે બધા સંઘોના સાધુઓને માટે ઔદેશિક દોષયુક્ત સમજવી જોઈએ.

નિબંધ - ૪૦

રાત્રિમાં અગ્નિ-પાણીવાળા મકાનની વિચારણા

જે મકાનમાં આખી રાત કે રાતદિવસ અગ્નિ બળતી રહે છે, તે(કુંભાર શાળા કે લુહારશાળા) સ્થાનમાં સાધુને રહેવું કલ્પતું નથી. જો રહેવાના સ્થાનમાં અને ગમનાગમનના માર્ગમાં અગ્નિ જલતી ન હોય પરંતુ અન્યત્ર ક્યાંય

પણ(વિભાગમાં) જલતી હોય, તો રહેવું કલ્પે છે.

એવી રીતે સંપૂર્ણ રાત્રિ કે દિવસ-રાત્રિ જ્યાં દીપક જલે છે તે સ્થાન પણ અકલ્પનીય છે.

અગ્નિ કે દીપક યુક્ત સ્થાનમાં રહેવાથી દોષ :- (૧) અગ્નિ કે દીપકની પાસે ગમનાગમન કરવાથી અગ્નિકાયના જીવોની વિરાધના થાય છે. (૨) હવાથી કોઈ ઉપકરણ પડીને બળી શકે છે. (૩) દીપકને કારણે આવનારા ત્રસ જીવોની વિરાધના થાય છે. (૪) ઠંડી નિવારણ કરવા માટેનો સંકલ્પ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

આચા. શ્રુ. ૨ અ. ૨ ઉ. ૩મા પણ અગ્નિયુક્ત સ્થાનમાં રહેવાનો નિષેધ છે અને નિશીથ ઉ. ૧૬ માં, એના પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન છે, એને પણ સર્વ રાત્રિની અપેક્ષાએ સમજવું.

આ આગમ સ્થળોમાં અલ્પકાલીન અગ્નિ કે દીપકનો નિષેધ કર્યો નથી. કારણ કે આ સૂત્રના પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં પુરુષ સાગારિક ઉપાશ્રયમાં સાધુને અને સ્ત્રી સાગારિક ઉપાશ્રયમાં સાધ્વીને રહેવાનું વિધાન છે, જ્યાં અગ્નિ કે દીપક જલવાની સંભાવના પણ રહે છે. તેથી આ સૂત્રોથી સંપૂર્ણ રાત્રિ અગ્નિ જલવાના સ્થાનોનો જ નિષેધ સમજવો જોઈએ. અન્ય વિવેચન પૂર્વ સૂત્રની સમાન સમજવું જોઈએ.

જે સ્થાનોમાં પુરુષ કે સ્ત્રી કોઈ પણ સ્વપક્ષનો નિવાસ હોય ત્યાં અગ્નિ અને પાણી તો રહે જ છે, કારણ કે તેઓ પીવા માટે પાણી રાખશે અને અન્ય કાર્ય માટે સમય પર અગ્નિ અને દીપક જલાવે, તે સ્વાભાવિક છે. તેઓને પીવાનું પાણી અલગ વિભાગમાં રહે છે અને તેઓના દીપક અને અગ્નિ પણ અલગ વિભાગમાં રહે છે, અથવા અલ્પકાલીન હોય છે, સંપૂર્ણ દિવસ રાત જલનારા નહિ હોય.

ભાષ્યકારે અગ્નિ અને દીપક સંબંધી થનારા જે દોષ બતાવ્યા છે, તે વધારે ખુલ્લા દીપકમાં ઘટિત થાય છે તથાપિ વર્તમાનની વિજળીમાં પણ કંઈક ઘટિત થાય છે, અર્થાત્ ત્રસ જીવોની વિરાધના અને પ્રકાશનો ઉપયોગ લેવાના પરિણામ કે પ્રવૃત્તિ થવી તેમા પણ સંભવ છે.

નિષ્કર્ષ આ જ છે કે ગૃહસ્થની નિશ્રાવાળા અલગ વિભાગમાં પાણી રહે કે અલ્પ સમય માટે ક્યાંય પણ અગ્નિ દીપક જલે તો સાધુને રહેવામાં બાધા નથી, પરંતુ રાત આખી અગ્નિ કે દીપક જલે અને સાધુની નિશ્રાવાળા વિભાગમાં

દિવસ રાત પાણી રહે તો ત્યાં ન રહેવું જોઈએ; અન્ય સ્થાનના અભાવમાં એક બે રાત્રિ રહી શકે છે.

સાધુ રહ્યા પછી ગૃહસ્થોને માટે અલ્પ સમય માટે પાણી કે દીપકની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો તેની કોઈ બાધા સમજવી નહિ.

પાણીના નિષેધ વિષે સૂત્રમાં અચિત્ત જલનું જ કથન છે. તથાપિ સચિત્ત જલની વિરાધના થવાનો સંભવ હોય તો ત્યાં પણ ન રહેવું જોઈએ.

સેલની ઘડિયાળ ઉપાશ્રયમાં રાખી હોય તો તેનો આ સૂત્રોથી કોઈ પણ સંબંધ નથી. અર્થાત્ એવી ઘડિયાળ યુક્ત ઉપાશ્રયમાં રહેવામાં કોઈ બાધા નથી. કારણ કે ઉપર કહેલા કોઈ પણ દોષ કે વિરાધના થવાની સ્થિતિ તેમાં નથી.

નિબંધ - ૪૧

ઉપલા માળ તેમજ દોરી ઉપર કપડા : વિચારણા

નિશીથ સૂત્ર, ઉદ્દેશક-૧૩, સૂત્ર-૧૧માં અંતરિક્ષજાત મકાનમાં રહેવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવેલ છે. મંચ, માળ, મકાનની છત વગેરે સ્થળોની ઊંચાઈ તો તેના નામથી જ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. માટે અંતરિક્ષજાતનું 'ઊંચા સ્થાન' એવો અર્થ ન કરવો જોઈએ પરંતુ 'આકાશીય અનાવૃત સ્થળ' એવો અર્થ કરવો જોઈએ. એટલે સૂત્રકથિત ઊંચા સ્થળોની ચારે તરફ ભીંત વગેરે ન હોય અને ખુલ્લુ આકાશ જ હોય તો તે ઊંચા સ્થળ અંતરિક્ષજાત વિશેષણવાળા કહેવામાં આવે છે. આ જ અર્થ આયા. શ્વ.૨ અ.૨ ઉ.૧ માં, આ વિષયના વિસ્તૃત પાઠથી સ્પષ્ટ થાય છે, કારણ કે સૂત્રગત ઊંચું સ્થળ ભીંત વગેરેથી ચારે તરફથી આવૃત્ત હોય તો પડવા વગેરેની આચારાંગમાં કહેલ સંભાવનાઓ સંગત થઈ શકતી નથી. અનાવૃત્ત ઊંચા સ્થાનમાં સૂકવેલ વસ્ત્ર પાત્ર વગેરે ઉડીને પડવાની સંભાવના રહે છે. તેમજ તેનાથી અચતના અને પ્રમાદની વૃદ્ધિ થાય છે. એટલા માટે આગમમાં ઊંચા અને અનાવૃત્ત સ્થાન અનેક ક્રિયાઓ કરવા માટે નિષિદ્ધ છે. પરંતુ આવૃત્ત સ્થાનમાં ઊંચા નીચા કોઈપણ સ્થાનનો વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરી શકાય છે. તેમાં સૂત્રોક્ત કોઈપણ દોષ લાગતો નથી. કારણ કે વસ્તુઓનું ઉડવું, પડવું, ભીંત ન હોવાથી શક્ય બને છે. ચારે તરફથી આવૃત્ત કે ઉપરથી ઢાંકેલ અથવા ઉપરની મંજીલના બંધ ઓરડામાં આવા કોઈપણ દોષનો સંભવ નથી. માટે સૂત્રનો યોગ્ય આશય સમજીને જ પ્રરૂપણા તેમજ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. પ્રસ્તુત સૂત્ર કથિત પ્રાયશ્ચિત્ત પણ ઊંચા અને અનાવૃત્ત (ચારે તરફથી

ભીંત વિનાના)સ્થાન પર સૂત્ર નિર્દિષ્ટ કાર્ય કરવા પર જ આવે છે. એવું સમજવું જોઈએ.

દોરી પર કપડાં સૂકવવા :- પ્રસ્તુત સૂત્રમાંથી તથા અન્ય સૂત્રોના આધારે ચારે તરફથી રૂંકયા વિનાની છત વગેરે પર બેસવાનો, રહેવાનો, વસ્ત્ર પાત્ર વગેરે સૂકવવાનો જે નિષેધ છે તેની ઉચિતતા સ્પષ્ટ છે કે ત્યાંથી પડવાની, વસ્ત્રાદિ દૂર ઉડી જવાની પ્રાયઃ શક્યતા હોય છે. એવા ઊંચા સ્થળોમાં દોરી પર કપડાં સૂકવવા પણ સૂત્રોક્ત દોષોથી યુક્ત છે. નીચે કે ઉપર ચારે તરફથી ઘેરાયેલા અથવા સુરક્ષિત સ્થાનમાં દોરી પર કપડાં સૂકવવાથી સૂત્રોક્ત દોષોની સંભાવના રહેતી નથી.

પ્રશ્ન- દોરી પર કપડાં સૂકવવાથી, હવામાં હલતા રહેવાથી તેમજ પડવાથી વાયુકાયની અચતના થાય છે. **સમાધાન-** રસ્સી પર ન સૂકવતાં ભૂમિ પર જ વસ્ત્ર સૂકવવામાં આવે તો પણ હવાથી તે હાલતું રહે છે. ચારે તરફ પથ્થર રાખવામાં આવે તો પણ વચ્ચે હાલે છે. વધારે હવા હોવાથી ભૂમિ પર સૂકવેલા કપડા પણ આમ તેમ ઉડતા હોય છે. ઓછી હવા હોય તો દોરી પર પણ વધારે હલતા નથી.

સમજવાનું એ છે કે સાધુઓએ પહેરેલ પછેડી (ચદર) ચોલપટ્ટો (ચરોટો) વગેરે વસ્ત્ર ચાલવાથી સ્વાભાવિક હલે છે. જેમ કામ કરવાથી તેમજ બોલવાથી સ્વાભાવિક અંગ ઉપાંગ હલે છે. તો આવા પ્રકારે હલવાથી વાયુકાયની અકલ્પનીય અચતના કહી શકાતી નથી. માટે વસ્ત્ર ભૂમિ પર હોય કે દોરી પર મંદ હવાથી મંદ હલવું અકલ્પનીય અચતના નથી. વધારે હવાથી વધારે હલે તે અકલ્પનીય છે. તો એવા સમય અને એવી હવાના સ્થળે ભૂમિ પર કે દોરી પર ક્યાંય પણ વસ્ત્ર સૂકવવા અવિવેક છે. તે સમયે વસ્ત્રની ફટાફટ હલવાની જે પ્રવૃત્તિ હોય છે તે ભૂમિ પર અને દોરી પર બંને જગ્યાએ શક્ય છે.

ક્યારેક ભૂમિ પર વધારે રજ હોય તો તેને સાફ કરવામાં જે ક્રિયા કરવી પડે છે તેટલી દોરીમાં થતી નથી તથા તે ધૂળથી કપડા જેટલા જલદી વધારે મેલા થશે તેટલા જ જલદીથી ધોવાનો પ્રમાદ ઉપસ્થિત થશે. વસ્ત્ર ધોવામાં પણ હાથ અને પાણીનું વધારે પડતું હલવું અને મંથન હોય છે. તેની સામે દોરી પર સામાન્ય કપડા હલવા તે નગણ્ય છે. માટે વિવેકપૂર્વક દોરી પર કપડા સૂકવવા અકલ્પનીય થતા નથી અને વિવેક હોય તો ભૂમિ પર કપડાં સૂકવવા પણ દોષપ્રદ થતા નથી.

સાર :- વિવેક તેમજ અનુભવ તથા હાનિ લાભના ચિંતન યુક્ત નિર્ણયથી જ કોઈપણ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. વ્યવહારિક પ્રવૃત્તિમાં એકાંતિક આગ્રહ હોય તો તે અવિવેક છે.

ભિક્ષુ દ્વારા નૌકા વિહાર તથા વાહન ઉપયોગ

નિશીથ સૂત્ર, ઉદ્દેશક-૧૮, સૂત્ર-૧માં તથા આગળ અનેક સૂત્રોમાં નૌકા વિહાર સંબંધમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાયું છે કારણ કે સાધુ અપ્કાયના જીવોની વિરાધનાનો સંપૂર્ણ ત્યાગી હોય છે. માટે તેને નૌકા વિહાર કરવો કલ્પતો નથી.

આચારાંગ સૂત્ર, બૃહત્કલ્પસૂત્ર તથા દશાશ્રુત સ્કંધ સૂત્રમાં અપવાદરૂપ વિશેષ પ્રયોજનથી નૌકા(નાવ) દ્વારા જવાનું વિધાન છે.

નૌકા વિહારના કારણો :- સૂત્રોમાં કહેલ નૌકા વિહાર કરવાનું મુખ્ય કારણ તો કલ્પ મર્યાદા પાલન કરવાનું છે તે સિવાય- (૧) સેવામાં જવું (૨) ભિક્ષુ(ગોચરી) દુર્લભ હોય તો સુલભ ગોચરીવાળા ક્ષેત્રોમાં જવું (૩) સ્થળ માર્ગ જીવવાળો હોવાથી (૪) સ્થળમાર્ગ વધારે લાંબો હોય તો(તેનો અનુપાત ભાષ્યથી જાણવો) (૫) સ્થળ માર્ગમાં ચોર, અનાયર્થ કે હિંસક જંતુઓનો ભય હોય તો (૬) રાજા વગેરે દ્વારા નિષિદ્ધ ક્ષેત્ર હોય તો નૌકા દ્વારા પાર કરવા યોગ્ય નદીને પાર કરવાને માટે નાવમાં બેસવું આગમ વિહિત(માન્ય) છે, તેને સપ્રયોજન માનેલ છે. તેનું આ સૂત્રમાં પ્રાયશ્ચિત્ત નથી. પરંતુ અપ્કાય વગેરેની થનારી વિરાધનાનું પ્રાયશ્ચિત્ત બારમા ઉદ્દેશકમાં કહ્યા પ્રમાણે સમજી લેવું જોઈએ.

ઠાણાંગ સૂત્ર અ.પ. માં વર્ષાઋતુમાં વિહાર કરવાના કારણ કહ્યા છે. તે કારણોથી વિહાર કરવા પર ક્યારેક નાવ દ્વારા નદી પાર કરવી પડે તો તે પણ સકારણ નૌકા વિહાર છે, તેનું આ સૂત્રોક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત આવતું નથી.

નાવ જોવાને માટે, નૌકા વિહારની ઈચ્છા પૂર્તિને માટે, ગ્રામાનુગ્રામ વિચરણ કરવાને માટે, તીર્થ સ્થળોમાં ભ્રમણ કરવાને માટે અથવા અકારણ કે સામાન્ય કારણથી નાવમાં બેસવું, આ સર્વ નિષ્પ્રયોજન કહેવાય છે. તેનું આ પ્રથમ સૂત્રમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલ છે.

પ્રથમ સૂત્રના વિવેચનમાં બતાવેલ કારણોથી જવું જરૂરી હોવાથી, નૌકા-વાળો જ જળયુક્ત માર્ગ હોવાથી, અન્ય કોઈ ઉપાય ન હોવાથી નૌકા વિહારનું આગમમાં વિધાન છે. જો વિહાર કરતાં ક્યારેક માર્ગમાં જંઘાસંતારિમ-ગોઠણની નીચે પાણી હોય તો તેને પાર કરવાને માટે પગપાળા જવાની વિધિ આ.શ્વ.૨ અ.૩ ઉ.૨ માં બતાવેલ છે. જંઘાબળ(પગનું જોમ) ક્ષીણ થઈ જવા પર અગર અન્ય કોઈ

શારીરિક કારણથી વિહાર ન થઈ શકે તો સાધુ એક સ્થાને સ્થિર રહી શકે છે. તેને માટે વાહન વિહાર વિહિત નથી.

સૂત્રોક્ત નૌકાવિહારનું વિધાન પ્રવચન પ્રભાવનાને માટે ભ્રમણ કરવાનાં હેતુથી નથી; કારણ કે નિશીથ સૂ. ઉદ્દે. ૧૨માં તથા દશા. દ. ૨ માં મહિનામાં બે વાર અને વર્ષમાં નવ વારની જ છૂટ છે. જેનો ફક્ત કલ્પ મર્યાદા પાળવાના હેતુથી નદી પાર કરવા સાથે સંબંધ છે. તેના સિવાય પ્રવચન પ્રભાવના ને માટે પાદ વિહારી સાધુ-સાધ્વીજીએ વાહનના ઉપયોગનો સંકલ્પ કરવો તે પણ સંયમ જીવનમાં અનુચિત છે.

અન્યવાહનનો ઉપયોગ:- ઉત્સર્ગ વિધાનાનુસાર સંયમ સાધના કરનારા ભિક્ષુને પાદ વિહાર જ પ્રશસ્ત છે અને અપવાદ વિધાનાનુસાર પરિમિત જળમાર્ગને નૌકા દ્વારા પાર કરવાનું આગમમાં વિધાન છે. અન્ય વાહનનો ઉપયોગ કરવા અંગે કારણ, અકારણનું સ્પષ્ટીકરણ પણ નાવના પ્રયોગને માટે કહેલ કારણોની સમાન સમજી લેવું જોઈએ, કલ્પમર્યાદાનું કારણ તેમાં હોતું નથી.

જીવ વિરાધનાની તુલના :- વિશેષ કારણ હોવાથી નૌકા દ્વારા જળ માર્ગ પાર કરવામાં અપ્કાયના જીવોની વિરાધના વધારે થાય છે અને અન્ય જીવોની વિરાધના અલ્પ હોય છે. સકારણ અન્ય વાહનના ઉપયોગમાં વાયુકાયના જીવોની વિરાધના વધારે તથા તેઉકાયના જીવોની વિરાધના અલ્પ તેમજ શેષ જીવોની વિરાધના અત્યંત અલ્પ હોય છે. આ જીવ વિરાધનાઓનું ઉદ્દેશક-૧૨ સૂત્ર-૮ અનુસાર પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે.

અપવાદનો નિર્ણય તેમજ પ્રાયશ્ચિત્ત :- અપવાદના સેવનનું, તેના સેવનની સીમાનું અને પ્રાયશ્ચિત્તનું નિર્ધારણ તો ગીતાર્થ જ કરે છે. આગમોક્ત તેમજ વ્યાખ્યામાં કહેલ અપવાદોના અતિરિક્ત વાહનોનો ઉપયોગ કરવો અકારણ ઉપયોગ માનવામાં આવે છે. તેના અકારણ ઉપયોગનું પ્રાયશ્ચિત્ત અહીં પ્રથમ સૂત્ર અનુસાર સમજવું જોઈએ. તેમજ સકારણ વાહન ઉપયોગનું પ્રાયશ્ચિત્ત આવતું નથી, આ પણ તે પ્રથમ સૂત્રમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે.

ગવેષણા વગેરે દોષોનું પ્રાયશ્ચિત્ત સકારણ કે અકારણ બન્ને પ્રકારના વાહન પ્રયોગમાં આવે છે. આ તે સૂત્રોનું તાત્પર્ય સમજવું જોઈએ. નૌકા વિહાર સંબંધી વિધિ-નિષેધ તથા ઉપસર્ગજન્ય સ્થિતિનું વિસ્તૃત વર્ણન આયા. શ્વ.૨, અ.૩, ઉદ્દે. -૧,૨માં સ્વયં સૂત્રકારે કર્યું છે. માટે તત્સંબંધી અર્થ, વિવેચન તેમજ શબ્દાર્થ ત્યાંથી

જાણવા જોઈએ. અન્ય જાણકારીને માટે નિશીથ ઉદ્દેશક ૧૨ તથા ૧૮ તેમજ બૃહત્કલ્પ અને દશાશ્રુતસ્કંધનું વિવેચન જોવું જોઈએ.

નિબંધ - ૪૩

સંયમ તપના હેતુની શુદ્ધિ

ધર્મનું કોઈપણ આચરણ કરવામાં આવે ત્યારે તેનો હેતુ શુદ્ધ હોવો આવશ્યક છે. તેને ત્રણ વિભાગથી સમજવો જોઈએ— ૧. ધર્મના આચરણ ૨. અશુદ્ધ હેતુ ૩. શુદ્ધ હેતુ.

ધર્મના આચરણ :- ૧. નમસ્કાર મંત્રની માળા ફેરવવી ૨. આનુપૂર્વી ગણવી ૩. પ્રત્યેક કાર્યમાં નમસ્કાર મંત્ર ગણવા ૪. મુનિ દર્શન કરવા ૫. માંગલિક સાંભળવું. ૬. ભજન કીર્તન કરવું ૭. વ્રત-પચ્ચખાણ આદિ ધર્મ પ્રવૃત્તિ કરવી. ૮. તપસ્યા કરવી.

અશુદ્ધ હેતુ :- ઇલ્લૌકિક સુખ-સમૃદ્ધિ, પુત્ર, ધન આદિની પ્રાપ્તિ; કાર્ય સિદ્ધિ; ઈચ્છા પૂર્તિ; આપત્તિ-સંકટ વિનાશ આદિના હેતુ ધર્મ પ્રવૃત્તિમાં અશુદ્ધ હેતુ છે. યશ, કીર્તિ, પ્રશંસાની પ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ્ય પણ અશુદ્ધ હેતુ છે.

શુદ્ધ હેતુ :- કર્મોની નિર્જરા માટે, થોડો સમય ધર્મ ભાવમાં તેમજ ધર્માચરણમાં વ્યતીત થાય તે માટે, પાપકાર્ય ઓછા થાય, પાપકાર્ય કરતાં પહેલાં પણ ધર્મ ભાવ સંસ્કારોની જાગૃતિ થાય તે માટે, ભગવદ્ આજ્ઞાની આરાધના માટે, ચિત્ત સમાધિ તેમજ આત્માનંદની પ્રાપ્તિ માટે વગેરે તે શુદ્ધ હેતુ છે.

સાર :- ધર્મની કોઈપણ પ્રવૃત્તિમાં ઇલ્લૌકિક ઈચ્છા બિલકુલ ન હોવી જોઈએ; એકાંત નિર્જરા ભાવ, આત્મ ઉન્નતિ અને મોક્ષ પ્રાપ્તિનો હેતુ હોવો જોઈએ.

ઐહિક ચાહના યુક્ત કોઈપણ પ્રવૃત્તિ હોય પછી ભલે તે માળા ફેરવવાની હોય કે વ્રતની પ્રવૃત્તિ હોય કે તપની પ્રવૃત્તિ હોય તેને ધર્મ આચરણ ન સમજી સંસારભાવની લૌકિક પ્રવૃત્તિ સમજવી, તે આત્માની ઉન્નતિમાં એક કદમ પણ આગળ વધવા દેવાવાળી પ્રવૃત્તિ નથી.

ભગવદાજ્ઞાની આરાધના અને કર્મ-મુક્તિના શુદ્ધ લક્ષ્યવાળી ધર્માચરણની પ્રવૃત્તિ જ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ છે, એવું સમજવું જોઈએ.

ધાર્મિક પ્રવૃત્તિની સાથે લૌકિક રુચિની પ્રવૃત્તિઓ મિશ્રિત કરી દેવી તે પણ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને લૌકિક પ્રવૃત્તિ બનાવી દેવા સમાન માનવું જોઈએ. જેમ કે અટ્ટાઈ આદિ વિભિન્ન તપસ્યાઓ સાથે આડંબર, દેખાડો, શ્રૃંગાર તેમજ

આરંભ-સમારંભ પ્રવૃત્તિ જોડી તેને વિકૃત કરવી તે ભગવદાજ્ઞાની બહાર છે, વિપરીત છે એવું સમજવું જોઈએ.

માટે ધાર્મિક કોઈપણ પ્રવૃત્તિમાં લૌકિક રુચિઓ, લૌકિક પ્રવૃત્તિઓને મિશ્રિત કરવી નહીં. જેમ કે મહેંદી લગાવવી, વસ્ત્ર-આભૂષણ વધારે પહેરવા, બેંડવાજા બોલાવવા આદિ. તાત્પર્ય એ જ છે કે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને લૌકિક પ્રવૃત્તિઓથી પૂર્ણ મુક્ત રાખવી જોઈએ, તેમજ લૌકિક રુચિથી કરવામાં આવતી પ્રવૃત્તિને ધર્મ ન સમજતા માત્ર સાંસારિક કે લૌકિક પ્રવૃત્તિ જ સમજવી જોઈએ.

હેતુ શુદ્ધિ માટે પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં અંતર્મનને જ્ઞાન-ચેતનાથી જાગૃત રાખી સાચું ચિંતન કરવું જોઈએ અને અશુદ્ધ ચિંતનોને વિવેકપૂર્વક દૂર કરી શુદ્ધમાં પરિવર્તન કરી દેવા જોઈએ. જેમ કે— દુકાન ખોલતી વખતે નમસ્કાર મંત્ર ગણવામાં સારી ગ્રાહકી થાય તેવા વિચાર ન કરતાં એમ ચિંતન રાખવું કે સંસારમાં આ પ્રવૃત્તિઓ કરવી આવશ્યક છે છતાં પણ પહેલાં એક મિનિટ આત્મા માટે ધર્મભાવ કરી લેવો. આ રીતે દરેક પ્રવૃત્તિમાં ચિંતનનું સંશોધન કરી લેવું જોઈએ

નિબંધ - ૪૪

રાત્રિ ભોજન જ્ઞાન-વિજ્ઞાન

રાત્રિભોજન કરવાથી પ્રાણાતિપાત આદિ મૂળગુણોની વિરાધના થાય છે અને ઇદ્દું રાત્રિભોજન વિરમણ વ્રત પણ મૂળગુણ છે, તેનો ભંગ થાય છે. રાત્રે કુંથુવા આદિ સૂક્ષ્મ પ્રાણી તથા કૂલણ આદિનું દેખાવું અશક્ય કે દુઃશક્ય હોય છે. રાત્રે આહારની ગવેષણા કરવામાં એષણા સમિતિનું પાલન પણ થતું નથી. યૂર્ણિકારે કહ્યું છે— “જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાની હોય છે, તે આહારાદિને વિશુદ્ધ જાણવા છતાં પણ રાત્રે ખાતા નથી, કારણ કે મૂળગુણનો ભંગ થાય છે. તીર્થંકર, ગણધર અને આચાર્યો દ્વારા આ રાત્રિભોજન અનાસેવિત છે, તેનાથી છટ્ટા મૂળગુણની વિરાધના થાય છે, માટે શ્રમણોએ રાત્રિભોજન ન કરવું જોઈએ.”

(૧) દશવૈકાલિકસૂત્ર અધ્યયન—૩માં રાત્રિ ભોજનને સાધુ માટે અનાચરણીય કહેલ છે.

(૨) દશવૈકાલિક અધ્યયન—૬માં રાત્રિભોજન કરવાથી નિર્ગ્રંથ અવસ્થામાંથી ભ્રષ્ટ થવાનું કહેલ છે તથા રાત્રિભોજનના દોષોનું કથન પણ કરેલ છે.

(૩) દશવૈકાલિક અધ્યયન—૪માં પાંચ મહાવ્રત સાથે રાત્રિભોજન વિરમણને ઇદ્દું વ્રત કહેલ છે.

(૪) દશવૈકલિક અધ્યયન—૮માં સૂર્યાસ્તથી સૂર્યોદય સુધી અર્થાત્ રાત્રે આહારની મનથી પણ ઈચ્છા કરવાનો નિષેધ છે.

(૫) ઉત્તરાધ્યયન અધ્યયન—૧૯, ગાથા—૩૧માં — સંયમની દુષ્કરતાના વર્ણનમાં ચારેય પ્રકારના આહારનું રાત્રિએ વર્જન કરવું અતિ દુષ્કર કહેલ છે.

(૬) બૃહત્કલ્પ ઉદ્દેશક—૧માં રાત્રે કે વિકાલ(સંધ્યા)ના સમયે ચારેય પ્રકારના આહાર ગ્રહણ કરવાનો નિષેધ છે.

(૭) બૃહત્કલ્પ ઉદ્દેશક—૫માં કહેવામાં આવેલ છે કે આહાર કરતી વખતે ખ્યાલ આવી જાય કે સૂર્યોદય થયો નથી કે સૂર્યાસ્ત થઈ ગયેલ છે તો મોઢામાં રહેલ આહાર પણ કારીને પરઠી દેવો જોઈએ અને ત્યાં તેને ખાવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલ છે તથા રાત્રે આહાર-પાણી યુક્ત 'ઓડકાર' આવી જાય તો પણ તેને ગળી જવાનું (ગળામાં ઉતારી જવાનું) પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલ છે.

(૮)દશાશ્રુતસ્કંધ સૂત્ર દશા—૨ તથા સમવાયાંગ સૂત્ર સમવાય—૨૧માં રાત્રિ ભોજન કરવાને સબળ દોષ કહેલ છે.

(૯) બૃહત્કલ્પ ઉદ્દેશક—૪માં— રાત્રિભોજનનું ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે.

(૧૦) ઠાણાંગ અધ્યયન—૩ તથા ૫માં— રાત્રિભોજનનું ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે.

(૧૧) સૂયગડાંગ સૂત્ર શ્રુ.—૧, અ.—૨, ઉ.—૩માં રાત્રિભોજન ત્યાગ સહિત પાંચ મહાવ્રત પરમ રત્ન કહેવામાં આવેલ છે, જેને સાધુ ધારણ કરે છે. આ પ્રકારે અહીં મહાવ્રત તુલ્ય રાત્રિભોજન વિરમણનું મહત્ત્વ કહેવામાં આવ્યું છે.

(૧૨) સૂયગડાંગ સૂત્ર અધ્ય.—૬માં કહેવામાં આવેલ છે કે ભગવાન મહાવીરે તપ માટે અને દુઃખોનો નાશ કરવા માટે રાત્રિભોજનનો ત્યાગ કર્યો હતો.

(૧૩) ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અધ્યયન—૩૨માં રાત્રિભોજનના ત્યાગથી જીવનો આશ્રવ ઘટવો તેમજ અનાશ્રવ થવો કહેલ છે.

(૧૪) નિશીથ સૂત્ર ઉદ્દેશક—૧૧માં— રાત્રિભોજન કરવાનું તેમજ તેની પ્રશંસા કરવાનું ગુરુ ચૌમાસી પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલ છે.

(૧૫) દશાશ્રુતસ્કંધ સૂત્ર દશા—૬માં શ્રાવકને છટ્ટી પડિમા ધારણ કરવામાં રાત્રિ ભોજનનો પૂર્ણ ત્યાગ કરવાનું આવશ્યક કહ્યું છે. તેની પૂર્વ અવસ્થાઓમાં પણ શ્રાવકે રાત્રિભોજનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ પરંતુ ત્યાં સુધી ઐચ્છિક છે અને છટ્ટી પ્રતિમાથી અગ્યારમી પ્રતિમા સુધી રાત્રિભોજનનો ત્યાગ કરવો જરૂરી છે.

અન્ય ગ્રંથોમાં :-

(૧) કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા ૩૮૩માં— રાત્રિભોજન ત્યાગને ૬ મહિનાના ઉપવાસ તુલ્ય બતાવવામાં આવેલ છે.

(૨) મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં— નરકમાં જવાના ચાર બોલ કહેલ છે, જેમાં પ્રથમ બોલથી રાત્રિભોજનને નરકમાં જવાનું કારણ કહેલ છે બાકીના ત્રણ કારણોમાં નરક ગમનના આ કારણો છે— ૧. પર સ્ત્રી ગમન ૨. આચાર-અથાણા ખાવા ૩. કંદમૂળ ભક્ષણ.(આગમમાં ચાર કારણ જુદા છે.)

(૩) વેદવ્યાસના યોગશાસ્ત્ર અ—૩માં કહેવામાં આવેલ છે કે રાત્રે ખાનાર મનુષ્ય ઘુવડ, કાગડો, ગીધ, સૂકર, સર્પ અને વીંછી આદિ યોનિમાં જન્મ ધારણ કરે છે.

(૪) મનુસ્મૃતિમાં કહેવામાં આવેલ છે કે રાત્રિ રાક્ષસી હોય છે તેથી રાત્રે શ્રાદ્ધ કરવું જોઈએ નહિ.

(૫) યોગશાસ્ત્ર અ.૩માં કહેવામાં આવેલ છે કે— નિત્ય રાત્રિભોજન ત્યાગ કરવાથી અગ્નિહોત્રનું ફળ મળે છે તેમજ તીર્થ યાત્રાનું ફળ મળે છે. આહુતિ, સ્નાન, દેવતા પૂજન, દાન, શ્રાદ્ધ તેમજ ભોજન રાત્રિએ કરવામાં આવતા નથી. કીટ, પતંગ આદિ અનેક સત્ત્વોનું ઘાતક આ રાત્રિભોજન અતિ નિંદિત છે.

(૬) માર્કંડેય મુનિએ તો રાત્રે પાણી પીવું લોહી સમાન અને ખાવું માંસ સમાન કહી દીધેલ છે.

(૭) બૌદ્ધ મતના 'મજ્જિમનિકાય' તેમજ 'લક્કુટિકોપમ સુત્ત'માં રાત્રિ ભોજનનો નિષેધ કર્યો છે.

(૮) હેમચન્દ્રાચાર્ય એ દિવસે અને રાત્રે કોઈ રોકટોક વિના ખાનારને 'શિંગડા અને પૂંછડા વગરના જાનવર'હોવાનું સૂચિત કરેલ છે.

જીવન શિક્ષાઓ :-

(૧) રાત્રે ઘણા નાના-નાના જીવો દેખાતા નથી, તે ખાવામાં આવી જાય તો તેનાથી ઘણા પ્રકારની બીમારીઓ થાય છે.

(૨) અનેક પક્ષીઓ પણ રાત્રે ખાતા નથી, કહ્યું પણ છે કે—

ચિડી, કમેડી, કાગલા, રાત ચુગણ નહીં જાય !

નરદેહધારી જીવ તું, રાત પડ્યા ક્યોં ખાય ?

(૩) રાત્રે અંધકાર હોય છે, અંધકારમાં જો ભોજન સાથે કીડી ખાવામાં આવી જાય તો બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ જાય છે. માખી જો આવી જાય તો તરત જ ઉલ્ટી થઈ જાય છે. જો ભોજનમાં જૂં આવી જાય તો જલોદર જેવો ભયંકર રોગ પેદા થઈ જાય છે.

ગરોળી આવી જાય તો કુષ્ટ જેવી મહાવ્યાધિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તે સિવાય ઉચ્ચ રક્તપાત, દમ, હૃદયરોગ, પાયનશક્તિની ખરાબી આદિ બીમારીઓની સંભાવના રહે છે.

(૪) સૂર્યાસ્ત પૂર્વે ભોજન કરવું પાયનની દષ્ટિએ સર્વોત્તમ છે. સુવાના ત્રણ કલાક પહેલાં ભોજન કરવું આરોગ્યદાયક છે. એવું કરવાથી ભોજનને પચવા માટે સમય મળી જાય છે. રાત્રે ૯-૧૦ વાગ્યે ભોજન કરી સૂઈ જવાથી પાણી બરાબર પી શકાય છે તેથી તેના ભોજનનું પાયન પણ બરાબર થતું નથી.

(૫) સૂર્યના પ્રકાશની પોતાની અલગ જ વિશેષતા છે. સૂર્યના પ્રકાશમાં હીરા-જવેરાત આદિનું જે પરીક્ષણ કરવામાં આવે છે તેવું વિદ્યુત પ્રકાશમાં ન થઈ શકે. સૂર્યની રોશનીમાં કમળ ખીલે છે. સૂર્યોદય થતાં જ પ્રાણવાયુની માત્રા વધી જતી હોય છે. રાત્રે પાયન સંસ્થાન પણ બરાબર કામ કરતું નથી. તે સિવાય કોઈ સૂક્ષ્મ જીવ સૂર્યની રોશનીમાં જ જોઈ શકાય છે, વિદ્યુત પ્રકાશમાં નહીં.

આ બધી વાતોને ધ્યાનમાં રાખતા થકા વિદ્યુતના પ્રકાશને સૂર્યના પ્રકાશ સમકક્ષ ન સમજવો જોઈએ. બંનેમાં ઘણું અંતર છે, જે સ્વયં સિદ્ધ છે.

(૬) તેથી ધર્મી પુરુષોએ તેમજ વિશેષ કરી સાધુ-સાધ્વીજીઓ એ રાત્રિભોજનનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો જોઈએ. પરિસ્થિતિવશ શ્રાવક હીનાધિક રૂપમાં પણ તેનો અભ્યાસ કરતાં-કરતાં પૂર્ણ ત્યાગનું લક્ષ્ય રાખે છે, અંતે એક સમયે તેના માટે પણ રાત્રિભોજનનો ત્યાગ આવશ્યક બની જાય છે.

સંક્ષેપમાં— મુનિઓએ પૂર્ણ અને ગૃહસ્થીએ યથાશુક્તિ રાત્રિ ભોજનનો ત્યાગ કરી સ્વાસ્થ્ય-લાભ તેમજ આત્મોત્તરિતનો લાભ પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ.

નિબંધ - ૪૫

દંત મંજનનો વ્યવહાર તથા આગમ નિષ્ઠા

સંયમ પાલન કરવા માટે શરીરનું નિરોગી હોવું નિતાન્ત આવશ્યક છે કારણ કે સંયમ જીવનમાં શરીરનું રોગગ્રસ્ત હોવું છિદ્રોવાળી નાવ દ્વારા સમુદ્ર પાર કરવા સમાન છે.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૨૩મા અધ્યયનમાં શરીરને ‘નાવ’ કહેલ છે અને જીવને ‘નાવિક’ કહેલ છે. છિદ્રો રહિત નૌકાને સંસાર સમુદ્ર પાર કરવા માટે યોગ્ય કહેલ છે. શરીરરૂપી નૌકા સછિદ્ર હોવાનું તાત્પર્ય છે— રોગગ્રસ્ત હોવું !

મંજન કરવું એ સ્વસ્થ રહેવાનું પ્રમુખ અંગ માનવામાં આવે છે. કહું પણ છે કે 'આંખમાં અંજન, દાંતમાં મંજન, નિત કર નિત કર નિત કર !

દશવૈકાલિક સૂત્રના ત્રીજા અધ્યયનમાં મંજન કરવું, દાંત ધોવા સાધુ માટે અનાયરણીય કહેલ છે. અન્યત્ર પણ અનેક આગમોમાં મંજન ન કરવાને સંયમના મહત્ત્વશીલ નિયમરૂપે સૂચિત કરવામાં આવેલ છે. યથા— જે હેતુથી સાધકે નગ્ન ભાવ યાવત્ અદંત ધાવન(દાંત સાફ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા)નો સ્વીકાર કરેલ હતો તે હેતુ ને પૂર્ણ સિદ્ધ કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો !

વર્તમાન કાળની ખાવા-પીવાની પદ્ધતિ તેમજ અશુદ્ધ ખાદ્ય પદાર્થોની ઉપલબ્ધિના કારણે દાંતના રોગો, જેમ કે પાયોરિયા આદિની બીમારીઓ જલ્દી થઈ જાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં સ્વાસ્થ્યની સુરક્ષાના હેતુથી ઘણા સંત-સતીજીઓએ દંત મંજનને આવશ્યક સમજી લીધેલ છે.

આવી સમજ અને આચરણ પાછળ આગમ નિષ્ઠા તેમજ આચાર નિષ્ઠાના પરિણામોની શિથિલતાની સાથે સાથે શુદ્ધ વિવેકપૂર્ણ જ્ઞાનની અનભિજ્ઞતા પણ છે જ. તેનું કારણ એ છે કે જેન આગમોમાં આવતા સાધ્વાચારના નિયમો સાધારણ છન્દસ્થો દ્વારા સૂચિત નથી પરંતુ તે સર્વજ્ઞ જિનેવર ભગવંતોના અનુભવજ્ઞાન તેમજ કેવળજ્ઞાનના પ્રભાવથી યુક્ત છે. તેના પર શુદ્ધ શ્રદ્ધા અને ઊંડા ચિંતનની આવશ્યકતા છે.

ચિંતન તેમજ અનુભવ કરવાથી ખ્યાલ આવે છે કે આ અવ્યવહારિક જેવા લાગતા આગમ વિધાન પણ મહાન વૈજ્ઞાનિક છે, તેના મૂળમાં શરીર સ્વાસ્થ્ય તેમજ સંયમ સ્વાસ્થ્ય બંનેનો હેતુ રહેલ છે.

સાધુને સદા ભૂખથી ઓછું ખાવારૂપી ઉણોદરી તપ કરવું આવશ્યક છે. મંજન ન કરવા છતાં પણ દાંતોને સ્વસ્થ રાખવા માટે ઓછું ખાવું, તેમજ ક્યારેક-ક્યારેક ઉપવાસ આદિ તપ કરવું આવશ્યક છે.

બ્રહ્મચર્ય પાલન માટે તેમજ ઈન્દ્રિય નિગ્રહ માટે પણ ઓછું ખાવું અને ક્યારેક-ક્યારેક ઉપવાસ આદિ કરવા આવશ્યક છે. બ્રહ્મચર્યની શુદ્ધિ જ સંયમની શુદ્ધિ છે. દિવસમાં એક જ વાર ખાવું કે દિવસભર ન ખાવું તે સંયમ તેમજ શરીર તથા દાંતો માટે અતિ આવશ્યક છે. પાયન શક્તિ તેમજ લીવરની સ્વસ્થતા માટે પણ અલ્પભોજન આવશ્યક છે. આ પ્રકારે અલ્પભોજન, મંજનત્યાગ, બ્રહ્મચર્ય, સંયમ, સ્વાસ્થ્ય આદિ એક બીજા સાથે સંલગ્ન(જોડાયેલા) છે.

રોક-ટોક વગર ખાતા રહેવું તેમજ કેવળ દાંત શુદ્ધિ માટે મંજન કરી લેવું અપૂર્ણ વિવેક છે. એવું કરવાથી પાચન શુક્તિ(લીવર)ની ખરાબી અને બ્રહ્મચર્યની વિકૃતિ અટકવી શક્ય નથી. તેથી ભિક્ષુએ મંજન કર્યા વિના પણ દાંત નિરોગી રહે તેટલો જ આહાર કરવો, તેને પોતાનું પ્રમુખ કર્તવ્ય સમજવું જોઈએ. આજના વૈજ્ઞાનિકો પણ મંજન કર્યા વગર ખાવાને સ્વાસ્થ્ય માટે ઉપયોગી માને છે.

સપ્તાહમાં એક ઉપવાસ કરી લેવાથી દાંતોની અત્યાધિક સફાઈ સ્વતઃ થઈ જાય છે. ભોજન કર્યા બાદ પાત્ર ધોઈને પાણી પીવાનો આચાર પણ વૈજ્ઞાનિક છે, એવું કરવાથી દાંત સ્વતઃ પાણીથી ધોવાઈ જાય છે અને થૂંકવા-ફેંકવાની પ્રવૃત્તિ સાધુ જીવનમાં વધતી નથી.

દંત રોગની આશંકાથી શંકાશીલ ભિક્ષુઓએ મંજન કરવાની અપેક્ષાએ નીચેની બાબતોનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

(૧) ઓછું ખાવું, ઓછી વાર ખાવું અને ઓછી વસ્તુ ખાવી. મન કહે તે ન ખાવું, શરીર માંગે તે ખાવું.

(૨) ખાધા પછી તરત કે થોડા સમય પછી દાંતોમાં પાણીને હલાવતા રહી એક-બે ઘૂંટ પાણી ગળવું જોઈએ. જ્યારે પણ પાણી પીવામાં આવે ત્યારે અંતમાં પાણીને દાંતોમાં હલાવીને ગળવું જોઈએ.

(૩) મહિનામાં ૨ અથવા ૪ ઉપવાસ આદિ અવશ્ય કરવા જોઈએ. આહારની અરુચિ હોય કે વાયુનિસર્ગ દુર્ગંધયુક્ત હોય તો ભોજન છોડી દેવું જોઈએ. ઝાડા-ઉલ્ટી હોય તો ભોજન છોડી દેવું જોઈએ.

આ પ્રકારે શ્રદ્ધા અને વિવેક રાખવામાં આવે તો અદંત ધાવન(મંજન નહીં કરવાના) નિયમનું પાલન કરતા હોવા છતાં પણ સ્વસ્થ રહી શકાય છે. આવું કરવાથી જ સર્વજ્ઞોની આજ્ઞાની શ્રદ્ધા તેમજ આરાધના શુદ્ધ થઈ શકે છે. સ્નાન નહિ કરવા આદિ નિયમોમાં પણ અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, ઈન્દ્રિયનિગ્રહ, આત્મલક્ષ્ય અને શરીર અલક્ષ્ય આદિ હેતુ છે. સાથે જ નિર્વસ્ત્ર, અલ્પવસ્ત્ર, ઠીલા વસ્ત્ર પહેરવાનો પણ તેની સાથે સંબંધ છે. વિહાર યાત્રા, પરિશ્રમી તેમજ સ્વાવલંબી જીવન, અપ્રમત્ત ચર્યા વગેરે પણ તેમાં સંબંધિત છે. સંયમના અન્ય આવશ્યક નિયમોનું ધ્યાન રાખવામાં આવે તો અસ્નાન તેમજ અદંત ધાવન નિયમ શરીરના સ્વસ્થ રહેવામાં જરા પણ બાધક બની શકે નહીં.

તાત્પર્ય એ જ છે કે શરીર પરિચર્યાના નિષેધ કરનારા આગમના નિયમોનું

પાલન કરવું હોય તો ખાન-પાન તેમજ જીવનવ્યવહારના આગમ વિધાનોનું અને વ્યવહારિક વિવેકોનું પાલન કરવું પણ અતિ આવશ્યક સમજવું જોઈએ. ત્યારે જ શરીર-સ્વાસ્થ્ય તેમજ સંયમ-શુદ્ધિ તથા ચિત્ત-સમાધિ કાયમ રહી શકે છે. સાથે જ પોતાની ક્ષમતાનો ખ્યાલ રાખવાથી અથવા ક્ષમતાને વધારવાનું લક્ષ્ય કે અભ્યાસ રાખવાથી સુંદર આરાધના થઈ શકે છે.

નિબંધ - ૪૬

બ્રહ્મચર્યની જાણો શુદ્ધિ, ઉપનિયમોમાં જેની બુદ્ધિ

(૧) દૂધ, ઘી, મીઠાઈ, માવા-મલાઈ, માખણ આદિ પૌષ્ટિક પદાર્થોનું સેવન ન કરવું, બદામ-પિસ્તા આદિ મેવાના પદાર્થોનો પણ ત્યાગ કરવો.

(૨) આ પદાર્થોની ક્યારેક જરૂર હોય તો અલ્પ માત્રાનું ધ્યાન રાખવું અને નિરંતર અનેક દિવસ સુધી સેવન ન કરવું.

(૩) મહિનામાં ઓછામાં ઓછા ચાર દિવસ આર્યબિલ અથવા ઉપવાસ આદિ તપસ્યા અવશ્ય કરવી.

(૪) હંમેશાં ઊણોદરી કરવી અર્થાત્ કોઈપણ સમયે પૂર્ણ ભોજન ન કરવું. (પેટ ભરી જમવું નહિ). તેમજ સાંજના સમયે ભોજન ન કરવું અથવા અતિ અલ્પ માત્રામાં આહાર લેવો.

(૫) સ્વાસ્થ્ય અનુકૂળ હોય તો એકવારથી વધુ ભોજન ન કરવું અથવા યથા સંભવ ઓછી વખત ખાવું. તેમજ એકવારના ભોજનમાં પણ ખાદ્ય પદાર્થોની સંખ્યા બહુ ઓછી રાખવી.

(૬) ભોજનમાં મરચાં-મસાલાની માત્રા અતિ અલ્પ રાખવી, અથાણા આદિનું સેવન ન કરવું. તેમજ તળેલા ખાદ્ય પદાર્થોનું સેવન ન કરવું. ચૂર્ણ અથવા ખાટા પદાર્થોનું સેવન ન કરવું.

(૭) રાસાયણિક ઔષધિઓનું કે ઉષ્મા(ગરમી/શુક્તિ) વર્ધક ઔષધિનું સેવન ન કરવું. બને ત્યાં સુધી ઔષધનું સેવન પણ ન જ કરવું.

(૮) મહિનામાં ઓછામાં ઓછા ૧૫ દિવસ રૂક્ષ અથવા સામાન્ય આહાર કરવો અર્થાત્ ધાર વિગયનો(મિઠાઈ, ઘી, દૂધ, દહીં આદિ) ત્યાગ કરવો.

(૯) સ્ત્રીનો નજીકથી સંપર્ક અથવા તેના મુખ, હાથ, પગ, સ્તન તેમજ વસ્ત્રાભૂષણ આદિને જોવાની પ્રવૃત્તિ ન કરવી.

(૧૦) દિવસે સૂવું નહિ. તેમજ ભોજન બાદ તરત જ સંકુચિત પેટ રાખી બેસવું કે

સૂવું નહિ.

(૧૧) ભિક્ષુએ વિહાર અથવા ભિક્ષાચારી આદિ શ્રમ કાર્ય અવશ્ય કરવા અથવા તપશ્ચર્યા કે ઉભા રહેવાની પ્રવૃત્તિ રાખવી.

(૧૨) ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, આચારાંગ સૂત્ર, સૂયગડાંગ સૂત્ર, તેમજ દશવૈકલિક સૂત્રનો સ્વાધ્યાય તેમજ વાચના, અનુપ્રેક્ષા આદિ કરતાં રહેવું. તથા નિયમિત ભક્તમાર સ્તોત્ર અથવા પ્રભુ ભક્તિ તેમજ પ્રાણાયામ અવશ્ય કરવા.

(૧૩) સૂતા સમયે અને ઊઠતા સમયે કંઈક આત્મહિત વિચાર અવશ્ય કરવા.

(૧૪) કોઈનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે મૌન રહેવું, આવેશયુક્ત બોલવાની પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવો.

(૧૫) યથા સમયે સ્વાધ્યાય, ધ્યાન અને કાર્યોત્સર્ગ અવશ્ય કરવા.

આ સાવધાનીઓ રાખવી એ ગચ્છગત અને એકાકી વિહારી બધાં જ તરુણ ભિક્ષુઓ માટે અત્યન્ત હિતકર છે. આ સાવધાનીઓથી યુક્ત જીવન બનાવવાથી વિકાર ઉત્પન્ન થવાની સંભાવના પ્રાયઃ રહેતી નથી.

નિબંધ - ૪૭

૧૦ કલ્પોનું સ્વરૂપ અને વિવેક

બૃહત્કલ્પ સૂત્ર, ઉદ્દેશક-૪, સૂત્ર-૧૯- જે સાધુ અચેલકલ્પ આદિ દસ પ્રકારના કલ્પમાં સ્થિત થાય છે અને પંચયામ રૂપ ધર્મનું પાલન કરે છે, એવા પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થકરના સાધુઓને કલ્પસ્થિત કહે છે.

જે અચેલકલ્પ આદિ દસ પ્રકારના કલ્પમાં સ્થિત નથી પરંતુ અમુક જ કલ્પોમાં સ્થિત છે અને ચાર્તુયામ રૂપ ધર્મનું પાલન કરે છે, એવા મધ્યવર્તી બાવીશ તીર્થકરોના સાધુ અકલ્પસ્થિત કહેવાય છે.

જે આહાર ગૃહસ્થોએ કલ્પસ્થિત સાધુઓને માટે બનાવ્યો છે, તેને તેઓ ગ્રહણ કરી શકતા નથી. પરંતુ અકલ્પસ્થિત સાધુ ગ્રહણ કરી શકે છે. તેમજ જે આહાર અકલ્પસ્થિત સાધુઓ માટે બનાવ્યો હોય તેને અન્ય અકલ્પસ્થિત સાધુ ગ્રહણ કરી શકે છે અને બધા કલ્પસ્થિત સાધુ ગ્રહણ કરી શકતા નથી. દસ કલ્પ(સાધુના આચાર) આ પ્રકારે છે-

૧. અચેલકલ્પ- અમર્યાદિત વસ્ત્ર ન રાખવા પરંતુ મર્યાદિત વસ્ત્ર રાખવા. રંગીન વસ્ત્ર ન રાખવા પરંતુ સ્વાભાવિક રંગના અર્થાત્ સફેદ રંગના વસ્ત્ર રાખવા. મૂલ્યવાન ચમકતા વસ્ત્ર ન રાખવા પરંતુ અલ્પ મૂલ્યના સામાન્ય વસ્ત્ર રાખવા.

૨. ઔદેશિક કલ્પ- અન્ય કોઈ પણ સાધર્મિક કે સાંભોગિક સાધુઓના ઉદ્દેશ્યથી બનાવેલો આહાર ઔદેશિક દોષવાળો હોય છે. એવો આહાર ગ્રહણ ન કરવો.

૩. શય્યાતરપિંડ કલ્પ- મકાન માલિકના આહારાદિ ગ્રહણ ન કરવા.

૪. રાજપિંડ કલ્પ- મૂર્ધાભિષિકત, રાજાઓના આહારાદિ ન લેવા.

૫. કૃતિકર્મ કલ્પ- રત્નાધિકને વંદન આદિ વિનય વ્યવહાર કરવો.

૬. વ્રત કલ્પ- પાંચ મહાવ્રતોનું પાલન કરવું અથવા ચાર યામનું પાલન કરવું, ચાર યામમાં ચોથા અને પાંચમા મહાવ્રતનું સમ્મિલિત નામ **બહિહ્વાદાણં** છે.

૭. જ્યેષ્ઠ કલ્પ- જેની વડી દીક્ષા(ઉપસ્થાપના) પહેલા થઈ હોય છે, તે જ્યેષ્ઠ કહેવાય છે. તેઓને જ્યેષ્ઠ માનીને સર્વ વ્યવહાર કરવો તે જ્યેષ્ઠ કલ્પ કહેવાય છે. સાધ્વીઓને માટે બધા સાધુ જ્યેષ્ઠ હોય છે, તેથી તેઓને જ્યેષ્ઠ માનીને વ્યવહાર કરવો, તે પુરુષ જ્યેષ્ઠ કલ્પ કહેવાય છે.

૮. પ્રતિકમણ કલ્પ- નિત્ય નિયમિત દૈવસિક અને રાત્રિક પ્રતિકમણ કરવું.

૯. માસ કલ્પ- હેમંત અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં વિચરણ કરતા થકા કોઈ પણ ગ્રામાદિમાં એક માસથી અધિક ન રહેવું તથા એક માસ રહ્યા પછી બે માસ સુધી ફરીથી ત્યાં આવીને ન રહેવું, સાધ્વીને માટે એક માસના સ્થાન પર બે માસનો કલ્પ સમજવો.

૧૦. ચાતુર્માસ કલ્પ- વર્ષા ઋતુમાં ચાર માસ સુધી એક જ ગ્રામાદિમાં સ્થિત રહેવું વિહાર ન કરવો. ચાતુર્માસ પછી તે ગામમાં ન રહેવું અને આઠ માસ(અને પછી ચાતુર્માસ આવી જવાથી બાર માસ) સુધી ફરીથી ત્યાં આવીને ન રહેવું.

આ દસ કલ્પનું પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થકરના સાધુ-સાધ્વીઓએ પાલન કરવું આવશ્યક હોય છે. મધ્યમ તીર્થકરોના સાધુ-સાધ્વીઓએ ચાર કલ્પનું પાલન કરવું આવશ્યક હોય છે, શેષ છ કલ્પોનું પાલન કરવું તેઓને આવશ્યક નથી.

ચાર આવશ્યક કલ્પ- (૧) શય્યાતરપિંડ કલ્પ (૨) કૃતિકર્મ કલ્પ (૩) વ્રત કલ્પ (૪) જ્યેષ્ઠ કલ્પ.

છ ઐચ્છિક કલ્પોનું સ્પષ્ટીકરણ :-

(૧) અચેલ- અલ્પ મૂલ્ય કે બહુમૂલ્ય તેમજ અલ્પ કે અધિક પરિમાણમાં ઈચ્છાનુસાર જે મળે તેવા વસ્ત્રો રાખવા.

(૨) ઔદેશિક- સ્વયંના નિમિત્તે બનાવેલ આહારાદિ ન લેવા પરંતુ અન્ય કોઈ સાધર્મિક સાધુને માટે બનાવેલ આહારાદિ ઈચ્છાનુસાર લેવા.

(૩) રાજ પિંડ- મૂર્ધાભિષિકત રાજાઓનો આહાર ગ્રહણ કરવામાં ઈચ્છાનુસાર કરવું.

(૪) પ્રતિક્રમણ— નિયમિત પ્રતિક્રમણ ઈચ્છા હોય તો કરવું પરંતુ પાખી, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણ અવશ્ય કરવું.

(૫) માસ કલ્પ— કોઈપણ ગ્રામાદિમાં એક માસ કે તેનાથી અધિક ઈચ્છાનુસાર રહેવું કે ગમે ત્યાં આવીને રહેવું.

(૬) ચાતુર્માસ કલ્પ— ઈચ્છા હોય તો ચાર માસ એક જગ્યાએ રહેવું અથવા ન રહેવું પરંતુ સંવત્સરી પછી કારતક સુદ પુનમ સુધી એક જ જગ્યાએ રહેવું. ત્યાર પછી ઈચ્છા હોય તો વિહાર કરવો, ઈચ્છા ન હોય તો ન કરવો.

આ છ વિધાન મધ્યના તીર્થંકરના શાસનમાં તથા મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં લાગુ પડે છે. ભગવાન મહાવીર સ્વામીના શાસનના સાધુઓ માટે તો ઉપર વર્ણવેલ ૧૦ કલ્પનું વ્યવસ્થિત પાલન કરવાનું હોય છે.

નિબંધ - ૪૮

પાંચ વ્યવહારોનું જ્ઞાન તથા વિવેક

વ્યવહાર સૂત્ર, ઉદ્દેશક-૧૦માં પાંચ વ્યવહારોનું કથન તથા તેનું ક્રમિક મહત્ત્વ બતાવવામાં આવેલ છે. તેનું પક્ષપાત રહિત યોગ્ય પાલન કરવાની પ્રેરણા કરવામાં આવી છે.

(૧) આગમ વ્યવહાર :- નવ પૂર્વથી ચૌદ પૂર્વના જ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, મનઃ પર્યવજ્ઞાની અને કેવલજ્ઞાની પોતાના જ્ઞાનના આધારે જે વ્યવહાર કરે, પ્રાયશ્ચિત્ત આપે કે કોઈ નિર્ણય આપે તે ‘આગમ વ્યવહાર’ કહેવાય છે.

(૨) શ્રુત વ્યવહાર :- ઉપરોક્ત જ્ઞાનીઓના અભાવમાં જઘન્ય આચારાંગ તથા નિશીથ સૂત્ર અને ઉત્કૃષ્ટ નવ પૂર્વ જ્ઞાનના આધારે જે વ્યવહાર, પ્રાયશ્ચિત્ત કે નિર્ણય કરવામાં આવે તે ‘શ્રુત વ્યવહાર’ કહેવાય છે.

(૩) આજ્ઞા વ્યવહાર :- કોઈ આગમ વ્યવહારી કે શ્રુત વ્યવહારીની આજ્ઞા કરવામાં આવે તે મળવા પર તે આજ્ઞાના આધારથી પ્રાયશ્ચિત્ત દેવામાં આવે, તે ‘આજ્ઞા વ્યવહાર’ કહેવાય છે.

(૪) ધારણા વ્યવહાર :- આગમના આધારથી, ફલિતાર્થથી બહુશ્રુતોએ પ્રાયશ્ચિત્તની કંઈક મર્યાદા કરી હોય તેમજ કોઈ વ્યવહાર કે નિર્ણય લીધા હોય તે ધારણા, પરંપરા અનુસાર કરવું તે ‘ધારણા વ્યવહાર’ કહેવાય છે.

(૫) જીત વ્યવહાર :- જે વિષયોમાં કોઈ સ્પષ્ટ સૂત્રનો આધાર ન હોય તે

વિષયમાં બહુશ્રુત સાધુ, સૂત્રથી અવિરુદ્ધ અને સંયમ પોષક પ્રાયશ્ચિત્તની મર્યાદાઓ કરી દીધી હોય કે કોઈ અન્ય વ્યવહાર અથવા તત્ત્વ નિર્ણય કર્યા હોય તે પ્રમાણે વર્તન કરવું, તે ‘જીત વ્યવહાર’ કહેવાય છે.

જં જીયમસોહિકરં પાસત્થ પમત્ત સંજયાઈણ્ણં

જઈ વિ મહાજણાઈણ્ણં, ન તેણ જીણ વવહારો ॥૭૨૦॥

જં જીયં સોહિકરં, સંવેગપરાયણેન દંતેણ ।

એણ વિ આઈણ્ણં, તેણ ડ જીણ વવહારો ॥૭૨૧॥

વૈરાગ્યવાન એક પણ દમિતેન્દ્રિય બહુશ્રુત દ્વારા જે સેવિત હોય તે જીત વ્યવહાર સંયમશુદ્ધિ કરનારા હોઈ શકે છે. પરંતુ જે પાર્શ્વ, પ્રમત્ત તેમજ અપવાદ પ્રાપ્ત સાધુથી આચીર્ણ હોય તે જીત વ્યવહાર અનેકોના દ્વારા સેવિત થવા પર પણ શુદ્ધિ કરી શકતા નથી. તેથી તેવા જીત વ્યવહારથી વ્યવહાર ન કરવો જોઈએ. — વ્યવહાર સૂત્ર ભાષ્ય, ઉદ્દેશક ૧૦.

સો જઈકાલાદીણં અપહિકંતસ્સ નિવ્વિગઈયંતુ ।

મુહણંતગફિડિય પાણગ અસંવરેણ એવમાદીસુ ॥૭૦૬॥

જે પરચક્રમાણ કાળ કે સ્વાધ્યાયકાળ આદિનું પ્રતિક્રમણ કરતા નથી, મુખ પર મુખવસ્ત્રિકા વિના રહે છે અથવા બોલે છે અને પાણીને ઢાંકતા નથી તેને ‘નીવી’નું પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે. આ બધા જીતવ્યવહાર છે. ગાથામાં આવેલ મુહણંતગફિડિયની ટીકા-મુખપોતિકાયાં સ્ફિટિતાયાં મુખપોતિકા મંતરેણ હત્યર્થઃ । — વ્યવહાર સૂત્ર ભાષ્ય, ઉદ્દેશક-૧૦.

આ પાંચે ય વ્યવહારો દ્વારા દેવામાં આવેલ પ્રાયશ્ચિત્ત આગમ વ્યવહાર યાવત્ જીત વ્યવહાર કહેવાય છે. આ સૂત્ર વિધાનનો આશય એ છે કે પહેલાં કહેવામાં આવેલ વ્યવહાર અને વ્યવહારી મુખ્ય હોય છે. તેની અનુપસ્થિતિમાં જ બાદમાં કહેલા વ્યવહાર અને વ્યવહારીને પ્રમુખતા દઈ શકાય છે. અર્થાત્ જે વિષયમાં શ્રુતવ્યવહાર ઉપલબ્ધ હોય એ વિષયનો નિર્ણય કરવામાં ધારણા કે જીત વ્યવહારને પ્રમુખ ન કરવા જોઈએ.

વ્યુત્ક્રમથી પ્રમુખતા દેવામાં સ્વાર્થ ભાવ કે રાગ-દ્વેષ વગેરે થાય છે, નિષ્પક્ષ ભાવ રહેતો નથી. એ આશયને સૂચિત કરવાને માટે સૂત્રના અંતિમ ભાગમાં રાગ-દ્વેષ તેમજ પક્ષપાત ભાવથી રહિત બનીને યથાક્રમથી વ્યવહાર કરવાની પ્રેરણા દેવામાં આવી છે. સાથે જ સૂત્ર નિર્દિષ્ટ ક્રમથી તથા નિષ્પક્ષભાવથી વ્યવહાર

કરનારાને આરાધક કહેવામાં આવેલ છે. તેથી પક્ષભાવથી તેમજ વ્યુત્ક્રમથી વ્યવહાર કરનારા વિરાધક થાય છે. એ સ્પષ્ટ છે.

વ્યવહાર શબ્દનો વિસ્તૃત અર્થ કરવાથી એ સાબિત થાય છે કે સંયમી જીવનથી સંબંધિત કોઈપણ વ્યવહારિક વિષયનો નિર્ણય કરવો હોય કે કોઈપણ આગમ દ્વારા પ્રરૂપિત તત્ત્વના સંબંધમાં ઉત્પન્ન થયેલ વિવાદની સ્થિતિનો નિર્ણય કરવો હોય તો આ ક્રમથી કરવો જોઈએ. અર્થાત્ જો આગમ વ્યવહારી હોય તો તેઓના નિર્ણયનો સ્વીકાર કરીને વિવાદને સમાપ્ત કરી દેવો જોઈએ.

જો આગમ વ્યવહારી ન હોય તો ઉપલબ્ધ શ્રુત આગમના આધારથી જે નિર્ણય થાય તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. સૂત્રનું પ્રમાણ ઉપલબ્ધ હોવા છતાં આજ્ઞા, ધારણા કે પરંપરાની મુખ્યતા ન માનવી જોઈએ, કારણ કે આજ્ઞા, ધારણા કે પરંપરાની અપેક્ષાએ શ્રુતવ્યવહાર મુખ્ય છે. વર્તમાનમાં સર્વોપરી સ્થાન આગમોનું છે. તેના પછી વ્યાખ્યાઓ તથા ગ્રંથોનું સ્થાન છે. ત્યાર બાદ સ્થવિરો દ્વારા ધારિત કંઠસ્થ ધારણા કે પરંપરાનું સ્થાન છે. વ્યાખ્યાઓ કે ગ્રંથોમાં પણ પહેલાં-પહેલાંના આચાર્યોની રચનાનું મુખ્ય સ્થાન હોય છે.

તેથી વર્તમાનમાં સર્વ પ્રથમ નિર્ણાયક શાસ્ત્ર છે. તેનાથી વિપરીત અર્થને કહેનારા વ્યાખ્યા અને ગ્રંથનું મહત્ત્વ નથી હોતું. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રપ્રમાણની ઉપલબ્ધી હોવા છતાં ધારણા કે પરંપરાનું પણ કોઈ મહત્ત્વ નથી. એટલા માટે શાસ્ત્ર, ગ્રંથ, ધારણા અને પરંપરાને પણ યથાક્રમ વિવેકપૂર્વક પ્રધાનતા દઈને કોઈપણ તત્ત્વનો નિર્ણય કરવો એ આરાધનાનો હેતુ છે અને કોઈપણ ભેદભાવને કારણે વ્યુત્ક્રમથી નિર્ણય કરવો એ વિરાધનાનો હેતુ છે. તેથી સૂત્રના આશયને સમજીને નિષ્પક્ષભાવથી આગમ તત્ત્વોનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. ભગવતી સૂત્ર શતક-૮, ઉદ્દે-૮માં તથા ઠાણાંગસૂત્ર અધ્ય-૫, ઉદ્દે-૨ માં પણ આ સૂત્ર છે.

સારાંશ એ છે કે પ્રાયશ્ચિત્તોનો કે અન્ય તત્ત્વોનો નિર્ણય આ પાંચ વ્યવહારો દ્વારા ક્રમ પૂર્વક કરવો જોઈએ, વ્યુત્ક્રમથી નહિ. અર્થાત્ કોઈ વિષયમાં આગમ પાઠ હોવા છતાં પણ ધારણા કે પરંપરાને પ્રધાનતા આપી આગ્રહ રાખવો તે સર્વથા અનુચિત સમજવું જોઈએ.

તેમજ જે વિષયમાં પ્રાચીન ગ્રંથો કે વ્યાખ્યા ગ્રંથોનું જો પ્રમાણ હોય ને જે આગમથી અવિરુદ્ધ હોય, એની અપેક્ષાએ ધારણા કે પરંપરા કે વ્યક્તિગત ગચ્છોના નિર્ણયને પ્રમુખતા દેવી એ પણ અનુચિત જ સમજવું જોઈએ. એટલે જે વિષયમાં આગમ પ્રમાણ યા અન્ય પ્રબલ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ હોય ત્યાં પરંપરા યા ધારણાનો અથવા વ્યક્તિગત નિર્ણયોનો આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ.

સંપૂર્ણ જૈન સમાજની એકતા તેમજ સુવ્યવસ્થાને માટે કોઈ ગ્રંથ યા વ્યાખ્યાઓની વાતને ગૌણ પણ કરવી પડે તો એમાં કોઈ દોષ ન સમજવો જોઈએ. પણ શરત એ કે તે નિર્ણય યા તે નિર્ણિત પદ્ધતિ આગમ આજ્ઞાથી તો વિરુદ્ધ હોવી જ ન જોઈએ. આ રીતે સંઘના હિતસ્વી જ્ઞાની આત્માઓએ નિષ્પક્ષભાવથી વિવેકપૂર્વક આવશ્યક તત્ત્વોનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. એ જ આ સૂત્રનો મુખ્ય હેતુ છે.

પાંચ વ્યવહારોનો સમજ્યા જે મર્મ, તે પાખ્યા સાચો જિન ધર્મ.

નિબંધ - ૪૯

સ્થિત કલ્પ વગેરે તથા તેનું સ્વરૂપ

ભગવતી સૂત્ર શતક-૨૫, ઉદ્દેશક-૬માં કલ્પદ્વારનું વિધાન છે, એ કલ્પોનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે—

(૧) **સ્થિત કલ્પ**— આ કલ્પમાં ૧૦ કલ્પોનું પૂર્ણ રૂપથી નિયમિત પાલન કરવામાં આવે છે.

(૨) **અસ્થિત કલ્પ**— આ કલ્પમાં ૪ કલ્પોનું પૂર્ણરૂપથી પાલન કરવામાં આવે છે. ૬ કલ્પોનું વૈકલ્પિક પાલન થાય છે. અર્થાત્ કોઈ કલ્પની કંઈક અલગ વ્યવસ્થા હોય છે અને કોઈ કલ્પનું પાલન ઐચ્છિક નિર્ણય પર હોય છે.

(૩) **સ્થવિર કલ્પ**— આ કલ્પમાં સંયમના બધા નાના-મોટા નિયમ ઉપનિયમોના ઉત્સર્ગ રૂપથી (સામાન્ય રીતે) પૂર્ણ પાલન કરવામાં આવે છે અને વિશેષ પરિસ્થિતિમાં ગીતાર્થ બહુશ્રુતની સ્વીકૃતિથી અપવાદ સેવન કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ સકારણ સંયમ મર્યાદાથી બાહ્ય આચરણ કરીને એનું આગમમાં કહ્યા મુજબ પ્રાયશ્ચિત્ત લેવામાં આવે છે. તથા પરિસ્થિતિ સમાપ્ત થવાથી ફરી શુદ્ધ સંયમનું પાલન કરવામાં આવે છે. એવા ઉત્સર્ગ અને અપવાદના વૈકલ્પિક આચરણવાળા આ કલ્પ (અવસ્થા) સ્થવિર કલ્પ કહેવાય છે. આ કલ્પમાં ગીતાર્થ બહુશ્રુતની આજ્ઞાથી શરીર તથા ઉપધિના પરિકર્મ પણ કરી શકાય છે.

(૪) **જિન કલ્પ**— જિનનો અર્થ થાય છે રાગ દ્વેષના વિજેતા વીતરાગ. તેથી જે કલ્પમાં શરીર તરફ પૂર્ણ વીતરાગતાની જેમ આચરણ હોય છે. તે જિન કલ્પ કહેવાય છે. આ કલ્પમાં સંયમના નિયમ ઉપનિયમોમાં કોઈ પ્રકારના અપવાદ સેવન કરવામાં આવતા નથી. એના સિવાય આ કલ્પમાં શરીર તથા ઉપકરણોનું કોઈ પણ પ્રકારનું પરિકર્મ પણ કરી ન શકાય. અર્થાત્ નિર્દોષ ઔષધ, ઉપચાર

કપડા ધોવા, સીવવા, વિગેરે કરવામાં આવતા નથી. રોગ આવી જાય, પગમાં કાંટો લાગી જાય, શરીરના કોઈ ભાગમાં વાગી જાય, લોહી નીકળે, તો પણ કોઈ ઉપચાર કરવામાં આવતો નથી. આવી શારીરિક વીતરાગતા જેમાં ધારણ કરવામાં આવે છે તેને જિન કલ્પ કહેવાય છે.

(૫) કલ્પાતીત— જે શાસ્ત્રાજ્ઞાઓ, મર્યાદાઓ, પ્રતિબંધોથી અલગ થઈ જાય છે, મુક્ત થઈ જાય છે. પોતાના જ જ્ઞાન અને વિવેકથી આચરણ કરવું એ જેમનો ધર્મ થઈ જાય છે, એવા પૂર્ણ યોગ્યતા સંપન્ન સાધકોના આચાર ‘કલ્પાતીત’ અર્થાત્ ઉપર કહેલા ચારેય કલ્પોથી મુક્ત કહેવાય છે. તીર્થંકર ભગવાન તથા ઉપશાંત વીતરાગ, ક્ષીણ વીતરાગ(૧૧,૧૨,૧૩,૧૪માં ગુણસ્થાનવાળા)વગેરે કલ્પાતીત હોય છે. તીર્થંકર ભગવાન સિવાય છદ્મમસ્થ મોહ કર્મ યુક્ત કોઈ પણ સાધક કલ્પાતીત હોતા નથી. સ્થિત કલ્પવાળાના **દશ કલ્પ** આ પ્રમાણે છે—

(૧) અચેલ કલ્પ— મર્યાદિત સીમિત તથા સફેદ વસ્ત્ર રાખવા તથા પાત્ર વિગેરે અન્ય ઉપકરણ પણ મર્યાદિત રાખવા. અર્થાત્ જે ઉપકરણની ગણના અને માપ જે પણ સૂત્રોમાં બતાવ્યા છે એનું પાલન કરવું અને જેનું માપ સૂત્રોમાં સ્પષ્ટ નથી, એમનું બહુશ્રુતો દ્વારા નિર્દિષ્ટ મર્યાદાનુસાર પાલન કરવું એ ‘અચેલ કલ્પ’ છે.

(૨) ઔદેશિક— સમુચ્ચ સાધુ સમૂહ માટે બનાવેલ વસ્તુ(આહાર, મકાન વિગેરે) ઔદેશિક હોય છે. વ્યક્તિગત નિમિત્તવાળી વસ્તુ આધાકર્મી હોય છે. જે કલ્પમાં ઔદેશિકનો ત્યાગ કરવો પ્રત્યેક સાધક માટે આવશ્યક હોય છે. તે **ઔદેશિક કલ્પ** કહેવાય છે.

(૩) રાજપિંડ— મુગટબંધ અન્ય રાજાઓ દ્વારા અભિષિક્ત હોય એવા રાજાઓના ઘરનો આહાર રાજપિંડ કહેવાય છે. તથા એમના બીજા પણ અનેક પ્રકારના રાજપિંડ નિશીથ સૂત્ર વિગેરેમાં બતાવ્યા છે. એને ગ્રહણ કરવા નહિ. આ ‘રાજપિંડ’ નામનું ત્રીજું કલ્પ છે.

(૪) શય્યાતર પિંડ— જેના મકાનમાં સાધુ સાધ્વી રહે છે, તે શય્યાતર કહેવાય છે. એના ઘરના આહાર, વસ્ત્ર વિગેરે શય્યાતર પિંડ કહેવાય છે.

(૫) માસ કલ્પ— સાધુ એક ગામ વિગેરેમાં ૨૮ દિવસથી વધુ ન રહે અને સાધ્વી પાટ દિવસથી વધુ ન રહે એને ‘માસ કલ્પ’ કહે છે.

(૬) ચૌમાસ કલ્પ— અષાઢી પૂનમથી કારતક પૂનમ સુધી આગમોક્ત કારણ સિવાય વિહાર ન કરવો, એક જગ્યાએ સ્થિરતાપૂર્વક રહેવું એ ‘ચૌમાસ કલ્પ’ છે.

(૭) વ્રત કલ્પ— પાંચ મહાવ્રત તથા છટ્ટા રાત્રિ ભોજન વ્રતનું પાલન કરવું અથવા ચાતુર્યામ ધર્મનું પાલન કરવું, એ ‘વ્રત કલ્પ’ છે.

(૮) પ્રતિક્રમણ— સવાર સાંજ બન્ને વખત નિયમિત પ્રતિક્રમણ કરવું, એ ‘પ્રતિક્રમણ કલ્પ’ છે.

(૯) કૃતિ કર્મ— દીક્ષા પર્યાયથી વડીલને પ્રતિક્રમણ વગેરે સમયે વંદના વ્યવહાર કરવો, ‘કૃતિ કર્મ કલ્પ’ છે.

(૧૦) પુરુષ જ્યેષ્ઠ કલ્પ— કોઈ પણ સાધુ, કોઈ પણ સાધ્વી માટે મોટા હોય એ અર્થાત્ વંદનીય જ હોય છે. એટલે નાના મોટા બધા સાધુ મહારાજ સાધ્વીજીઓ માટે મોટા જ માનવામાં આવે છે અને તે અનુસાર જ યથાસમય વિનય વંદન વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. તેમજ સાધુ કોઈ પણ હોય તે સાધ્વીને વ્યવહાર વંદન કરતા નથી. આ ‘પુરુષ જ્યેષ્ઠ’ નામનું દશમું કલ્પ છે.

આ ૧૦ કલ્પ પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરના શાસનમાં પાલન કરવા આવશ્યક છે. અર્થાત્ તે શ્રમણોને આ કહેલા દશ નિયમ પૂર્ણ રૂપથી લાગુ પડે છે. **બાકી ૨૨ મધ્યમ તીર્થંકરોના શાસનમાં ૬ કલ્પ વૈકલ્પિક હોય છે. એની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે છે—**

(૧) અચેલ કલ્પ— સ્વમતિ નિર્ણય અનુસાર વસ્ત્ર-પાત્ર ઓછાવધુ માત્રામાં ઓછા વધુ મૂલ્યવાળા, જેવા પણ સમય પર મળે અને લેવા ઈચ્છે તો લઈ શકે છે. **રંગીન વસ્ત્ર કહેવાની પરંપરા બરાબર નથી.** **(૨) ઔદેશિક**— અનેક સાધુ સમુહના ઉદ્દેશ્યથી બનેલો આહાર વ્યક્તિગત કોઈ સાધુ લેવા ઈચ્છે તો તે લઈ શકે છે. અગર એના માટે જ વ્યક્તિગત કોઈએ બનાવ્યો હોય તો તે આધાકર્મી લઈ શકતા નથી. **(૩) રાજપિંડ**— ઈચ્છાનુસાર અમુક પ્રસંગે લઈ શકે છે. **(૪) માસ કલ્પ**— આવશ્યક લાગે તો ૨૮ દિવસથી વધારે પણ ઈચ્છાનુસાર રહી શકે છે. **(૫) ચૌમાસ કલ્પ**— આવશ્યક લાગે તો ભાદરવા સુદ પાંચમના પહેલાં વિહાર કરી શકે છે. પાંચમના દિવસથી કારતક સુદ ૧૫ સુધી વિહાર કરવાનો નહિ, એટલા નિયમનું પાલન કરે છે. **(૬) પ્રતિક્રમણ**— આવશ્યક લાગે તો સવાર સાંજ પ્રતિક્રમણ કરવું અને આવશ્યક ન લાગે તો ન કરવું. પરંતુ પાખી ચૌમાસી સંવત્સરીના દિવસે સાંજનું પ્રતિક્રમણ અવશ્ય કરવું.

આ પ્રકારની વ્યવસ્થાવાળા આ ૬ વૈકલ્પિક કલ્પ છે. મધ્યમ તીર્થંકરના સમયના સાધુઓના આ પ્રકારે વૈકલ્પિક ‘અસ્થિત કલ્પ’ કહેવાય છે. પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરના સાધુઓને આ દશે કલ્પોનું આવશ્યક હોવું ‘સ્થિત કલ્પ’ કહેવાય છે. **અસ્થિત કલ્પવાળાના** ચાર આવશ્યક કરણીય કલ્પ આ પ્રમાણે છે—

(૧) શય્યતર પિંડ— મકાન માલિકના આહાર વિગેરે પદાર્થો લેવા નહિં. **(૨) વ્રત**— મહાવ્રત ચાતુર્યામ તથા અન્ય વ્રત નિયમ સમિતિ, ગુપ્તિ વિગેરેનું આવશ્યક રૂપથી પાલન કરવું. **(૩) કૃતિ કર્મ**— દીક્ષા પર્યાયના કમથી વંદન વિનય વ્યવહાર કરવો આવશ્યક હોય છે. **(૪) પુરુષ જયેષ્ઠ**— સાધ્વીઓ માટે બધા સાધુઓને જયેષ્ઠ પૂજનીય માની વિનય, વંદન વ્યવહાર કરવો આવશ્યક કલ્પ હોય છે. શ્રમણોએ પણ પુરુષ જયેષ્ઠ કલ્પને ધ્યાનમાં રાખીને સાધ્વીઓની સાથે યોગ્ય સન્માન—સમાદરનો વ્યવહાર કરવાનો હોય છે. વ્યવહારિક વંદન કરવામાં આવતા નથી.

આ દશ કલ્પ ભગવતી સૂત્રમાં **સ્થિતકલ્પમાં** સમાવિષ્ટ કરેલ છે. મૂળ પાઠથી દશ કલ્પોનું સંદેશ નિર્દેશ સિદ્ધ થાય છે. વ્યાખ્યાઓમાં દશ કલ્પોનું સ્પષ્ટીકરણ મળે છે. જે મૂળ આગમનુ અનુશરણ કરનાર છે. તેના વગર સ્થિતકલ્પ અને અસ્થિતકલ્પનો ભેદ સ્પષ્ટ થઈ શકતો નથી માટે દશ કલ્પ નું વર્ણન સૂત્ર સંમત જ સમજવું જોઈએ. આવશ્યક ભાષ્ય અને તેની ટીકામાં પણ આ દશ કલ્પોનું વિસતૃત વર્ણન કરવામાં આવેલ છે.

પ્રશ્ન— પુરુષ જયેષ્ઠ નામના ચોથા કલ્પની એકાંતિકતા કેમ ઉચિત છે ?

ઉત્તર— આ આર્ય સંસ્કૃતિનો અનાદિ નિયમ છે. ભારતીય ધર્મ સિદ્ધાંતોમાં ક્યાંય પણ સાધ્વીઓ સાધુઓ માટે વંદનીય કહેવાઈ નથી. એટલે આ ભારતીય સંસ્કૃતિનો લૌકિક વ્યવહાર છે. આ કારણે આ નિયમને મધ્યમ તીર્થકરોના શાસનમાં પણ વૈકલ્પિક ન બતાવી આવશ્યકીય નિયમોમાં બતાવ્યું છે. એટલે પુરુષ જયેષ્ઠનો વ્યવહાર કરવાનો અનાદિ ધર્મ સિદ્ધાંત જ લૌકિક વ્યવહારને અનુરૂપ છે. એવું જ સર્વજ્ઞોએ યોગ્ય જોયું છે. આ સિદ્ધાંતથી લોક વ્યવહાર તથા વ્યવસ્થા સુંદર ઢંગથી ચાલી આવે છે. આ આગમિક સિદ્ધાંતનો મતલબ એ નથી કે સાધ્વી સંઘનો આદર થતો નથી.

આગમાનું સાર શ્રમણ-નિર્ગ્ન્ય ગૃહસ્થોની કોઈ પણ પ્રકારની સેવા કરી શકતા નથી. પરંતુ સાધ્વીની આવશ્યકીય સ્થિતિમાં તેઓ દરેક સેવા માટે તત્પર રહે છે. **તે સેવા**— ગોચરી લાવવી, સંરક્ષણ કરવું, ઉઠાવીને અન્યત્ર પહોંચાડી દેવું, ક્યાંય પડતાં, ગભડતાં, ગભરાતી વખતે સહારો આપવો. અથવા પાણીમાં તણાતા હોય તો તરીને કાઢી લેવા, વિગેરે વિભિન્ન સૂત્રોમાં અનેક પ્રકારની સેવા કહેવાઈ છે. આ અનેક કાર્યોની શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા છે. તથા ભાવ વંદન નમસ્કારમાં સાધુ પણ

બધા સાધ્વીઓને વંદન નમસ્કાર કરે છે. પુરુષ જયેષ્ઠ કલ્પ માત્ર લૌકિક વ્યવહાર માટે જ તીર્થકરો દ્વારા બતાવાયો છે. એની અવહેલના, અવજ્ઞા કરવી શ્રદ્ધાળુ, બુદ્ધિમાનો માટે યોગ્ય નથી. વ્યવહારની જગ્યાએ વ્યવહાર છે અને નિશ્ચય (ભાવ) ની જગ્યાએ નિશ્ચય (ભાવ) છે. આ પુરુષ જયેષ્ઠ કલ્પને સમજવાનો સાર છે. ગાથાઓની રચના પદ્ધતિની વિશેષતાથી ક્યાંક ગાથામાં **પુરિસ જેટ્ટો** અને ક્યાંક **જેટ્ટકપ્પો** શબ્દ હોય છે પરંતુ બંનેનું તાત્પર્ય —ભાવાર્થ—વિવેચન એક સરખું હોય છે.

આર્ય સંસ્કૃતિમાં લગ્ન થયા પછી પુરુષને ઘેર સ્ત્રી આવે છે. પરંતુ સ્ત્રીના ઘેર પુરુષ આવતો નથી. આ નિયમને પણ ઉપયોગી સમજીને સમાજમાં પાલન કરવામાં આવે છે. પરંતુ તેને સ્ત્રી માટે અન્યાય કહેવાતો નથી. આ જ રીતે આગમિક પુરુષ જયેષ્ઠ કલ્પને સ્ત્રી સાથે અન્યાય નહી કહેતાં જિનાજ્ઞા સમજીને શ્રદ્ધા સાથે પાલન કરાય છે તે ઉચિત જ છે. આજે હજારો સાધ્વીઓમાં કોઈ પણ સાધ્વી એવું વિચારવા વાળી મળવી મુશ્કેલ છે કે સાધુ અમને વંદન કરે એટલે કે ૧૦૦૦ સાધ્વીઓ માંથી ૧૦૦ સાધ્વી પણ એવા વિચારવાળી નહીં મળે.

નિબંધ - ૫૦

અસ્વાધ્યાય સંબંધી આગમિક વિશ્લેષણ

દિવસમાં તથા રાત્રિમાં સ્વાધ્યાય કરવો આવશ્યક હોવા છતાં પણ આગમોમાં અસ્વાધ્યાય કાલમાં સ્વાધ્યાય કરવાનો નિષેધ પણ કરેલ છે. તે અસ્વાધ્યાય કાળનું સદા ધ્યાન રાખવું જોઈએ. આગમોમાં અસ્વાધ્યાય સ્થાનોનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે—

(૧) ઠાણાંગ સૂત્ર અ.૪માં— ૪ પ્રતિપદાઓ (એકમ) અને ૪ સંધ્યાઓમાં સ્વાધ્યાય કરવાનો નિષેધ છે.

(૨) ઠાણાંગસૂત્ર અ.૧૦માં— ૧૦ આકાશીય અસ્વાધ્યાય અને ૧૦ ઔદારિક અસ્વાધ્યાય કહ્યા છે.

(૩) નિશીથ સૂત્ર ઉદ્દેશક—૧૯માં— ૪ મહામહોત્સવ, ૪ પ્રતિપદા અને ૪ સંધ્યામાં સ્વાધ્યાય કરવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે.

(૪) વ્યવહાર સૂત્ર ઉદ્દેશક—૭ માં— સ્વ શરીર સંબંધી અસ્વાધ્યાયમાં સ્વાધ્યાય કરવાનો નિષેધ કર્યો છે.

આ બધા નિષેધ સ્થાનોનો સંગ્રહ કરવાથી કુલ ૩૨ અસ્વાધ્યાય સ્થાન

થાય છે, જેમ કે— આકાશ સંબંધી—૧૦, ઔદારિક સંબંધી—૧૦, મહોત્સવ તેમજ પ્રતિપદા સંબંધી—૮, સંધ્યાકાળ વગેરેથી સંબંધિત—૪ = કુલ ૩૨.

આકાશીય અસ્વાધ્યાય :-

(૧) **ઉલ્કાપાત**— તારાનું તૂટવું અર્થાત્ તારા વિમાનનું ચલિત થવું, સ્થાનાન્તરિત થવું. તારા વિમાનના તિરછા ગમન કરવા પર કે દેવની વિકુર્વણા વગેરે કરવા પર આકાશમાં તારા તૂટવા જેવું દ્રશ્ય દેખાય છે. ક્યારેક લાંબી રેખાયુક્ત પડતા દેખાય છે, ક્યારેક પ્રકાશયુક્ત પડતા દેખાય છે; તેને જ વ્યવહારમાં તારા તૂટવાનું કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે આકાશમાં તારા તૂટતા લગભગ રોજ જોવામાં આવે છે. પરંતુ વિશિષ્ટ પ્રકાશ કરતાં કે પ્રકાશ રેખા ખેંચાતાં તારા તૂટે તો જ તેનો અસ્વાધ્યાય સમજવો જોઈએ. તેનો એક પહોર સુધી અસ્વાધ્યાય હોય છે.

(૨) **દિગ્દાહ**— સ્વાભાવિક જ પુદ્ગલ પરિણમનથી એક કે અનેક દિશાઓમાં આકાશમાં કોઈ મહાનગરના બળવા જેવું દ્રશ્ય દેખાય તેને 'દિગ્દાહ' સમજવું જોઈએ. ભૂમિથી કાંઈક ઉપર દેખાય છે. તેનો એક પહોરનો અસ્વાધ્યાય હોય છે.

(૩) **ગર્જન**— વાદળાઓની ધ્વનિ. તેનો બે પહોરનો અસ્વાધ્યાય હોય છે. પરંતુ આદ્રાનક્ષત્રથી સ્વાતિનક્ષત્ર સુધી વર્ષાના-નક્ષત્રોમાં અસ્વાધ્યાય હોતો નથી.

(૪) **વિદ્યુત**— વિજળી ચમકવી. તેનો એક પ્રહરનો અસ્વાધ્યાય હોય છે. પરંતુ ઉપર્યુક્ત વર્ષાના નક્ષત્રોમાં અસ્વાધ્યાય હોતો નથી.

(૫) **નિર્ઘાત**— દારૂણ(ભયંકર ઘોર) ધ્વનિની સાથે વિજળીનું ચમકવું. તેને વિજળીનો કડાકો બોલવો કે વિજળીનું પડવું પણ કહેવામાં આવે છે. તેનો આઠ પહોરનો અસ્વાધ્યાય હોય છે. વર્ષા નક્ષત્રોમાં પણ તેનો અસ્વાધ્યાય રહે છે.

(૬) **યૂપક**— શુકલપક્ષની એકમ, બીજ અને ત્રીજના દિવસે સૂર્યાસ્ત અને ચંદ્ર ઉદય થવાનાં સમયની મિશ્ર અવસ્થાને 'યૂપક' કહેવામાં આવે છે. આ ત્રણ દિવસના પ્રથમ પ્રહરમાં અસ્વાધ્યાય હોય છે. તેને બાલચંદ્રની અસ્વાધ્યાય પણ કહેવામાં આવે છે. આ વિષયમાં ગુજરાતી માન્યતા કંઈક જુદી છે તેનો કોઈ પ્રમાણ નથી.

(૭) **યક્ષાદીપ્ત**— આકાશમાં પ્રકાશમાન પુદ્ગલોની અનેક આકૃતિઓનું દષ્ટિગોચર થવું તેનો એક પ્રહરનો અસ્વાધ્યાય હોય છે.

(૮) **ધૂમિકા**— અંધકારયુક્ત ધુમ્મસનું પડવું. તે જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી તેનો અસ્વાધ્યાયકાળ કહેલ છે.

(૯) **મહિકા**— અંધકાર રહિત સામાન્ય ધુમ્મસનું પડવું. એ જ્યાં સુધી રહે ત્યાં

સુધી તેનો અસ્વાધ્યાય રહે છે. આ બંને અસ્વાધ્યાયના સમયે અપ્કાયની વિરાધનાથી બચવાને માટે પ્રતિલેખન વગેરે કાયિક તેમજ વાચિક કાર્ય પણ કરવામાં આવતા નથી. તેનો થવાનો સમય, કારતક, માગસર, પોષ અને મહામાસ છે. અર્થાત્ આ ગર્ભમાસોમાં ક્યારેક-ક્યારેક ક્યાંક-ક્યાંક ધુમ્મસ કે મહિકા પડે છે. કોઈ વર્ષે કોઈ ક્ષેત્રમાં પડતી નથી.

પર્વતીય ક્ષેત્રોમાં વાદળાઓનું ગમનાગમન કરતા રહેવાના સમયે પણ એવું દ્રશ્ય થાય છે. પરંતુ તેનો સ્વભાવ ધુમ્મસથી ભિન્ન(અલગ) હોય છે. માટે તેનો અસ્વાધ્યાય હોતો નથી, ધુમ્મસથી ભૂમિ તેમજ છત પાણીવાળા થઈ જાય છે. પરંતુ તે વાદળો ચાલવાથી તેમ થતું નથી.

(૧૦) **રજ-ઉદ્ઘાત**— આકાશમાં ધૂળ છવાઈ જવી અને રજનું પડવું. આ જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી અસ્વાધ્યાય હોય છે. ભાષ્યમાં બતાવેલ છે કે ત્રણ દિવસ સચિત્ત રજ પડતી રહે તો તેના પછી સ્વાધ્યાય સિવાય પ્રતિલેખન વગેરે પણ ન કરવું; કારણ કે સર્વત્ર સચિત્ત રજ વ્યાપ્ત થઈ જાય છે. આ દસ આકાશ સંબંધી અસ્વાધ્યાય છે.

ઔદારિક અસ્વાધ્યાય :-

(૧૧-૧૩) **હાડકા-માંસ-લોહી**— તિર્યચનાં હાડકાં કે માંસ-લોહી ૬૦ હાથ અને મનુષ્યનાં હાડકાં-માંસ-લોહી ૧૦૦ હાથની અંદર દષ્ટિગોચર થાય તો અસ્વાધ્યાય ગણાય છે. હાડકાંઓ બળી ગયા હોય કે ધોવાઈ ગયા હોય તો તેનો અસ્વાધ્યાય થતો નથી અન્યથા તેનો ૧૨ વર્ષ સુધી અસ્વાધ્યાય રહે છે. તેના પછી અસ્વાધ્યાય રહેતો નથી. લોહી-માંસ સૂકાઈ ગયા પછી અસ્વાધ્યાય રહેતો નથી.

ઉપાશ્રયની પાસે કોઈ ઘરમાં બાલિકાનો જન્મ થયો હોય તો ૮ દિવસ અને બાબો જન્મ્યો હોય તો ૭ દિવસનો અસ્વાધ્યાય રહે છે. તેમાં દીવાલથી સંલગ્ન સાત ઘરની મર્યાદા માનવામાં આવે છે. તિર્યચ સંબંધી પ્રસૂતિ હોય તો જર પડી જવા પછી ત્રણ પ્રહર સુધી અસ્વાધ્યાય સમજવો જોઈએ.

(૧૪) **અશુચિ**— મનુષ્યનો મળ જ્યાં સુધી સામે દેખાતો હોય કે ગંધ આવતી હોય ત્યાં સુધી અસ્વાધ્યાય સમજવો જોઈએ. તિર્યચના મળની દુર્ગંધ આવતી હોય તો અસ્વાધ્યાય હોય છે, અન્યથા નહીં. મનુષ્યના મૂત્રની જ્યાં દુર્ગંધ આવતી હોય એવા મૂત્રાલયની નજીક અસ્વાધ્યાય હોય છે. જ્યાં નગરની ગટર વગેરેની દુર્ગંધ આવતી હોય ત્યાં પણ અસ્વાધ્યાય ગણાય. અન્ય કોઈ મનુષ્ય કે તિર્યચના શારીરિક

પુદ્ગલોની દુર્ગંધ આવતી હોય તો તેનો પણ અસ્વાધ્યાય સમજવો જોઈએ.

(૧૫) સ્મશાન— સ્મશાનની નજીક ચારે તરફ અસ્વાધ્યાય ગણાય છે.

(૧૬) સૂર્યગ્રહણ— ગ્રહણ અપૂર્ણ હોય તો ૧૨ પ્રહર અને પૂર્ણ હોય તો ૧૬ પ્રહર અસ્વાધ્યાય હોય છે. સૂર્યગ્રહણના પ્રારંભથી અસ્વાધ્યાયનો પ્રારંભ સમજવો જોઈએ અથવા જે દિવસે હોય તે સંપૂર્ણ રાત-દિવસ સુધી અસ્વાધ્યાય હોય છે. બીજા દિવસે અસ્વાધ્યાય રહેતો નથી.

(૧૭) ચંદ્રગ્રહણ— ગ્રહણ અપૂર્ણ હોય તો ‘આઠ’ પ્રહર અને પૂર્ણ હોય તો બાર પ્રહર સુધી અસ્વાધ્યાય રહે છે. આ સમય ગ્રહણના પ્રારંભ કાળથી સમજવો જોઈએ અથવા તે રાત્રિમાં ચંદ્રગ્રહણના પ્રારંભથી આગળના દિવસે જ્યાં સુધી ચંદ્રોદય ન થયો હોય ત્યાં સુધી અસ્વાધ્યાય સમજવો, તેના પછી અસ્વાધ્યાય રહેતો નથી.

(૧૮) પતન— રાજા-મંત્રી વગેરે પ્રમુખ વ્યક્તિનું મૃત્યુ થવા પર તે નગરીમાં જ્યાં સુધી શોક રહે અને નવો રાજા ગાદી પર ન આવે ત્યાં સુધી અસ્વાધ્યાય સમજવો અને તેના રાજ્યમાં પણ એક અહોરાત્રનો અસ્વાધ્યાય સમજવો જોઈએ.

(૧૯) રાજવ્યુદ્ગ્રહ— જ્યાં રાજાઓનું યુદ્ધ ચાલતું હોય તે સ્થળની નજીક કે રાજધાનીમાં અસ્વાધ્યાય રહે છે. યુદ્ધના પૂર્ણ થયા પછી એક અહોરાત્ર સુધી અસ્વાધ્યાય રહે છે.

(૨૦) ઔદારિક કલેવર— ઉપાશ્રયમાં મૃત મનુષ્યનું કલેવર પડ્યું હોય તો ૧૦૦ હાથ સુધી અસ્વાધ્યાય હોય છે. તિર્યચનું શરીર હોય તો ૬૦ હાથ સુધી અસ્વાધ્યાય હોય છે. પરંતુ પરંપરાથી આ માન્યતા છે કે ઔદારિક કલેવર જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી તે ઉપાશ્રયની સીમામાં અસ્વાધ્યાય રહે છે. મૃત કે ભગ્ન ઈંડામાં ત્રણ પ્રહર સુધી અસ્વાધ્યાય રહે છે.

(૨૧-૨૪) ચાર પૂનમ— અષાઢ, આસો, કારતક અને ચૈત્રી પૂનમ.

(૨૫-૨૮) ચાર પ્રતિપદા— શ્રાવણ(અષાઢ) વદ એકમ, કારતક(આસો) વદ એકમ, માગસર(કારતક) વદ એકમ અને વૈશાખ(ચૈત્ર) વદ એકમ. અહીં કૌંસમાં ગુજરાતી પરંપરાની તિથિ લખી છે. પ્રગટમાં આગમિક તિથિ રાખી છે.

(૨૯-૩૨) ચાર સંધ્યા— સૂર્યોદય તેમજ સૂર્યાસ્તના સમયમાં લાલ દિશા રહે ત્યાં સુધીનો સમય તથા મધ્યાહ્ન તેમજ મધ્યરાત્રિ(૧૨ વાગ્યાથી ૧ વાગ્યા સુધી)

પૂર્ણિમા અને પ્રતિપદા(એકમ)ને લગાતાર ૪૮ કલાક બે દિવસનો

અસ્વાધ્યાય સૂર્યોદયથી સૂર્યોદય સુધી રહે છે. દિવસ અને રાત્રિમાં ૧૨ વાગ્યાથી ૧ વાગ્યા સુધી, મધ્યાહ્ન, મધ્ય રાત્રિનો અસ્વાધ્યાય રહે છે. સવાર-સાંજ જેટલો સમય લાલ દિશા રહે તેટલો સમય(ત્યાં સુધી) અસ્વાધ્યાયકાળ રહે છે. સૂર્યોદયની પૂર્વે ૪૦-૫૦ મિનિટ લાલ દિશા રહે છે તેમજ સૂર્યોદય પછી ૧૦-૧૨ મિનિટ રહે છે. સૂર્યાસ્તના પૂર્વે ૧૦-૧૨ મિનિટ તેમજ સૂર્યાસ્તના પછી ૪૦-૫૦ મિનિટ લગભગ લાલ દિશા રહે છે. આ બધા અસ્વાધ્યાયોનું વિવેચન લગભગ ભાષ્યના આધારથી કરવામાં આવેલ છે. તેથી ચકાસવા માટે પ્રમાણને માટે જુઓ— નિશીથ ભાષ્ય ગા. ૬૦૭૮થી ૬૧૬૨; વ્યવ. ઉદ્દે. ૭ ભાષ્ય ગા. ૨૭૨થી ૩૮૬; અભિ. રાજેન્દ્ર કોષ ભાગ ૧, પાના. ૮૨૭ અસજ્જાઈય શબ્દ.

આ ૩૨ પ્રકારનાં અસ્વાધ્યાયોમાં સ્વાધ્યાય કરવાથી જિનાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થાય છે અને કદાચિત્ કોઈ દેવ દ્વારા ઉપદ્રવ પણ થઈ શકે છે તથા જ્ઞાનાચારની શુદ્ધ આરાધના થતી નથી અપિતુ અનાચારનું સેવન થાય છે.

ધૂમિકા, મહિકામાં સ્વાધ્યાય વગેરે કરવાથી અપ્કાયની વિરાધના થાય છે. ઔદારિક પુદ્ગલ સંબંધી દસ અસ્વાધ્યાયમાં સ્વાધ્યાય કરવાથી લોક વ્યવહારથી વિરુદ્ધ આચરણ પણ થાય છે તથા સૂત્રનું સન્માન પણ રહેતું નથી.

યુદ્ધના સમયે અને રાજાનું મૃત્યુ થવા પર સ્વાધ્યાય કરવાથી રાજા કે રાજાના કર્મચારીઓને સાધુના પ્રતિ અપ્રીતિ કે દ્વેષ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

અસ્વાધ્યાય કાળમાં સ્વાધ્યાય કરવાનો નિષેધ કરવાનું પ્રમુખ કારણ એ છે કે ભગ. શ. પ. ઉદ્દે. ૪માં દેવોની અર્ધમાગધી ભાષા કહી છે અને તે ભાષા આગમની પણ છે; માટે મિથ્યાત્વી તેમજ કુતૂહલી દેવોના દ્વારા તે સમયે ઉપદ્રવ કરવાની સંભાવના રહે છે.

અસ્વાધ્યાયના આ સ્થાનોથી એ જ્ઞાત થાય છે કે સ્પષ્ટ ઘોષની સાથે ઉચ્ચારણ કરતાં આગમોની પુનરાવૃત્તિ રૂપ સ્વાધ્યાય કરવાની પદ્ધતિ હોય છે. એ અપેક્ષાથી આ અસ્વાધ્યાય કહ્યો છે. પરંતુ તેની અનુપ્રેક્ષા(વિચારણા)માં કે ભાષાંતરિત થયેલ આગમનો સ્વાધ્યાય કરવામાં અસ્વાધ્યાય હોતો નથી. અસ્વાધ્યાયના સંબંધમાં વિશેષ વિધાન એ છે કે આવશ્યક સૂત્રના પઠન-પાઠનમાં અસ્વાધ્યાય હોતો નથી. કારણ કે આ સૂત્ર સદા ઉભયકાલ સંધ્યા સમયમાં જ અવશ્ય કરણીય હોય છે. અતઃ નમસ્કાર મંત્ર, લોગસ્સ વગેરે આવશ્યક સૂત્રના પાઠ સદા સર્વત્ર ભણી કે બોલી શકાય છે.

કોઈપણ અસ્વાધ્યાયની જાણકારી થયા પછી શેષ રહેલા અધ્યયન કે ઉદ્દેશકને પૂર્ણ કરવાને માટે સ્વાધ્યાય કરવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે. તિર્યચ પંચેન્દ્રિય કે મનુષ્યના રક્તને લુગડાપરથી શુદ્ધ કરીને તે પાણીને સ્વાધ્યાય સ્થળથી ૬૦ હાથ કે ૧૦૦ હાથ દૂર જઈને પરઠવું જોઈએ. બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિયનું લોહી કે કલેવરનો અસ્વાધ્યાય થતો નથી.

ઔદારિક સંબંધી અશુચિ પદાર્થોના વચમાં રાજમાર્ગ હોય તો અસ્વાધ્યાય હોતો નથી. ઉપાશ્રયમાં તથા બહાર ૬૦ હાથ સુધી સારી રીતે પ્રતિલેખન કરીને સ્વાધ્યાય કરવાથી પણ કોઈ ઔદારિક શરીર સંબંધી અસ્વાધ્યાય રહી જાય તો સૂત્રોક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત આવતું નથી. માટે ભિક્ષુ દિવસમાં બધા પ્રકારના અસ્વાધ્યાયોનું પ્રતિલેખન તેમજ વિચાર કરીને સ્વાધ્યાય કરે અને રાત્રિમાં સ્વાધ્યાયાકાળ પ્રતિલેખન કરવા યોગ્ય ભૂમિનું અર્થાત્ જ્યાં ઊભા રહેવાથી બધી દિશાઓ તેમજ આકાશ સ્પષ્ટ દેખાય એવી ત્રણ ભૂમિઓનું સૂર્યાસ્ત પૂર્વ પ્રતિલેખન કરવાનું હોય છે. વર્ષાના કારણથી ક્યારેક મકાનમાં રહીને પણ કાળનું પ્રતિલેખન કરી શકાય છે.

વિશાળ શ્રમણસમૂહમાં બે સાધુ આચાર્યની આજ્ઞા લઈને કાળ પ્રતિલેખન કરે છે. પછી સૂચના દેવા પર સાધુ સ્વાધ્યાય કરે છે. વચમાં અસ્વાધ્યાયનું કારણ થઈ જવા પર તેનો પૂર્ણ નિર્ણય કરીને સ્વાધ્યાય બંધ કરવામાં આવે છે.

સ્વાધ્યાય આભ્યંતર તપ તેમજ મહાન નિર્જરાનું સાધન હોવા છતાં પણ અસ્વાધ્યાયમાં સ્વાધ્યાય કરવાથી જિનાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થાય છે. મર્યાદા ભંગ વગેરેથી કર્મબંધ થાય છે, ક્યારેક અપયશ પણ થાય છે. એટલા માટે સંયમ વિરાધનાની તેમજ પ્રાયશ્ચિત્તની પ્રાપ્તિ થાય છે— **નિશીથ યૂર્ષિ ઉદ્દે.—૧૯, સૂત્ર—૧૪, અભિધ્યાન રાજેન્દ્રકોષ ભાગ—૧ પાના—૮૨૭.**

માટે સ્વાધ્યાય પ્રિય ભિક્ષુને આ ૩૨ અસ્વાધ્યાયોના સંબંધમાં સદા સાવધાની રાખવી જોઈએ.

નોંધ :- ભાદરવાની પૂનમ તેમજ આસોની એકમનો પણ અસ્વાધ્યાય માનવાની પરંપરા છે. જે લિપિદોષ વગેરેથી બનેલ ભ્રમિત પરંપરા છે. જેમાં ૩૨+૨=૩૪ અસ્વાધ્યાય કહેવામાં આવે છે.

નિબંધ - ૫૧

અનુકંપામાં દોષ સંબંધી વિવેક જ્ઞાન

નિશીથ સૂત્ર, ઉદ્દેશક—૧૨, સૂત્ર—૧, ૨માં કોલુણ શબ્દનો અર્થ કરુણા અથવા અનુકંપા થાય છે. જેમ કે— **કોલુણ-કારુણ્યં અનુકંપા— યૂર્ષિ.**

બંધાયેલું પશુ બંધનથી મુક્ત થવા માટે તડપે છે. તેને બંધનથી મુક્ત કરી દેવા અથવા સુરક્ષા માટે છૂટા પશુને નિયત સ્થાન પર બાંધી દેવા. આ પશુ પ્રત્યે કરુણા ભાવ છે.

પશુને બાંધવાથી તે બંધનથી પીડિત થાય અથવા આકુલ-વ્યાકુલ થાય તો જઘન્ય હિંસા દોષ લાગે છે. તેનું બંધન ખોલવાથી તેને કોઈ પણ નુકસાન કરે, તે બહાર નીકળી ક્યાંક ખોવાઈ જાય; જંગલમાં ચાલ્યા જાય અને ત્યાં બીજા પશુ જો તેને ખાઈ જાય અથવા મારી નાંખે તો પણ દોષ લાગે છે.

પશુ આદિને બાંધવા, ખોલવા આદિ કાર્ય સંયમ સમાચારીમાં વિહિત નથી. આ કાર્યતો ગૃહસ્થનું કાર્ય છે. માટે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત ગૃહસ્થ કાર્ય કરવાવાળા પ્રાયશ્ચિત્તના બરાબર ગુરુ ચૌમાસી પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે, પરંતુ અનુકંપાના ભાવની મુખ્યતા હોવાથી અહીં એનું ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્તને બદલે લઘુ પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાયું છે.

અનુકંપા ભાવ રાખવો એ સમ્યક્ત્વનું મુખ્ય લક્ષણ છે. તો પણ ભિક્ષુ આવા અનેક ગૃહસ્થ જીવનના કાર્યોમાં લાગી ન જાય માટે એના સંયમ જીવનની અનેક મર્યાદા છે. ભિક્ષુની પાસે આહાર અથવા પાણી આવશ્યકતાથી અધિક હોય તો તેને પરઠવાની સ્થિતિમાં કોઈ ભૂખ્યા અથવા તરસ્યા વ્યક્તિને માંગવાથી અથવા ન માંગનારાને પણ દેવું કલ્પતું નથી. કેમ કે આ પ્રકારની દેવાની પ્રવૃત્તિથી અથવા પ્રસ્તુત સૂત્ર કથિત પ્રવૃત્તિ કરવાથી ક્રમશઃ ભિક્ષુ અનેક ગૃહસ્થ કર્તવ્યમાં; સંયમ સાધનાના મુખ્ય લક્ષ્યથી દૂર થઈ જાય છે. ઉત્તરા.અ. ૯, ગા. ૪૦માં નભિરાજર્ષિ શકેન્દ્ર દ્વારા થયેલી દાનની પ્રેરણાના જવાબમાં કહે છે કે **તસ્સા વિ સંજમો સેઓ અદિંતસ્સ વિ કિંચણં** અર્થાત્ કાંઈ પણ દાન ન કરવા છતાં, મહાન દાન આપનાર ગૃહસ્થ કરતાં મુનિનો સંયમ શ્રેષ્ઠ છે.

અનુકંપા ભાવ યુક્ત પ્રવૃત્તિમાં પણ સામાન્ય પરિસ્થિતિના પ્રાયશ્ચિત્તમાં તેમજ વિશેષ પરિસ્થિતિના પ્રાયશ્ચિત્તમાં અંતર હોય છે. જે પ્રાયશ્ચિત્તદાતા ગીતાર્થના નિર્ણય પર નિર્ભય હોય છે.

જો કોઈ પશુ અથવા મનુષ્ય મૃત્યુના સંકટમાં આવી ગયા હોય અને તેને બચાવનાર કોઈ ન હોય, એવી સ્થિતિમાં ભિક્ષુ તેને બચાવી લે તો તેને છેદ અથવા તપ પ્રાયશ્ચિત્ત આવતું નથી. માત્ર ગુરુની પાસે આલોચના રૂપ નિવેદન કરવું આવશ્યક છે. એ અનુકંપાની પ્રવૃત્તિમાં બાંધવું, છોડવું આદિ ગૃહકાર્ય, આહાર-પાણી દેવું આદિ મર્યાદા ભંગના કાર્ય અથવા જીવવિરાધનાના કોઈ કાર્ય થઈ જાય તો એ દોષોનું લઘુયાતુર્માસિક પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે. પરંતુ અનુકંપાનું કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત આવતું નથી. તો પણ સૂત્રમાં અનુકંપા શબ્દ લગાવીને કથન કર્યું છે તે મોહભાવનો અભાવ સૂચિત કરીને લઘુ પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાની અપેક્ષાએ છે તેમજ સાથે એ પણ બતાવવામાં આવ્યું છે કે કરુણાભાવની પ્રમુખતા હોવાથી ગૃહસ્થ પ્રવૃત્તિનું ગુરુ ચૌમાસી પ્રાયશ્ચિત્ત હોવા છતાં લઘુ પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ જાય છે.

તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ સંયમ સાધનાના કાળમાં તેજો-લેશ્યાથી ભસ્મ થનારા ગૌશાલકને પોતાની શીતલેશ્યાથી બચાવ્યા અને કેવળ જ્ઞાન પછી આ પ્રકારે કહ્યું છે મેં ગૌશાલકની અનુકંપા માટે શીતલેશ્યા છોડી હતી, જેનાથી વેશ્યાયન બાલ તપસ્વીની તેજોલેશ્યા પ્રતિહત થઈ ગઈ હતી.— ભગવતી સૂત્ર શતક-૧૫.

આ રીતે પ્રસ્તુત સૂત્રમાં કરુણાભાવ કે અનુકંપા ભાવનું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી. પરંતુ એની સાથે ગૃહસ્થની પ્રવૃત્તિ અથવા સંયમ મર્યાદાના ભંગની પ્રવૃત્તિનું જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે અને કરુણાભાવ સાથે હોવાથી તે પ્રવૃત્તિનું લઘુ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, એવું સમજવું જોઈએ.

અનુકંપા પવિત્ર આત્મ પરિણામ છે :-

અનુકંપાનો અર્થ છે— કોઈ પ્રાણીને દુઃખી જોઈને જોનારાનું હૃદય કરુણાથી ભરાય જાય અને ભાવના જાગૃત થાય કે એનું આ દુઃખ દૂર થઈ જાય એને જ અનુકંપા કહે છે. આ અનુકંપા આત્માનું પરિણામ છે, આત્માનો ગુણ છે અને એકાંત નિર્વદ્ય છે. માટે અનુકંપાનો સાવધ કે નિર્વદ્ય આવો વિકલ્પ કરવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી.

અનુકંપાના પરિણામોના કારણે કોઈનું દુઃખ દૂર કરવા માટે જે સાધનરૂપ પ્રવૃત્તિ કરાય છે તે પ્રવૃત્તિ સાવધ અને નિર્વદ્ય બન્ને પ્રકારની થઈ શકે છે. જેમ કે— ભૂખ તરસથી વ્યાકુલ પુરુષને શ્રાવક દ્વારા અચિત્ત ભોજન અથવા અચિત્ત પાણી દેવામાં આવી શકે છે. અથવા સચિત્ત ભોજન અને સચિત્ત પાણી દેવામાં આવી શકે છે. પરંતુ એનાથી આત્મ પરિણામ રૂપ જે અનુકંપા ભાવ છે, એ ભાવોને

અથવા આત્મગુણોને સાવધ નિર્વદ્યના વિકલ્પથી કહી શકાતું નથી. કારણ કે તે તો શુભ તેમજ પવિત્ર આત્મ પરિણામ જ છે.

આત્માના આ પવિત્ર પરિણામોના કારણે ગૃહસ્થ પ્રવૃત્તિનું પણ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં લઘુ પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાયું છે.

અનુકંપાના ભાવોના નિમિત્તથી અન્ય કોઈપણ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો તે પ્રવૃત્તિ માટે યથાયોગ્ય સાવધ અથવા નિર્વદ્યનો ભેદ સમજી લેવો જોઈએ.

સાર :- (૧) અનુકંપાના આત્મ પરિણામ તો સદા સર્વદા શ્રેષ્ઠ તેમજ પવિત્ર જ હોય છે. (૨) અનુકંપાથી કોઈના દુઃખને દૂર કરવાની જે પ્રવૃત્તિ કરાય છે તે નિર્વદ્ય પણ હોય છે અથવા સાવધ પણ હોય છે. પ્રવૃત્તિ કરવામાં સાધુ તેમજ શ્રાવકને પોત-પોતાની અલગ-અલગ મર્યાદા હોય છે, તદનુસાર વિવેક રાખવો જોઈએ.

નિબંધ - પર

જૈનાગમોમાં સ્વમૂત્ર ઉપયોગ (શિવાંબુ ચિકિત્સા)

વ્યવહાર સૂત્ર, ઉદ્દેશક-૯, સૂત્ર-૪૧, ૪૨માં કહેલ મોક પ્રતિજ્ઞાને (મૂત્ર પીવાની પડિમાને) ધારણ કર્યા પછી ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરી દેવાય છે, ફક્ત સ્વમૂત્ર પીવાનું ખુલ્લું રહે છે. અર્થાત્ તે દિવસોમાં જ્યારે-જ્યારે જેટલું પણ મૂત્ર આવે તેને સૂત્રોક્ત નિયમોનું પાલન કરતા પી લેવામાં આવે છે. **નિયમ આ પ્રમાણે છે—** (૧) દિવસમાં પીવું, રાત્રિએ ન પીવું (૨) કૃમિ, વીર્ય કે રજથી યુક્ત અથવા ચીકણું હોય તો ન પીવું જોઈએ, શુદ્ધ હોય તો પીવું જોઈએ.

પડિમાધારી સાધુને ઉક્ત રક્ત, સ્નિગ્ધતા આદિ વિકૃતિઓ કોઈ રોગના કારણે અથવા તપસ્યા અને તડકાની ગરમીના કારણે થઈ શકે છે, એવું ભાષ્યમાં બતાવ્યું છે. ક્યારેક મૂત્રપાનથી જ શરીરના વિકારોની શુદ્ધિ થવાથી પણ એવું થાય છે.

જો કે આ પડિમાવાળા ચૌવિહાર તપસ્યા કરે છે અને ગામ-નગરની બહાર જઈને રાત-દિવસ વ્યુત્સર્ગ તપમાં રહે છે તોપણ તેમને મૂત્રની બાધા થવા પર તેઓ કાયોત્સર્ગનો ત્યાગ કરી, માત્રકમાં પ્રશ્નવણ (મૂત્ર) ત્યાગ કરી, તેનું પ્રતિલેખન કરી પી જાય છે, ફરી પાછા કાયોત્સર્ગમાં તે જ સ્થાને આવીને સ્થિર થઈ જાય છે; તેમ આ પડિમાની વિધિ છે.

આ પડિમાનું પાલન કરનારા મોક્ષ માર્ગની આરાધના કરે છે. સાથે જ

તેના શારીરિક રોગ દૂર થઈ જાય છે અને શરીર કંચનવર્ણી તેમજ બલવાન થઈ જાય છે. તે પડિમાઆરાધના પછી મુનિ ફરી ઉપાશ્રયમાં આવી જાય છે. ભાષ્યમાં તેના પારણામાં આહાર-પાણીની ૪૯ દિવસની ક્રમિક વિધિ બતાવેલ છે.

લોક વ્યવહારમાં મૂત્રને એકાંત અશુચિમય અને અપવિત્ર મનાય છે પરંતુ આયુર્વેદિક ગ્રંથોમાં તેને 'સર્વોષધિ' શિવાંબુ આદિ નામથી કહેવાય છે અને જૈનાગમોમાં ગૃહસ્થોને શુચિ સમાચારી વાળા કહીને તેના પ્રતિપક્ષમાં સાધુને મૌચ સમાચારે = આવશ્યક સંયોગોમાં સ્વમૂત્રનો ઉપયોગ કરનારા કહ્યા છે. અભિધાન રાજેન્દ્ર કોષમાં નિશાકલ્પ શબ્દમાં સાધુને માટે રાત્રિમાં પાણીના અભાવમાં મૂત્રને આચમન કરવામાં ઉપયોગી બતાવ્યું છે.

સ્વમૂત્રનું વિધિપૂર્વક પાન કરવા પર અને તેનું શરીરની ત્વચા પર અભ્યંગન કરવા પર અનેક અસાધ્ય રોગ દૂર થઈ જાય છે. ચર્મ રોગને માટે અને સામાન્ય પ્રકારની ચોટ, ખરોચ આદિને માટે સ્વમૂત્ર પ્રયોગ એક સફળ ઔષધ છે. તેથી આગમોમાં મૂત્રને એકાંત અપવિત્ર કે અશુચિમય નહિ માનીને અપેક્ષાથી પેય, આસેવ્ય અને અશુચિમય પણ માન્યું છે.

ભાષ્યકારે એ પણ બતાવ્યું છે કે જનસાધારણ શૌચવાદી હોય છે અને મૂત્રને એકાન્ત અપવિત્ર માને છે, તેથી પડિમાધારી સાધુ ચારે તરફ પ્રતિલેખન કરીને કોઈ પણ વ્યક્તિ ન જુએ એવા વિવેકની સાથે મૂત્રનું પાન કરે. તદનુસાર ભિક્ષુઓને પણ પ્રશ્રવણ સંબંધી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરવી હોય તો જનસાધારણથી અદષ્ટ અને અજ્ઞાત રાખતાં મૂત્ર સંબંધી ક્રિયાઓ કરવાનો વિવેક રાખવો જોઈએ.

વર્તમાનમાં પણ મૂત્ર ચિકિત્સાનું મહત્ત્વ ઘણું વધ્યું છે. આ વિષયના સ્વતંત્ર ગ્રંથ પણ પ્રકાશિત થયા છે. જેમાં કેન્સર, ટી.બી. આદિ અસાધ્ય રોગો ઉપશાંત થવાનો પણ ઉલ્લેખ મળે છે.

વ્યવહાર સૂત્ર, ઉદ્દેશક-૫, સૂત્ર-૪૫ના વિવેચનમાં દર્શાવ્યું છે કે- એમ તો મૂત્ર અપેય છે તોપણ વૈદ્યના કહેવા પર લોહીવિકાર, કોઠ આદિ કષ્ટ સાધ્ય રોગોમાં અથવા સર્પદંશ કે શીઘ્ર પ્રાણ હરણ કરનારા રોગોમાં સાધુ અને સાધ્વીઓને પરસ્પરમાં એક બીજાના મૂત્ર પીવાની અને શોથ, ખૂજલી આદિ રોગોમાં તેનાથી માલિશ કરવાની છૂટ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આપી છે.

અનેક રોગોમાં ગાય-બકરી આદિનું તથા અનેક રોગોમાં સ્વયંના મૂત્રપાનનું ચિકિત્સા-શાસ્ત્રમાં વિધાન કર્યું છે.

આ કારણોથી ક્યારેક વિશેષ પરિસ્થિતિમાં સાધુ-સાધ્વીને પરસ્પર મૂત્રનું આદાન-પ્રદાન કરવાનો પ્રસંગ આવી શકે છે. તેનું જ આ સૂત્રમાં વિધાન કર્યું છે તથા સામાન્ય સ્થિતિમાં પરસ્પર લેતી દેતી કરવાનો નિષેધ પણ કર્યો છે.

આચમનનો અર્થ શુદ્ધિ કરવું પણ થાય છે પરંતુ પ્રબલ રોગ સંબંધી વિધાન હોવાથી માલિશ કરવાનો અર્થ જ પ્રસંગાનુકૂલ છે.

નિબંધ - ૫૩

વિવિધ શ્રમણ ગુણ પ્રેરણા

આગમાંશ :-

(૧) સમયાએ સમણો હોઈ- ઉત્તરા.૨૫- સમભાવ ધારણ કરવા થી જ સમન થાય છે.

(૨) અપ્પમત્તો પરિવ્વએ- ઉત્તરા. ૬- હંમેશા અપ્રમત થઈને વિચરણ કરવું જોઈએ અર્થાત્ પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ, ત્રણગુપ્તિમાં પૂર્ણ સાવધાન રહીને તેનું શુદ્ધ પાલન અને આરાધના કરવી જોઈએ.

પમત્તે બહિયા પાસ અપ્પમત્તે સયા પરકકમેજ્જસિ.-આયા. અ.૫, ઉદ્દે.૨, ઉદ્દિઠએ નો પમાયએ.-આયા.અ.૫, ઉદ્દે.૨. સંયમમાં પ્રમાદ કરવા વાળાને સંયમ મર્યાદાથી બહાર સમજ. તેથી હંમેશા અપ્રમત્ત ભાવમાં રહી સંયમ તપમાં પુરુષાર્થ કરતા રહવું.

(૩) જયં ચરે જયં ચિદ્દે- દશવૈ. ૪. યતના પૂર્વક ચાલવું, ઉઠવું, બેસવું વગેરે પ્રવૃત્તિ કરવી.

(૪) અદ્દુ ઈભિણિયા હુ પાવિયા- સુય.અ.૨, ઉદ્દે.૨. પરનિંદા પાપકારી પ્રવૃત્તિ છે. અર્થાત્ ૧૮ પાપોમાં ૧૫મું પાપ છે.

(૫) સવ્વામગંધં પરિણ્ણાય નિરામગંધો પરિવ્વએ- આયા.શુ.૧, અ.૨, ઉદ્દે.૫- સંયમ તથા ગવેષણાના નાના-મોટા બધા દોષો જાણી નિર્દોષ સંયમનું પાલન કરતાં વિચરણ કરવું.

(૬) ણાણેણ મુણિ હોઈ-ઉત્તરા.૨૫- જ્ઞાનની આરાધનાથી મુનિ કહેવાય છે.

(૭) બંભયરેણં બંભણો-ઉત્તરા.૨૫-બ્રહ્મચર્યના પાલનથી સાચ્યો બ્રાહ્મણ કહેવાય છે.

(૮) સોહિ ઉજ્જયભૂયસ્સ—ઉત્તરા.૩— આત્મશુદ્ધિ—સરલ આત્માઓની થાય છે. અમાયં કુલ્લમાણે વિયાહિએ—આયા.અ.૧ ઉ.૩— માયાનું સેવન આચરણ ન કરનારને શ્રમણ કહેવામાં આવે છે.

(૯) ખંતિક્ખમે—ઉત્તરા.૨૧, ખમાસમણો— આવ. મુનિ ક્ષમાને ધારણ કરે, અખૂટ ક્ષમાભાવનાને ધારણ કરવાળા શ્રમણ.

(૧૦) અણિકેઓ પરિવ્વએ—ઉત્તરા.૨— ક્યાંય પણ પોતાનું ઘર ન બનાવી વિચરણ કરે. ક્ષેત્ર તથા વ્યક્તિમાં ક્યાંય પણ મમત્વ—મારાપણું ન કરે.

(૧૧) તેણ વુચ્ચંતિ સાહુણો—દશ.૧.સાહવો તો ચિયત્તેણ.—દશ.૫. કોઈના આશ્રયે ન રહેનાર, નિરાશ્રયી તથા મધુકર વૃત્તિ કરવાવાળાને સાધુ કહેવાય છે. સાધુ આદરયુક્ત, પ્રિય વચનોથી આહાર માટે યથાક્રમે શ્રમણોને નિમંત્રણ આપે.

ભાવાનુવાદ=તાત્પર્યાર્થ :-

(૧) સમન— હંમેશા સમભાવી બનવું, વિષમ ભાવ દૂર રાખવો .

(૨) શ્રમણ— આળસુ ન બનવું, ઉદમશીલ બનવું, અપ્રમત્ત ભાવમાં લીન રહેવું, પ્રમત્ત ભાવથી દૂર રહેવું .

(૩) સંયત— ૬ કાય જીવોની જતના કરતાં દરેક પ્રવૃત્તિ કરવી.

(૪) નિર્ગ્રંથ— રાગ, દ્વેષ, કલહ, ઘૃણા, નિંદા, અણગમાની ગાંઠો છોડવી.

(૫) ભિક્ષુ— ગવેષણા વિધિમાં ઉપેક્ષા ન કરે, સત્યનિષ્ઠ રહે.

(૬) મુનિ— જ્ઞાન માટે ઉત્કૃષ્ટ ભાવના રાખે, સ્વાધ્યાયમાં રોકાયેલા રહે.

(૭) બ્રાહ્મણ— બ્રહ્મચર્યનું શુદ્ધ પાલન કરવું, ઓછું ખાવું, તપ કરવું.

(૮) ભદ્રિક— હૃદય સાફ, સ્વભાવ સરલ રાખો, કપટ પ્રપંચ છોડો.

(૯) ક્ષમાશ્રમણ— શાંત બનો, ક્ષમા કરો, ગમ ખાઓ, સહન કરો .

(૧૦) અણગાર— ઘર વગરના બનો, મારૂ ઘર, મારૂ ગામ એમ ન કરો.

(૧૧) સાધુ— શ્રેષ્ઠ કાર્ય કરો, કોઈનું ખરાબ ન કરો .

ન કરવા યોગ્ય:-

(૧) કોઈપણ ગામ, ઘર કે ગૃહસ્થમાં મમત્વ ન કરો, અર્થાત્ તેને મારૂ-મારૂ ન કહે. ગુરુઆમનાયના રોગથી મુક્ત બને.

(૨) વિભૂષા વૃત્તિ ન કરવી અર્થાત્ સારા દેખાવાની ઈચ્છાથી શરીર, ઉપકરણોને ન સજાવે તથા સંગ્રહ વૃત્તિ પણ ન કરે.

(૩) કોઈ પણ સાધુની ઘૃણા ન કરે, જાતે શિથિલાચારી ન બને.

(૪) કોઈની નિંદા, તિરસ્કાર, અપમાન ન કરે.

(૫) ક્યારેય શોક-સંતાપ ન કરે.

કરવા યોગ્ય :-

(૧) નવવાડ સહિત બ્રહ્મચર્યનું શુદ્ધ પાલન કરવું.

(૨) આહાર-પાણી, મકાન, પાટ, વસ્ત્ર-પાત્ર વિગેરેની શુદ્ધ ગવેષણા કરવી.

(૩) આવવા જવાની વગેરે પ્રવૃત્તિ વિવેકપૂર્ણ રાખવી, ઉપરથી ન ફેકવું .

(૪) ભાવ અને ભાષાને હંમેશા પવિત્ર રાખવા અર્થાત્ મૃદુભાષી, પવિત્ર હૃદયી, સરલ શાંત સ્વભાવી બનવું. હંમેશા પ્રસન્ન રહેવું.

(૫) આગમ સ્વાધ્યાય વાંચણી વિગેરેમાં વૃદ્ધિ કરવી. એકત્વ ભાવના તથા તપસ્યા માં લીન રહેવું. આગમોને અર્થ સહિત કંઠસ્થ કરવા.

નિબંધ - ૫૪

જૈન ધર્મનો પ્રાણ

**એકતાના અભાવની ખટક તો ખરી છે,
છતાં પણ વીતરાગ ધર્મ નિષ્પ્રાણ નહીં છે.**

જૈન ધર્મ મોક્ષ પ્રાપ્તિનો સાચો અને શુદ્ધ માર્ગ છે. જેમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ એ મોક્ષ માર્ગ છે અર્થાત્ આ ચાર મોક્ષના ઉપાય છે. આ ચારેયને જૈન ધર્મનો પ્રાણ સમજવો જોઈએ.

(૧) જ્ઞાન :- જો કે વર્તમાનમાં સમુદ્ર સામે બિંદુ જેટલું આગમજ્ઞાન બાકી રહેલ છે. છતાં પણ એટલું જૈન સાહિત્ય હાલમાં પ્રાપ્ય છે કે આજના માનવ માટે પૂરતું મોક્ષ સાધન રૂપ છે. કેટલાય સંત-સતીજીઓ આગમ અભ્યાસ, ચિંતન મનન અને તેનું વિવેચન પ્રવચન સ્વરૂપે જુદા-જુદા પ્રકારથી સમાજને આપવામાં સતત પ્રયત્નશીલ છે. તે પોતે ભણે છે અને બીજા માટે સરળ સાહિત્ય તૈયાર કરે છે. કંઠસ્થ કરવામાં અને વાંચન કરવામાં તેમજ આગમ પ્રકાશનના હેતુથી સાધુ સમાજ તથા શ્રાવક સમાજમાં જાગૃતિ દેખાય છે. કેટલાય સંત-સતીઓ તથા શ્રાવક શ્રાવિકાઓનું જીવન આગમ વાંચનમાં લાગેલ છે. જનતામાં અનેક પ્રકારના સ્વાધ્યાયની પ્રેરણા અને પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે. સેંકડો ધાર્મિક પાઠશાળાઓ, જૈન જ્ઞાન ધામ, જુદી જુદી ધાર્મિક શિબિર, ધાર્મિક પાક્ષિક, માસિક અંક, કથા સાહિત્ય તથા પ્રચારક મંડળોનું ભ્રમણ ચાલુ છે. ધાર્મિક પ્રશ્નપત્ર (ઓપન બુક એકઝામ)નું

આયોજન થાય છે. જૈન ધર્મના ચારેય ફીરકાઓ જનતાને યથાયોગ્ય જ્ઞાન આપવામાં પ્રવૃત્તિશીલ છે. સાધુ-સાધ્વી ઉપરાંત સેંકડો શ્રાવક વ્યાખ્યાનકાર તૈયાર થયા છે અને સમાજમાં જૈન ધર્મનો પ્રચાર કરે છે. સંત-સતી પણ વિહાર કરીને ધર્મ પ્રચારમાં ઘણા સમયનો ભોગ આપે છે. આ જૈન ધર્મનો જ્ઞાન પ્રાણ સુપ્ત છે કે જાગૃત તે કોઈ પણ વિચારીને સમજી શકે છે.

(૨) દર્શન :- આજે જિન શાસનમાં અવધિજ્ઞાની નથી, મન:પર્યવજ્ઞાની નથી, કેવળ જ્ઞાની નથી, પૂર્વોના જાણકાર નથી, કોઈ ચમત્કારી વિદ્યાઓ લબ્ધિઓ પણ નથી, છતાં પણ જૈન સમાજની ધર્મ પ્રત્યે શ્રદ્ધા, નિષ્ઠા, ભક્તિભાવ, ગુરુઓ પ્રત્યે આદર અને ભક્તિ તથા આગમો પ્રત્યે શ્રદ્ધા ભક્તિ, નિષ્ઠા આજે પણ છે. પ્રાણોથી પણ વહાલી લાગતી પોતાની સંપત્તિને ધર્મ ગુરુઓના ઈશારાથી લાખોની સંખ્યામાં છોડી દે છે. કેટલાક શ્રાવકો પર્યુષણના દિવસોમાં ઘરનો ત્યાગ કરી સમયનો ભોગ આપવા તૈયાર છે. કેટલાક નિવૃત્તિના સમયમાં સેવા આપવા તત્પર છે. પ્રાયઃ દરેક જૈન ફીરકાવાળા પોતાના ગુરુ તથા ધર્મ પ્રત્યે તન, મન, ધનથી સેવા આપતા રહે છે. સંયમ લેવામાં પણ પાછા પડતા નથી. સેંકડો શિક્ષિત યુવક-યુવતીઓ દીક્ષા લઈને પોતાને ધન્ય માને છે. કેટલાક પોતાની અપાર સંપત્તિનો મોહ ત્યાગી ગૌરવભેર સંયમ માર્ગે આગળ વધે છે. કેટલાક સર્વસ્વ ત્યાગી સહપરિવાર સંયમ સ્વીકારે છે. સેંકડો યુવાનો-યુવતીઓ સંસારમાં રહીને પણ પર્યુષણ પર્વમાં ધર્મ આરાધના કરાવવા દેશ-વિદેશમાં અનેક સ્થળે જાય છે અને સાધુની જેમ પાટ ઉપર બેસી સેંકડો-હજારો લોકોને પ્રવચન ફરમાવી સંત-સતીજીની ગેરહાજરીનો અહેસાસ થવા દેતા નથી.

જૈન ધર્મમાં પોતાના તીર્થકરો પ્રત્યે, નવકાર મંત્ર પ્રત્યે, વ્રત નિયમો પ્રત્યે, શ્રાવક વ્રતો તથા સંયમ જીવન પ્રત્યે પણ સેંકડો, હજારો, લાખો ભાવિકોની શ્રદ્ધા અણનમ છે. સેંકડો મુરેલીઓ આવવા છતાં તેમજ વિજ્ઞાનની ચમક-દમક વચ્ચે પણ જૈનોની ધર્મનિષ્ઠા અને ઉન્નતિ જોઈ અન્ય લોકો પણ પ્રભાવિત થાય છે. દેશના અનેક નેતા પણ જૈન ધર્મના અનેક પ્રસંગે હાજરી આપે છે અને જૈન ધર્મ પ્રત્યે, જૈન સંતો પ્રત્યે પોતાની સદ્ભાવના વ્યક્ત કરે છે. આ જૈન ધર્મનું દર્શન(શ્રદ્ધા)પ્રાણ સુપ્ત છે કે જાગૃત એ વિચારવું.

(૩) ચારિત્ર :- મનુષ્યને સર્વે કર્મોથી મુક્તિ આ ભવમાં મળી શકતી નથી, એ સૌ ધાર્મિક લોકો જાણે છે. છતાં પણ જૈન સમાજમાં ધર્મ આચરણની પ્રવૃત્તિ દિવસે-દિવસે વધતી જાય છે. જૈન ધર્મમાં આચરણ માર્ગના બે પ્રકાર છે- (૧)

સર્વ વિરતિ(સંયમ-દીક્ષાજીવન) (૨) દેશ વિરતિ-શ્રાવક ધર્મ. સર્વ વિરતિ સંયમ ધારક સંત-સતીઓનો સમાજમાં અભાવ નથી અને નવા સંયમ ગ્રહણ કરવા વાળાનો પ્રવાહ પણ ચાલુ છે. તેમાં પણ યુવાન વર્ગની સંખ્યા વૃદ્ધોથી વધારે છે. સાથે સાથે શિક્ષિત યુવાનવર્ગ ઉચ્ચડીગ્રી ધારક પણ દીક્ષા સ્વીકારી રહેલ છે. કેટલાક પરિવાર સહિત સર્વ સંપત્તિ ત્યાગીને, તો કેટલાક નાની ઉંમરમાં સજોડે દીક્ષા ગ્રહણ કરવામાં પાછળ રહેતા નથી. અઢળક સંપત્તિ અને ખૂબ જ વિકસિત કાર્યરત ધંધા-રોજગાર છોડીને સંયમ પંથે પ્રયાણ કરે છે ત્યારે સમસ્ત સમાજ જૈનધર્મ પ્રત્યે અહોભાવની લાગણી પ્રગટ કરે છે. શ્રાવકધર્મ અંગીકાર કરવામાં પણ મનુષ્ય પાછળ નથી. હજારો જૈનો વ્રત પચ્ચખાણ, નિત્ય નિયમ, સામાયિક, ૧૪ નિયમ, પૌષ્ઠ વગેરે કરે છે. શ્રાવકના ૧૨ અણુવ્રત ધારણ કરનારનો વર્ગ પણ વધી રહેલ છે. પૂર્ણ નિવૃત્ત જીવન જીવવાવાળાનો પણ અભાવ નથી. સંત-સતીઓના ચાતુર્માસ પ્રાપ્ત કરી પ્રસન્નતાથી અનેક તપ-જપ વગેરે ધર્મના અનુષ્ઠાનોમાં સામેલ થાય છે.

(૪) તપ :- તપના બે પ્રકાર છે- આભ્યંતર તપ તથા બ્રાહ્મ તપ. આમાં પણ શ્રાવક તથા સાધુ-સાધ્વી જાગૃત છે અને પ્રમાદ કરતાં નથી. આભ્યંતર તપમાં આજે જ્ઞાન, ધ્યાન, શિબિર આયોજન, ગુરુ ભગવંતના દર્શન, સેવા-વૈયાવચ્ચ તથા વિનય ભાવની પ્રવૃત્તિ પણ સતત ચાલુ છે. સાધુઓમાં સેવા વિનયનું અનોખું ઉદાહરણ સમયે-સમયે સમાજમાં જોવા મળે છે. સાધુઓ દ્વારા સ્વાધ્યાય તથા જ્ઞાનનો પ્રચાર પણ અનેક જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. યોગ તથા ધ્યાનની પ્રવૃત્તિમાં પણ સંત-સતીઓ અગ્રતા ધરાવે છે.

ચટપટી વસ્તુઓના ખાન-પાનના સમયમાં પણ શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ દ્વારા બ્રાહ્મ તપમાં થઈ રહેલ વૃદ્ધિ અનુપમ છે, પ્રશંસાપાત્ર છે. ચાતુર્માસ વગેરેના અહેવાલમાં પણ તપસ્યાના વર્ણનથી સૌ માહિતગાર છે. નાની ઉંમરમાં સંત-સતીજીઓ પણ તપમાં માસખમણ સુધી પહોંચી જાય છે.

ગામોગામ તપસ્યાની હેલી ચડે છે. આર્યાબિલની ઓળી, વરસીતપ કરવાવાળાનો ઉત્સાહ પણ અનેરો છે. કેટલાક તો વર્ષો સુધી એકાંતર તપ, આયબિલ, એકાસણા વગેરે કરે છે. કેટલાક આખું વર્ષ, છઠ્ઠ, અઠમ, ચાર ઉપવાસ, પાંચ ઉપવાસ કરતા રહે છે અને મહિના સુધી નિરંતર આહાર વગર રહે છે. કેટલાક સાધુ-શ્રાવક સંલેખના-સંથારો કરી પંડિત મરણ પ્રાપ્ત કરે છે. તે બે-ત્રણ માસ સુધીનો સંથારો પણ કરે છે. ધર્મનો ચોથો પ્રાણ તપ કેટલું જાગૃત છે તે જુઓ.

જૈન ધર્મના પ્રાણની કસોટી કરવા માટે આ શ્રેષ્ઠ દર્પણ પ્રસ્તુત કર્યું છે તોપણ જન સંખ્યાની અપેક્ષાથી તીર્થંકરના સમયમાં પણ જૈન ધર્મ પાળનારા બહુમતીમાં નહોતા. અનેકતા-એકતા અને બહુમતી એ જૈન ધર્મના પ્રભાવની ખરી પરીક્ષા નથી. તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર સ્વામીના સમયમાં બે તીર્થંકરો અને તેના શ્રાવક સમાજનું અસ્તિત્વ અને વાતાવરણ દુનિયા સમક્ષ હતું, સેંકડો લબ્ધિકારી સાધુઓ તથા ભગવાન પોતે અતિશય સિદ્ધિ ધારક હતા, સેંકડો-હજારો દેવો પણ આવતા હતા તોપણ અનેકતા ટકી જ રહી. જમાલીએ પોતે છત્રસ્થ હોવા છતાં પણ ભગવાનની સામે કેવળી હોવાનો દાવો કરી જુદો પંથ ચલાવ્યો. ભગવાનના જીવન કાળમાં પણ આ પ્રકારની ધર્મની અનેકતા સાથે ધર્મ જીવંત હતો, મોક્ષ ગમન થતું હતું, તો આજે ૨૦૦૦ વર્ષના ભસ્મ ગ્રહના પ્રભાવ પછી હુંડા અવસર્પિણી કાળના પ્રભાવમાં અને વિશિષ્ટ સિદ્ધિઓ તથા લબ્ધિધારીઓના અભાવમાં અનેકરૂપતા ધર્મમય જીવનમાં કેમ શંકા પેદા કરે છે. તીર્થંકરો વિદ્યમાન હતા ત્યારે પણ સમસ્ત વિશ્વને જૈન ધર્મ ભણાવવો, સંભળાવવો, પાલન કરાવવો કોઈ ઈન્દ્રના હાથમાં ન હતું. ભગવાન મહાવીરના પોતાના મુખ્ય શ્રાવકના ઘરમાં માંસાહાર અસંભવ ન હતો. છતાં પણ ભગવાન અને ભગવાનના ધર્મના પ્રાણમાં શંકા કરવામાં આવતી ન હતી.

ભગવાનના સમોસરણમાં નિરપરાધ ભિક્ષુઓને એક વ્યક્તિ બાળીને ભષ્મ કર્યા હતા અને સેંકડો સાધુઓને કોઈએ ઘાણીમાં નાખી પીલી દીધા હતા, કૃષ્ણની રાજધાનીની એક વ્યક્તિએ તેના ભાઈ સાધુના પ્રાણ લીધા હતા તોપણ ધર્મ જીવનમાં શંકા કરવામાં આવતી ન હતી. ત્યારે આજે માલિકી વગરના શાસનમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપરૂપ પ્રાણની જૈન ધર્મની ઉપર વર્ણિત ઉચ્ચ દશામાં ધર્મ જીવનની શંકા કેમ કરી શકાય ? એકતા હોવી સારી વાત છે, દરેક ઈચ્છે છે છતાં પણ આ તીર્થંકરોના પણ કાબુની વાત ન હતી. એકતા હોવી એ સોનામાં સુગંધની ઉક્તિને સાર્થક કરવી છે, પરંતુ એકતા ન હોય તો સોનાને પીત્તળ કહેવાનું દુસ્સાહસ કરી શકાય નહીં.

સંવત્સરી તથા મહાવીર જયંતિના દિવસે દેશભરમાં રજા જાહેર કરાવી ધાર્મિક જીવનનું પ્રદર્શન કરવાની અપેક્ષાએ એ પવિત્ર દિવસે સંપૂર્ણ જૈન સમાજ પોતાના વ્યાપાર ધંધા બંધ રાખે અને ધર્મ કરણી કરે તે વધારે અસરકારક બનશે. જૈનનો દરેક વ્યક્તિ તે દિવસે સામાયિક કર્યા વગર જમે નહીં, દયા પાળે, પૌષ્ઠ કરે તથા પાપત્યાગ કરી ધર્માનુષ્ઠાન કરે. વ્યસન, મનોરંજન વગેરેનો તે દિવસે

સંપૂર્ણ ત્યાગ કરે. તો આપણી મુક્તિ ક્યાંય અટકશે નહીં. ધર્મારાધના અને ધર્મના પ્રાણમાં સરકારી જાહેર રજા ન હોવી બાધક બનતી નથી.

તીર્થંકરોની હાજરીમાં દેશભરમાં રાજકીય છુટ્ટી રજા હોવાનો કોઈ પ્રશ્ન જ ન હતો. છતાં પણ જૈન ધર્મની આરાધના તથા પ્રભાવના થતી જ હતી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈપણ ઉચ્ચ ગુણનું મહત્વ તેની મર્યાદા સુધી જ સમજવું જોઈએ તથા સ્યાદ્વાદમય ચિંતનથી મૂલવણી કરવી જોઈએ. એકાંતિક ચિંતન અને કસોટી કરવી લાભપ્રદ નથી. સાંવત્સરિક એકતા કે અન્ય એકતા હોવી એક વધારાનો ગુણ છે, છતાં પણ તેના અભાવમાં ધર્મને એકાંત નિષ્પ્રાણ સમજી લેવો તે એકાંતવાદ છે, ગેર સમજણ છે.

સરકારી જાહેર રજા કરાવવામાં પોતાનું ગૌરવ સમજવાની એક પ્રણાલિકા બની ગઈ છે. પરંતુ જો સરકારી રજા જાહેર થઈ પણ જાય અને એ દિવસે જૈનો પોતાની દુકાન બંધ ન રાખે, સાત વ્યસનનો ત્યાગ ન કરે, મોજ-શોખ, એશો આરામ ન ત્યાગે, પાના-ચોપાટ વિગેરેથી રમે, અને અંદરો અંદરનું મનદુઃખ, રાગ દ્વેષ, નિંદા-વિકથા, ઈર્ષા વિગેરે ન ત્યાગે, મન તથા આત્માને દરેક જીવો પ્રતિ, દરેક ફીરકાના સાધુ-સાધ્વીઓ પ્રતિ, પોતાનાજ ભાઈઓ ગુરુભાઈઓ પ્રતિ વ્યવહારને પવિત્ર ન બનાવે, પ્રેમની ગંગા ન વહેવડાવે, રાગ-દ્વેષની ધારા ચાલુ રાખે, તો ધર્મનું ગૌરવ કેમ વધશે ? તેથી એકતાનો પ્રયાસ કરવો સારી વાત હોવા છતાં, તેના અભાવમાં નિરાશ થવું જોઈએ નહીં, પરંતુ તે દિવસે પોતાનો ધંધો રોજગાર બંધ રાખી, પાપ કાર્ય બંધ રાખી, પોતાના આત્માને પરમ પવિત્ર બનાવી ધર્મ આરાધનામાં તલ્લીન થઈ જવું જોઈએ. રજા વગર રજા લઈ મુક્ત રીતે ધર્મ ધ્યાન કરવું જોઈએ. સંસારના હેતુ માટે અનેક રજાઓ લઈ શકાય છે તો શું ધાર્મિક તહેવાર માટે જૈનો એક રજા પણ ન લઈ શકે ? અને સરકારી જાહેર રજાની આશા અપેક્ષાથી નિરાશ થતા રહે તે બરાબર નથી.

તેથી સરકાર માને કે ન માને સંપૂર્ણ જૈન સમાજ એક દ્રઢ નિશ્ચય કરી લે કે સંવત્સરીના દિવસે કોઈ પણ વ્યાપાર નહીં કરીએ, દુકાન નહીં ખોલીએ, નોકરી પર નહીં જઈએ, અને દિવસ રાત ધર્મ આરાધનામાં વ્યસ્ત રહીએ તો આપોઆપ દરેક જૈન માટે રજા થઈ જાશે અને શ્રેષ્ઠ પર્વ આરાધના થઈ શકશે.

પોતે કરેલો ત્યાગ જ શ્રેષ્ઠ ત્યાગ છે. સંવત્સરી એકતા સમાજનું ભાગ્ય છે.

જૈન એકતા માટેના સુઝાવો

(૧) કોઈ એક લૌકિક પંચાંગને પ્રમાણભૂત માનીને તેમાં બતાવેલ ઋષિપંચમીના દિવસે સંપૂર્ણ જૈન સમાજ સંવત્સરી મનાવે.

(૨) તે સ્વીકૃત પંચાંગમાં બતાવેલ પક્ષના છેલ્લા દિવસે પાખી ચાતુર્માસી કરવામાં આવે.

(૩) મહાવીર જયંતિ, આર્યબિલ ઓળી વિગેરે પણ તે પંચાંગમાં બતાવેલ દિવસે કરવામાં આવે અર્થાત્ કોઈ એક પંચાંગને સર્વ સંમતિથી સંપૂર્ણ જૈન સમાજ સ્વીકારે.

(૪) ઉદયતિથિ, અસ્ત તિથિ તથા ઘડી-પળનો આગ્રહ મન કલ્પિત છે. આગમ કાળમાં કે પ્રાચીન વ્યાખ્યા કાળમાં પણ ન હતો. તે આગ્રહને આગમનો આધાર નથી. પૂર્વાચાર્યોના નિર્ણયની વિરુદ્ધ છે, છેલ્લા ૧૦૦-૨૦૦ વર્ષથી ચાલ્યું છે. તેથી તે આગ્રહને છોડીને નક્કી કરેલા પંચાંગ મુજબ જ દરેક તિથિ કે પર્વ વગેરે માનવા તથા મનાવવા. પૂર્વાચાર્યોએ ૧૩૦૦ વર્ષ પહેલાં સર્વ સંમતિથી લૌકિક પંચાંગને આગમ સંમત સ્વીકારેલ છે.

પૂર્વાચાર્યોનો નિર્ણય :- ૧૩૦૦ વર્ષ પહેલાં દેવર્ધિગણે ક્ષમાશ્રમણ પછી નજીકના સમયમાં આપણા મહાન વિદ્વાન આચાર્યોએ એક સામુહિક નિર્ણય કર્યો હતો કે, 'આપણા જ્યોતિષ શાસ્ત્ર આગળ જ્ઞાન મહદઅંશે નાશ પામેલ છે તેનાથી તિથિ કે પર્વનો નિર્ણય સાચો ન થઈ શકે. લૌકિક પંચાંગ પૂર્ણરૂપથી આગમ જેમ જ છે અર્થાત્ આગમથી વિરુદ્ધ નથી. આગમ માન્ય જ છે. તેથી હવેથી આપણે આપણી દરેક પર્વ તિથિઓનો નિર્ણય આ લૌકિક પંચાંગના આધારથી જ કરવો છે. આ વાત આચાર્ય સિદ્ધસેનની આ બે ગાથાઓથી જાણી શકાય છે.

વિષમે સમય વિસેસે, ચરણ ગ્ગહ ચાર રિક્ખાણં ।

પવ્વતિહીણ ય સમ્મં, પસાહગં વિગલિયં સુત્તં ॥ ૧ ॥

તો પવ્વાઈ વિરોહં ણાડણ, સવ્વેહિં ગીય સૂરીહિં ।

આગમ મૂલ મિણં પિ ય, તો લોઙ્ગ ટિપ્પણયં પગયં ॥ ૨ ॥

અર્થ :- સમયની વિષમતાના કારણે ગ્રહ નક્ષત્ર વગેરેની ગતિ સંબંધી પર્વ તિથિઓનું સાચું જ્ઞાન કરાવનાર શ્રુત વર્ણન રફે દફે થઈ ગયું છે. ॥૧॥

તેથી પર્વ નિર્ધારણ વિગેરે તથા તિથિ નિર્ધારિત કરવામાં વિરોધ થતાં

જોઈને ગીતાર્થ બહુશ્રુત આચાર્યોએ આ લૌકિક પંચાંગને 'આગમ માન્ય જ છે', એવું જાણીને તેનો સ્વીકાર કરેલ છે. તાત્પર્ય એ છે કે દરેક પર્વ, તિથિ વિગેરેનો નિર્ણય લૌકિક પંચાંગથી માનવું આગમ માન્ય છે તેમ સ્વીકાર કર્યો. ॥૨॥

આ બે ભાષ્ય ગાથાઓમાં લૌકિક પંચાંગને પૂર્ણ રૂપથી આગમ માન્ય કરેલ છે અને એ પ્રમાણે પર્વ તિથિ માનવાનો નિર્ણય કરેલ છે. તેથી હવે કોઈને પણ અસ્તતિથિ કે ઘડી-પળનો અવરોધ નાખવાનો અધિકાર નથી. તથા છાપકામની ભૂલના નિવારણ માટે અન્ય પંચાંગો સાથે સરખામણી કરીને નિર્ણય લેવો જોઈએ.

૧૩૦૦ વર્ષ પ્રાચીન સમયનો આ નિર્ણય ધ્યાનમાં લઈને સંપૂર્ણ જૈન સમાજે સરળતાથી એક લૌકિક પંચાંગને માન્ય કરીને તેમાં લખેલ તિથિઓના દિવસે જ દરેક પર્વ મનાવવા જોઈએ.

લૌકિક પંચાંગમાં ભાદરવા સુદ પાંચમ કે ચોથને, જે દિવસે પણ ઋષિ પંચમી લખે તે જ ઋષિ મુનિઓનો પુરાતન પર્વ સમજવું જોઈએ. સંપૂર્ણ જૈન સમાજે પોતાનો આગ્રહ-દુરાગ્રહ ન રાખતાં જે તારીખે પંચાંગમાં ઋષિપંચમી લખેલ હોય તે દિવસે સંવત્સરી કરવી જોઈએ. આગમ માન્ય નિશ્ચિત પર્યુષણ-સંવત્સરી દિવસ તે જ છે.

અધિક માસનો પ્રશ્ન તથા ચૌથનો પશ્ચિમ એ બંને વિચાર પાછળથી એટલે કે મોડેથી ઊભો થયેલ છે. ભાદરવા સુદ પાંચમ તથા ઋષિ પંચમીની મૌલિકતા અનેક ગ્રંથોમાં છે. તેથી પોત પોતાના આગ્રહોનો ત્યાગ કરી ઋષિ પંચમીને (જે ચોથના આગ્રહને કારણે છૂટી ગઈ છે.) ફરીથી સ્વીકાર કરી ભેદભાવને ભૂલી અને એકતા સ્થાપવી જોઈએ.

પંચાંગોમાં અધિક માસને અવગણીને ઋષિપંચમી લખવામાં આવે છે. પહેલાંના સમયમાં અધિક માસને ગોણ કરીને જ પર્વોનો નિર્ણય કરતા હતા એટલે કે કોઈ મતભેદ ન હતો. આ જ કારણથી પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અધિક માસ સંબંધી કોઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી. આ કુતર્ક મૂર્ખતાથી બહુ પાછળથી ચાલેલ છે અને દુરાગ્રહમય બનેલ છે.

નિવેદન :- સમસ્ત જૈન સમાજને નિવેદન છે કે આ વાત ઉપર ધ્યાન આપે અને પંચાંગમાં બતાવેલ ઋષિપંચમીના દિવસે જ સંવત્સરી કરે. (૧૦૦-૨૦૦ વર્ષની ચાલી રહેલ પરંપરાની ઉદય તિથિ, અસ્ત તિથિ, ઘડિઓ વગેરેના વિવાદમાં ન

ફસાવે. કારણ કે પ્રાચીન ટીકાઓ—વ્યાખ્યાઓમાં ઉદયતિથિ, અસ્તતિથિ અંગે કોઈ ચર્ચા જોવા મળતી નથી.) અર્થાત્ પંચાંગના નિર્ણયમાં પોતાનો પગ ન નાંખે. કારણ કે વિદ્વાન પૂર્વાચાર્યોનો સામુહિક નિર્ણય છે કે લૌકિક પંચાંગ તથા તેની પદ્ધતિ આગમ સંમત છે ત્યારે કોઈ પણ આચાર્ય વિગેરે આમાં દલખગીરી કરવાનો અધિકાર કેમ મેળવી લે છે? આ એક વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. કારણ કે આમ કરવાથી પૂર્વાચાર્યોના સામુહિક નિર્ણયનો અનાદર કે અપમાન કરવા બરાબર છે. ઉપર દર્શાવેલ બે ગાથાઓના કર્તા શ્રી સિદ્ધસેન આચાર્ય દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ પછી ૧૫૦ વર્ષે ભાષ્યકાર થયા છે.

તેથી પોત પોતાના મનઘડત દુરાગ્રહ અને હસ્તક્ષેપ છોડી ઋષિપંચમીના દિવસે જ સંવત્સરી પર્વની આરાધના કરે તે જ નિશ્ચિત આગમ માન્ય પર્યુષણ પર્વ છે. પૂર્વાચાર્યોના નિર્ણયમાં તથા આગમોમાં ક્યાંય પણ ઉદયતિથિ કે અસ્તતિથિ તથા પાંચમની ઘડીઓ વિગેરેનું કોઈ પણ વર્ણન—ગોટાળો નથી.

દરેક તીર્થંકરનો જન્મ પણ ઉદયતિથિ થી જ આગમોમાં સૂચિત કરવામાં આવેલ છે અને આજે પણ એ મુજબ મનાવવામાં આવે છે. તેમાં અસ્તતિથિ કે ઘડિઓ જોવામાં આવતી નથી. દરેક સામાન્ય તિથિઓની ગણતરી તો સમસ્ત જૈન સમાજમાં આજે પણ ઉદય તિથિ પ્રમાણે (પંચાંગ મુજબ) માનાવમાં આવે છે. પછી આ પર્વતિથિ માટે અસ્ત તિથિનો આગ્રહ, આગમ આધાર વગર કેમ સ્વીકારવામાં આવે છે?

તેથી સંપૂર્ણ જૈન સમાજ મળીને (૧) કોઈ એક લૌકિક પંચાંગને સર્વ સંમતિથી નિષ્ઠાપૂર્વક સ્વીકાર કરે. (૨) પછી તેમાં લખેલી ઋષિપંચમીના દિવસે જ સંવત્સરી ઉજવે. (૩) અને તેમાં લખેલ પક્ષના છેલ્લા દિવસે જ પાખી પ્રતિક્રમણ કરે. આનું કારણ એ છે કે પાક્ષિક ક્ષમાપના વિગેરે પક્ષની સમાપ્તિ થાય ત્યારે જ કરવું યોગ્ય છે તથા પાખીના બીજા દિવસે પંચાંગમાં સૂચિત બીજો પક્ષ શરૂ થઈ જવો જોઈએ. અન્ય પર્વના દિવસો પણ પંચાંગમાં બતાવેલ તિથિએ જ કરવા જોઈએ. તેમાં પોત-પોતાનો હડાગ્રહ કે જૈન પંચાંગના નામે વિદ્વ નાંખીને કુશંપ—ફજેતો કરવો ન જોઈએ. ત્યારે જ પૂર્વાચાર્યોના નિર્ણયને સન્માન મળશે. એ માટે તેરસ, ચૌદસને છોડીને માત્ર પૂનમ તથા અમાસના દિવસે જ પાખી, ચૌમાસી પર્વ તિથિ માનવી જોઈએ. તેરસ ચૌદસના પાખી માનવી આગમ માન્ય નથી, કારણ કે તે પક્ષનો અંતિમ દિવસ નથી.

નિબંધ - ૫૬

સંવત્સરી વિચારણા : નિર્ણય

(૧) દશાશ્રુતસ્કંધ સૂત્રની નિર્યુક્તિ ગાથા ૧૬ની ચૂર્ણિમાં—અષાઢપુણિમાતો આઢત્તં મગ્ગંતાણં જાવ ભદ્વય જોણહસ્સ પંચમીએ, એથંતરે જહ્ ણ લહ્હં તાહે રુક્ખહેટ્ઠે ઠિતો તો વિ પજ્જોસવેતવ્વં ।

અણ્ણયા પજ્જોસવણા દિવસે આસણ્ણે આગતે અજ્જકાલગેણ સાતવાહણો ભણિતો— ભદ્વય જોણહસ્સ પંચમીએ પજ્જોસવણા ।

અર્થ— અષાઢી પૂર્ણિમાંથી લઈને ભાદરવા સુદ પાંચમ સુધી ચાતુર્માસ ક્ષેત્રની ગવેષણા કરીને ત્યાં રહી જવું જોઈએ. આ સમયની વચ્ચે યોગ્ય ક્ષેત્ર ન મળે તો વૃક્ષની નીચે રોકાય જવું અને પર્યુષણ કરવું.

‘ચાતુર્માસના કોઈ દિવસે પર્યુષણ પર્વ નજીક આવેલ જાણીને કાલકાચાર્યએ રાજા સાતવાહનને કહ્યું કે— ભાદરવા સુદી પાંચમના દિવસે પર્યુષણ છે.’

(૨) નિશીથસૂત્ર ઉદ્દેશા ૧૦માં— પર્યુષણ પર્વનો દિવસ ન હોય અને પર્યુષણ કરે અને પર્યુષણના દિવસે પર્યુષણ ન કરે તો ગુરુચૌમાસી પ્રાયશ્ચિત્ત આવે તેમ કહેવામાં આવેલ છે. આ સૂત્રોની ચૂર્ણિમાં અનેક વખત ભાદરવા સુદી પાંચમનું કથન કરવામાં આવેલ છે અને અનેક વખત એક માસ ૨૦ દિવસનો કહેલ છે પરંતુ તેની વચ્ચે મહિનો વધવાની ચર્ચા કરેલ નથી. તેથી ચૂર્ણિકારના સમય સુધી અધિકમાસની ચર્ચા વગર ભાદરવા સુદ પાંચમ આગમ માન્ય પર્યુષણ તિથિ હતી. સ્વયં કાલકાચાર્યએ પણ રાજાને એ તિથિ કહેલ હતી.

અહીં નિશીથ સૂત્રમાં પર્યુષણ પર્વના દિવસે જરાપણ આહાર-પાનીનું સેવન કરવાથી ગુરુચૌમાસી પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલ છે અને સંવત્સરી (પર્યુષણ)ના દિવસ સુધી લોચ ન કરે તો પણ તેટલું જ પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલ છે. આ પ્રકારે શાસ્ત્રકાર ‘પર્યુષણ’ શબ્દથી સંવત્સરીનો નિર્દેશ કરે છે તે માટે પ્રાચીન આચાર્ય ભાદરવા સુદ પાંચમનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે.

અધિક માસ હોવા સંબંધી વિવાદ બહુ પાછળથી થયો છે અને તે નિરર્થક વિવાદ ઉભો કરવામાં આવેલ છે. કારણ કે અધિક માસ અન્ય દરેક ધાર્મિક પર્વોમાં નગણ્ય કરવામાં આવે છે અર્થાત્ તે મહિનાની ગણતરી કરવામાં આવતી જ નથી. જેમ કે —

(૧) ચૈત્ર બે આવે તો મહાવીર જયંતિ બીજા ચૈત્રમાં કરવામાં આવે છે.

- (૨) વૈશાખ બે હોય તો અક્ષયતૃતિયા બીજા વૈશાખ માસમાં કરાવમાં આવે છે.
 (૩) અષાઢ બે હોય તો ચૌમાસી બીજા અષાઢમાં કરવામાં આવે છે.
 (૪) કારતક બે હોય તો ચૌમાસી બીજા કારતકમાં કરવામાં આવે છે.
 (૫) ફાગણ બે હોય તો ચૌમાસી બીજા ફાગણમાં કરવામાં આવે છે.
 (૬) આર્યબિલ ઓળી બીજા ચૈત્ર અને બીજા આસોમાં કરાવમાં આવે છે.
 (૭) લૌકિક પર્વ રક્ષાબંધન પણ બીજા શ્રાવણમાં કરવામાં આવે છે.

તેથી સંવત્સરી પર્વ માટે અધિક માસના પ્રશ્નમાં અટવાવું કારણ વગરનો વિવાદ છે.

(૩) સમવાયાંગ સૂત્રની ટીકામાં ભાદરવાની પાંચમનું સ્પષ્ટ કથન છે.— એ વ્યાખ્યા કરવાવાળા વિક્રમની સાતમી શતાબ્દિથી લઈને ૧૨મી શતાબ્દિના ૧૮માં ભૂર્તિપૂજક વિદ્વાન આચાર્ય છે. જેમણે ભાદરવા સુદ પાંચમનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલ છે.

નિબંધ - ૫૭

યોથના દિવસે સંવત્સરી : આગમ વિરુદ્ધ

નિશીથ સૂત્ર ઉદ્દેશા ૧૦માં આવેલ બે સૂત્રોથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે પર્યુષણનો દિવસ એક નિશ્ચિત દિવસ છે. આ સૂત્રમાં એમ કહેલ છે કે અપર્યુષણના દિવસે પર્યુષણ (સંવત્સરી) કરે તથા પર્યુષણના દિવસે પર્યુષણ ન કરે તો બંને સ્થિતિમાં ચૌમાસી પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે.

કાલકાચાર્યએ પણ રાજાને સંવત્સરી દિવસ નજીક આવ્યો તે દિવસે સૂચના કરેલ કે ભાદરવા સુદ પાંચમના પર્યુષણ દિવસ નજીક આવી ગયેલ છે. પછી રાજાના માનને ખાતર તેમણે યોથના દિવસે સંવત્સરી કરી તો પણ તેણે પરિસ્થિતિનો અપવાદ સેવન કરેલ તે સ્પષ્ટ છે.

આ કથાનકના વર્ણનમાં પણ એવો સિદ્ધાંત નથી બતાવ્યો કે આનું હું કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી લેતો અને આગળ પણ દરેક સાધુ હંમેશા યોથની સંવત્સરી કરવી. પરંતુ આ કાલકાચાર્યના સેંકડો વર્ષો પછી પણ ચૂર્ણિકાર, ટીકાકાર વિગેરે ભાદરવાની પાંચમીનો ઉલ્લેખ પર્યુષણ દિવસ માટે કરી રહ્યા છે.

એક રૂપક-દષ્ટાંત :- કોઈ વ્યક્તિએ મોટા ભોજન સમારંભના પ્રસંગે મરેલ બિલાડીને જોઈને લોકો ભોજન લીધા વગર ન ચાલ્યા જાય એ ભાવનાથી બિલાડી ઉપર કોઈક વાસણ ઢાંકી દીધું. તેને જોઈ જનાર પુત્ર પોતાના મનથી જ્યારે પણ

મોટો ભોજન સમારંભ હોય તો બિલાડીને મારીને વાસણથી ઢાંકી દે તે યોગ્ય ન કહી શકાય. તે જ રીતે યોથના દિવસે સંવત્સરીનો આગ્રહ પણ એ પ્રકારની મૂર્ખતાનો છે અને નિશીથ સૂત્રની ઉપેક્ષા કરવાવાળો છે. તેથી તે આગમ વિરુદ્ધ દુરાગ્રહ છે.

આ દુરાગ્રહના કારણે જ કલ્પસૂત્રમાં કોઈ એ પાઠ ઉમેરેલ કે તે દિવસ પહેલાં સંવત્સરી કરે તો કરવી પરંતુ પછી નહીં. તે પાઠ પણ નિર્યુક્તિ ચૂર્ણિકાર પછી પાછળથી જોડવામાં આવેલ છે અને નિશીથ સૂત્ર ઉ.૧૦ના પ્રાયશ્ચિત્ત વિધાયક સૂત્રથી પૂર્ણ વિરુદ્ધ છે. કારણ કે ત્યાં નક્કી દિવસે સંવત્સરી ન કરી અન્ય કોઈ પણ દિવસે કરે તો ગુરુચૌમાસી પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલ છે. તેથી ભાદરવા સુદ પાંચમનો દિવસ નિશ્ચિત જ હતો જેને અનેક વ્યાખ્યાઓ અને ગ્રંથકારોએ સ્વીકાર કરેલ છે અને આજે પણ ઋષિપંચમી તિથિ પંચાંગોમાં ટીપણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ખરેખર તે જૈન મુનિઓની જ નિશ્ચિત પર્વ તિથિ છે. પરંતુ યોથના આગ્રહમાં એનું મહત્ત્વ જૈન સંઘ ભૂલી ગયેલ છે. અન્ય ધર્મવાળાને ગણેશ ચતુર્થી દિવસ ભાદરવા સુદ યોથનો છે જ તેથી એ ભાદરવા સુદ પાંચમ-ઋષિ પંચમી જ જૈનોનો સંવત્સરી પર્વ દિન છે એમ ચોક્કસ માનવું જોઈએ.

એકતાના હિમાયતી જૈનોએ આ બાબતમાં ધ્યાન આપવું જોઈએ કે એક પંચાંગને નક્કી કરી તેમાં લખેલ ઋષિપંચમીના દિવસે સંવત્સરી પર્વની આરાધના કરવાનો નિર્ણય કરે તથા તે પંચાંગમાં લખેલ દરેક તિથિઓનો સ્વીકાર કરે અને પક્ષનો જે અંતિમ દિવસ લખેલ હોય તે દિવસે પાખી ચૌમાસી કરે. આમ કરવાથી જ અનેકતા દૂર થઈ એકતા સ્થાપી શકાશે.

નિબંધ - ૫૮

સંવત્સરી વિચારણા ત્રણ સૂત્રોથી

નિશીથ, સમવાયાંગ, જંબુદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર—સંવત્સરી માટે આગમ નિશીથ સૂત્રમાં પર્યુષણ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલ છે, સંવત્સરી શબ્દ વર્તમાનમાં પ્રચલિત છે. જેનો અર્થ છે. પૂરા વર્ષમાં ખાસ ધર્મ આરાધના માટે એક દિવસ, તે સંવત્સરી પર્વ છે. આ પર્વ દિવસ માટે નિશીથ સૂત્ર ઉદ્દેશક ૧૮માં ખાસ વિધાન છે જેના માટે ભાષ્યાદિ પ્રાચીન વ્યાખ્યાઓમાં ભાદરવા સુદ પાંચમનો ઉલ્લેખ મળે છે, તે સંબંધે દરેક પ્રાચીન વ્યાખ્યાઓ એક મત છે. તેમાં અધિક માસ કે તિથિ ઘટવધથી પાંચમ કે ભાદરવાના પરિવર્તનની કોઈ ચર્ચા-વિવાદનો અંશ માત્ર નથી.

સમવાયાંગ સૂત્રના ૭૦મા સમવાયમાં એક સૂત્રમાં એમ નિરુપણ છે કે ‘શ્રમણ ભગવાન મહાવીર વર્ષાકાળના ૧ મહીના ૨૦ દિવસ પસાર થયા પછી અને ૭૦ દિવસ બાકી રહે ત્યારે વર્ષાવાસ પર્યુષિત કરતા હતા.

વિચારણા :- ભગવાન મહાવીરના ૪૨ ચાતુર્માસનું વર્ણન જે પણ ઉપલબ્ધ થાય છે તે મુજબ તેમણે દરેક ચાતુર્માસ ચાર મહીનાના ૪ કર્યા હતા. તો પણ અહીં ભગવાનના નામથી જે કાંઈ પણ કહેવામાં આવેલ છે તે સંદેહ જનક છે. કારણ કે આમાં અનેક પ્રશ્ન પેદા થાય છે, જેમ કે આ વિષય સીત્તેરમા સમવાયમાં જ કેમ કહ્યું ? વીસમા કે પચાસમાં સમવાયમાં કેમ ન કહ્યું ? ચાતુર્માસનું કથન છે કે પર્યુષણનું કથન છે ? વિગેરે. વાસ્તવમાં કલ્પસૂત્રમાં એવો એક પાઠ છે કે જે બહુજ લાંબો તથા તર્કથી અસંગત જેવો છે. તેનાજ પ્રથમ વાક્યનો આ અંશ છે. કલ્પસૂત્રના એ કલ્પિત પાઠને પ્રામાણિકતાની છાપ માટે તેના એક અંશને અહીં અંગસૂત્રમાં ક્યારેય પણ કોઈએ જોડી દીધો હોય, એવી સંભાવના લાગે છે. તેથી કલ્પસૂત્રથી સંવત્સરીના નિર્ણયની કલ્પના કરવી બરાબર નથી. આ સૂત્રના નામથી ૪૯-૫૦ દિવસની કલ્પના કરવી અને સ્પષ્ટ લિખિત ૭૦ દિવસની ઉપેક્ષા કરવી પણ યોગ્ય નથી.

પ્રશ્ન :- જંબુદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્રમાં ૫૦મા દિવસે સંવત્સરી કરવાનું કહેલ છે ?

ઉત્તર :- આ સૂત્રમાં સંવત્સરી સંબંધી એક પણ વાક્ય નથી. ઉત્સર્પિણી કાળના વર્ણનમાં પ્રથમ તીર્થકરના જન્મના હજારો વર્ષ પહેલાં કેટલાક (૨૧૦૦૦ વર્ષપહેલાં)માંસાહારી માનવો વનસ્પતિઓનો ઉદ્ભવ જોઈને પરસ્પર મળીને માંસાહાર ન કરવાની મર્યાદા બાંધશે, એવું વર્ણન છે. તે સમયે પહેલા તીર્થકરનું શાસન શરૂ પણ નહીં થયું હોય, સાધુ-સાધ્વી પણ કોઈ નહીં હોય, ત્યારે સંવત્સરીનો તો ત્યાં પ્રસંગ પણ નથી. તો પણ લોકો દુરાગ્રહથી વાતને મારી મચડીને કાંઈક લગાડી દેવાનો શ્રમ કરે છે. પરંતુ, ‘મિલ ગયા ચાબુક કા તોડા, ઘટે ફિર લગામ ઔર ઘોડા’ વાળી કહેવત ચરિતાર્થ કરે છે. તેથી જંબુદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિની વાત તો ઉપરની કહેવતની સમાન નાસમજ છે. શ્રાવક-સાધુપન પણ નથી તો સંવત્સરીનો ત્યાં કોઈ અર્થ જ નથી.

સાર એ છે કે સંવત્સરી સંબંધમાં સ્પષ્ટ કથન નિશીથ સૂત્રના ૧૯મા ઉદ્દેશકમાં છે અને તેની જ વ્યાખ્યામાં ભાદરવા સુદ પાંચમ પ્રચલિત છે તેમાં તેમણે રાજાને પોતાની સંવત્સરી મનાવવાના કથનમાં ભાદરવા સુદ પાંચમનું જ

નિરુપણ કરેલ હતું. પછી રાજાના આગ્રહથી પરિસ્થિતિના કારણે એક દિવસ પહેલાં ભાદરવા સુદ ચોથના રાજાજાથી રાજધાનીના ચાતુર્માસ માટે જ સંવત્સરી કરેલ હતી. તેથી પણ ભાદરવા સુદ પાંચમની પ્રાચીનતા તથા મહત્તા સિદ્ધ થાય છે. આ ઘટનામાં પણ અધિકમાસ સંબંધી કે તિથિ વધ-ઘટ સંબંધી કે પ્રતિક્રમણના સમયમાં ઘડી-પળ સંબંધી કોઈ ચર્ચા વિચારણા નથી. તેથી લૌકિક પંચાંગમાં લખેલ ભાદરવા સુદ પાંચમ(ઋષિપંચમી)તર્ક-વિતર્ક કર્યા વગર સ્વીકારી સંવત્સરી પર્વ મનાવવું શ્રેયકારી છે. આગમ કાળથી જે નિશ્ચિત તિથિનો નામોલ્લેખ પ્રાપ્ત થઈ રહેલ છે, તેથી અન્ય કોઈ પણ તિથિએ અર્થાત્(પહેલા કે પછી) સંવત્સરી કરવાથી નિશીથ સૂત્રના પાઠ મુજબ પ્રાયશ્ચિત આવે છે. પછી ભલે પોતાના ગરુ કે પરંપરાના નામે કે બહુમતિના નામે કોઈ ક્યારેય પણ કરી સચ્ચાઈનો સંતોષ માને તો તે સ્પષ્ટ રીતે આગમ ભાવોની અવગણના અને આત્મવંચના બને છે, આ સિદ્ધાંતની વાત છે.

સામાન્ય રીતે સોહી ઉજ્જૈય ભૂયસ્સ શુદ્ધિ સરળ આત્માની થાય છે અને શુદ્ધાત્મામાં ધર્મ ટકે છે, તેથી ચર્ચા વિવાદમાં જો પોતાની પહોંચ ન હોય તો સરળતાથી ધર્મ ભાવોની તથા ત્યાગ-તપની વૃદ્ધિ કરવી એ જ કલ્યાણ માર્ગ છે. તેથી સામાન્ય માણસે વિવાદમાં પડ્યા વગર શાંત-પ્રશાંત ભાવોથી હૃદયની પવિત્રતાથી સંવત્સરી પર્વની આરાધના કરવામાં પ્રવૃત્ત રહેવું જોઈએ. વિશેષ જ્ઞાની બહુશ્રુત આત્માઓએ જ સત્ય-નિષ્ઠા સાથે આગમ પ્રમાણોની વિચારણા કરવી જોઈએ.

નિબંધ - ૫૯

સુભાષિત સંગ્રહ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

અપ્પા ચેવ દમેયવ્વો, અપ્પા હુ ખલુ દુહ્મો ।

અપ્પા દંતો સુહી હોઈ, અસ્સિં લોએ પરત્થ ય ॥અધ્વ.૧,ગાથા- ૧૫॥

અર્થ - આત્માનું જ દમન કરવું જોઈએ, આત્મા જ દુર્દમ છે, આત્માનું દમન કરવાવાળો જ આ લોક અને પરલોકમાં સુખી થાય છે.

ચત્તારિ પરમંગાણિ, દુલ્લહાણિ ય જન્તુણો ।

માણુસત્તં સુહ સદ્ધા, સંજમમ્મિ ય વીરિયં ॥ અધ્વ.૩,ગાથા-૧॥

અર્થ - મોક્ષના હેતુરૂપ ચાર અંગ દુર્લભ છે, મનુષ્ય જન્મ, ધર્મશ્રવણ, શ્રદ્ધા અને સંયમમાં પુરુષાર્થ.

સોહી ઉજ્જૂય ભૂયસ્સ, ધમ્મો સુદ્ધસ્સ ચિટ્ઠઈ,
નિવ્વાણં પરમં જાઈ, ઘય સિત્તિવ્વ પાયવે ॥ અધ્ય.૩, ગાથા-૧૨॥
અર્થ - જે પૂર્ણ રીતે સરળ હોય છે તેની જ શુદ્ધિ થાય છે. ધર્મ ત્યાંજ રહે છે જે શુદ્ધ છે. ધીથી આહૂતિ પ્રાપ્ત અગ્નિની જેમ પરિનિર્વાણને તે જ પ્રાપ્ત હશે, જ્યાં ધર્મ રહે છે.

વિત્તેણ તાણં ન લભે પમત્તે, ઇમંમિ લોણ અદુવા પરત્થા ।
દીવપ્પણટ્ટે વ અણંત મોહે, ખેયાઠયં દદ્દુમદદ્દુમેવ ॥ અધ્ય.૪, ગાથા-૫॥
અર્થ - પ્રમત મનુષ્ય આ લોકમાં અથવા પરલોકમાં ધનથી ત્રાણનથી પામતો, અંધારી ગુફામાં જેનો દીપક બુઝાઈ ગયો હોય તેની જેમ અનંત મોહ વાળો જીવ, કિનારે લઈ જનાર માર્ગને જોઈને પણ નથી જોઈ શકતા.

જહા લાહો તહા લોહો, લાહો લોહો પવઙ્ગુહ ।
દો માસ કયં કજ્જં, કોડીણે વિ ન નિટ્ઠિયં ॥ અધ્ય.૮, ગાથા-૧૭॥
અર્થ - જેમ લાભ વધતો જાય છે તેમ તેમ લોભ વધતો જાય છે, બે માસા (ગ્રામ) સોનાથી પૂર્ણ થનાર કાર્ય કરોડોથી પણ પૂરા થતા નથી.

કુસગ્ગે જહ ઓસંબિંદુણે, થોવં ચિટ્ઠઈ લંબમાણે ।
એવં મણુયાણ જીવિયં, સમયં ગોયમ મા પમાયણે ॥ અધ્ય.૧૦, ગાથા-૨॥
અર્થ - છોડની ડાળી પર લટકતા ઝાકળ બિંદુની અવધિ જેમ થોડી હોય છે તેમ જ માનવ જીવનની ગતિ છે. તેથી હે ગૌતમ ! તું ક્ષણ માત્રનો પ્રમાદ ન કર.

દુલ્લહે ખલુ માણુસે ભવે, ચિર કાલેણ વિ સવ્વ પાણિણં ।
ગાઢા ય વિવાગ કમ્મુણો, સમયં ગોયમ મા પમાયણે ॥ અધ્ય.૧૦, ગાથા-૪॥
અર્થ - બહુ લાંબા સમય સુધી જીવને મનુષ્ય ભવ મળી શકતો નથી. કારણ કે અનેક સંચિત કર્મોના પ્રગાઢ વિપાકના કારણે તે નાની-નાની યોનિઓમાં જન્મ મરણ કરતા કરતા વિશ્રામ પણ પામતો નથી. માટે હે ગૌતમ ! પ્રાપ્ત આ અવસરે ક્ષણ માત્રનો પ્રમાદ કરવો જોઈએ નહીં.

ખણ મિત્ત સુક્ખા બહુકાલ દુક્ખા, પગામ દુક્ખા અણિગામ સુક્ખા ।
સંસારમોક્ખસ્સ વિપક્ખભૂયા, ખાણી અણત્થાણહુ કામભોગા ॥ ૧૩ ॥
અર્થ - કામ ભોગ ક્ષણ માત્ર માટે સુખ આપનાર છે અને લાંબા સમય સુધી દુઃખ આપનાર છે. તે અનર્થોની ખાણ છે તથા મોક્ષ માટે અર્થાત કર્મ સંસારથી મુક્ત થવાના પાકા વિરોધી છે. કારણ કે ભોગાસક્ત વ્યક્તિ સંસાર વધારે છે. માટે કામભોગ અનર્થોની ખાણ છે. -અધ્ય.૧૪, ગાથા-૧૩ ॥

જા જા વચ્ચઈ રયણી, ન સા પહિણિયત્તઈ ।
અહમ્મં કુણ માણસ્સ, અફલા જંતિ રાઈઓ ॥ અધ્ય.૧૪, ગાથા-૨૪ ॥
જા જા વચ્ચઈ રયણી, ન સા પહિણિયત્તઈ ।
ધમ્મં ચ કુણમાણસ્સ, સફલા જંતિ રાઈઓ ॥ અધ્ય.૧૪, ગાથા-૨૫ ॥
અર્થ - જે જે રાત્રિ પસાર થઈ રહી છે તે પાછી ફરીને આવતી નથી. અધર્મ કરવાવાળાની રાત્રિઓ નિષ્ફળ છે. ધર્મ કરનારની રાત્રિઓ સફળ થાય છે.

દેવ દાણવ ગંધવ્વા, જક્ખ રક્ખસ્સ કિણ્ણરા ।
બંભયારિં ણમંસંતિ, દુક્કરં જે કરંતિ તં ॥ અધ્ય.૧૬, ગાથા-૧૬ ॥
અર્થ - દેવ દાનવ ગાંધર્વ કે રાક્ષસ, કિન્નર પણ એને નમસ્કાર કરે છે, જે કઠિન બહ્મચર્યનું પાલન કરે છે.

એસ ધમ્મે ધુવે ણિચ્ચે, સાસણે જિણદેસિણે ।
સિદ્ધા સિજ્ઙ્ઙંતિ ચાણેણ, સિજ્ઙ્ઙસ્સંતિ તહાવરે ॥ અધ્ય.૧૬, ગાથા-૧૭ ॥
અર્થ - આ બ્રહ્મચર્ય ધર્મ, ધ્રુવ, નિત્ય શાસ્વત અને અર્હતો દ્વારા ઉપદેશાયેલ છે, એનું પાલન કરવાથી અનેક જીવ સિદ્ધ થયા છે, થઈ રહેલ છે અને થશે.

લાભા લાભે સુહે દુક્ખે, જીવિણે મરણે તહા ।
સમો નિન્દા પસંસાસુ, તહા માણાવમાણઓ ॥ અધ્ય.૧૯, ગાથા-૬૦ ॥
અર્થ - લાભ અલાભ, જીવન મરણ, સુખ દુઃખ, નિન્દા પ્રશંસા, માન અપમાનમાં હંમેશાં સમતા રાખનાર સફળ સાધક બને છે.

અણિસ્સિઓ ઇહં લોણે, પર લોણે અણિસ્સિઓ ।
વાસી ચંદણકપ્પો ય, અસણે અણસણે તહા ॥ અધ્ય.૧૯, ગાથા-૬૧ ॥
અર્થ - આ લોક અને પરલોકમાં અનાસક્ત, કુહાડીથી કપાતા ચંદનવૃક્ષની જેમ, આહાર પાણી મળવા કે ન મળવા સમયે સમભાવમાં રહેનાર મુનિ સફળ સાધક હોય છે અર્થાત તે ચંદન વૃક્ષની જેમ સમાનભાવ વાળા હોય છે. ચંદન કાપનાર કે પૂજનાર બંનેને સુગંધ જ આપે છે, સમાન વ્યવહાર રાખે છે. તે જ રીતે શ્રમણ પણ સમતા ભાવ તથા સમાન વ્યવહાર હંમેશા રાખે છે.

અપ્પા ણઈ વેયરણી, અપ્પા મે કૂડસામલી ।
અપ્પા કામ દુહા ધેણુ, અપ્પા મે ણંદણં વણં ॥ અધ્ય.૨૦, ગાથા-૩૬ ॥
અપ્પા કત્તા વિકત્તા ય, દુહાણ ય સુહાણ ય ।
અપ્પા મિત્તમિત્તં ચ, દુપ્પટ્ઠિય સુપટ્ઠિઓ ॥ અધ્ય.૨૦, ગાથા-૩૭ ॥

અર્થ – આત્મા જ વૈતરણી નદી છે, અને આત્મા જ કૂટ શાલ્મલીવૃક્ષ છે. આત્મા જ કામદુગ્ધા ગાય છે અને આત્મા જ નંદન વન છે. આત્મા જ સુખ દુઃખને જન્મ આપનાર તથા તેનો ક્ષય કરનાર છે, સત્યવૃત્તિમાં લાગેલ આત્મા જ મિત્ર છે અને દુષ્ટવૃત્તિમાં જોડાયેલ આત્મા જ શત્રુ છે.

જહ તં કાહિસિ ભાવં, જા જા દિચ્છસિ નારિઓ ।

વાયા વિદ્ધો વ્વ હઢો, અટિઠ અપ્પા ભવિસ્સહ ॥ અધ્ય.૨૨,ગાથા-૪૪ ॥

અર્થ – જો તું કોઈ સ્ત્રીને જોઈ એ પ્રકારનો રાગ ભાવ કરીશ, તો વાયુથી ઘેરાયેલ વટવૃક્ષની જેમ હંમેશા અસ્થિર આત્મા થઈ જઈશ.

એગે જિએ જિયા પંચ, પંચ જિએ જિયા દસ ।

દસહા ડ જિણિત્તાણં, સવ્વ સત્તૂ જિણામહં ॥ અધ્ય.૨૩,ગાથા-૩૬ ॥

અર્થ – એક મન આત્માને કાબૂમાં કરવાથી ચાર કષાય, પાંચ ઈન્દ્રિઓ એમ ૧૦ કાબૂમાં આવી જાય છે અને આ દસ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત થવાથી દરેક આત્મ શત્રુઓ ઉપર વિજય થઈ જાય છે.

કમ્મુણા બંભણો હોહ, કમ્મુણા હોહ ચ્ચિત્તિઓ ।

વહ્સો કમ્મુણા હોહ, સુદ્દો હવહ્ કમ્મુણા ॥ અધ્ય.૨૫,ગાથા-૩૧ ॥

અર્થ – કર્તવ્યથી જ મનુષ્ય બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શુદ્ર હોય છે, જાતિનું મહત્ત્વ કેવળ વ્યવહાર માટે છે. આત્મોન્નતિમાં તે બાધક થતું નથી.

જીવાજીવા ય બંધો ય, પુણ્ણં પાવાસવો તહા ।

સંવરો નિજ્જરા મોક્કલો, સંતેએ તહિયા નવ ॥ અધ્ય.૨૮,ગાથા-૧૪ ॥

તહિયાણ તુ ભાવાણં, સબ્ભાવે ઉવએસણં ।

ભાવેણં સદ્દહન્તસ્સ, સમ્મત્તં તં વિયાહિયં ॥ અધ્ય.૨૮, ગાથા-૧૫ ॥

અર્થ – જીવાદિ તત્ત્વોના સદ્ભાવ(વાસ્તવિક અસ્તિત્વ)નું નિરૂપણમાં જો અંતઃકરણથી શ્રદ્ધા કરે છે, તે તત્ત્વોનું જ્ઞાન મેળવે છે, તેને સમ્યક્ત્વ હોય છે, તથા તે અંતઃકરણની શ્રદ્ધાને જ ભગવાને સમ્યક્ત્વ કહેલ છે.

પંચ સમિઓ તિગુત્તો, અકસાઓ જિહંદિઓ ।

અગારવો ય નિસલ્લો, જીવો હોહ અણાસવો ॥ અધ્ય.૩૦,ગાથા-૩ ॥

જહા મહાતલાયસ્સ, સણ્ણિરુદ્ધે જલાગમે ।

ડસ્સિંચણાએ તવણાએ, કમેણં સોસણા ભવે ॥ અધ્ય.૩૦,ગાથા-૫ ॥

એવં તુ સંજયસ્સાવિ, પાવકમ્મ નિરાસવે ।

ભવ કોડી સંચિયં કમ્મં, તવસા નિજ્જરિજ્જહ ॥ અધ્ય.૩૦,ગાથા-૬ ॥

અર્થ – પાંચ સમિતિઓથી સમિત, ત્રણ ગુપ્તિઓથી ગુપ્ત, અકષાયી, જિતેન્દ્રિય, નિરઅહંકારી અને નિઃશલ્ય જીવ અનાશ્રવી હોય છે. જે પ્રકારે કોઈ મોટું તળાવ, પાણી આવવાના માર્ગને રોકવાથી જળને ઉલેચવાથી, સૂર્યના તાપથી કમશઃ સુકાઈ જાય છે. તે જ પ્રકારે સંયમી પુરુષ પાસે કર્મ આવવાનો માર્ગ બંધ હોવાથી કરોડો ભવોના સંચિત કર્મ તપસ્યાને કારણે નિર્જરા પામે છે.

ણાણસ્સ સવ્વસ્સ પગાસણાએ, અણ્ણાણમોહસ્સ વિવજ્જણાએ ।

રાગસ્સ દોસસ્સ ય સંચએણં, એગંત સોક્કલં સમુવેહં મોક્કલં ॥ ૨ ॥

અર્થ – સંપૂર્ણ જ્ઞાનનો પ્રકાશ, અજ્ઞાન અને મોહનો નાશ તથા રાગ અને દ્વેષનો ક્ષય થવાથી આત્મા એકાન્ત સુખમય મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. અધ્ય.૩૨,ગાથા-૨ ॥

રાગો ય દોસો વિ ય કમ્મબીયં, કમ્મં ચ મોહપ્પભવં વયંતિ ।

કમ્મં ચ જાહં મરણસ્સ મૂલં, દુક્કલં ચ જાહં મરણં વયંતિ ॥

અધ્ય.૩૨,ગાથા-૭ ॥

અર્થ – રાગ અને દ્વેષ કર્મના બી છે. કર્મ મોહથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે (મોહ) જન્મ મરણનું મૂળ છે, જન્મ-મરણને દુઃખનું મૂળ કહેલ છે.

નિબંધ - ૬૦

સુભાષિત સંગ્રહ : આચારંગ સૂત્ર

ચ્ચણં જાણાહિ પંડિએ । અ.૨, ઉદ્દે.૧ હે પંડિત ! તૂં ક્ષણ એટલે અવસરને જાણ.

ઇણમેવ ણાવકંચંતિ, જે જણા ધુવ ચારિણો ।

જાહં મરણં પરિણ્ણાય, ચરે સંકમણે દઢે ॥ -અધ્ય.૨, ઉદ્દે.૩ ॥

અર્થ – જે પુરુષ મોક્ષ તરફ ગતિશીલ છે, તે ક્યારે ય અસંયમ જીવનની ઈચ્છા કરતા નથી, જન્મ મરણને જાણીને મોક્ષના માર્ગ પર દઢતા પૂર્વક ચાલે.

ણત્થિ કાલસ્સ ણાગમો । -અ.૨, ઉદ્દે.૩ ॥ મૃત્યુ માટે કોઈ ક્ષણ નક્કી નથી.

સવ્વે પાણા પિયાડયા સુહસાયા દુક્કલપિડિકૂલા અપ્પિયવહા પિય જીવિણો જીવિડકામા । -અધ્ય.૨,ઉદ્દે.૩ ॥

અર્થ – સર્વે પ્રાણીઓને આયુષ્ય પ્રિય છે. તે સુખનો સ્વાદ માણવા ચાહે છે. દુઃખથી ગભરાય છે, તેને વધ(મૃત્યુ) અપ્રિય છે, જીવન પ્રિય છે. તે જીવિત રહેવા ઈચ્છે છે. સવ્વેસિં જીવિયં પિયં । -અધ્ય.૨, ઉદ્દે.૩ ॥ સર્વે પ્રાણીઓને જીવન પ્રિય છે.

परिग्रहाओ अप्पाणं अवसकेज्जा । -अध्य.२,उद्दे.५ ॥

परिग्रहथी पोते पोताने दूर राभो. परिग्रमां अटवाय न जाव.

कामादुरतिककमा । -अध्य.२,उद्दे.५ ॥ काम भोग दुर्लभ्ये છે.

अर्थात् काम वासनाथी मुक्ति मेणववी ખૂબ મુશ્કેલ છે.

जीवियं दुष्पडिवूहणं । -अध्य.२,उद्दे.५ ॥ જીવનને લંબાવી શકાતું નથી.

कडेण मूढे पुणो तं करेइ लोहं । -अध्य.२,उद्दे.५ ॥ પોતે કરેલા કર્મથી મૂઢ થઈ જીવ ફરીથી કામ સામગ્રી મેળવવા લલચાય છે.

अमरायइ महासद्धी । -अध्य.२,उद्दे.५ ॥ તે જીવ જીવતા રહેવાની મોટી શ્રદ્ધા રાખીને કર્તવ્ય કરતો રહે છે. મરણને યાદ કરતો નથી.

अपरिण्णाए कंदति । -अध्य.२,उद्दे.५ ॥ ત્યાગ ન કરનાર અજ્ઞાની કર્મોના ઉદયે આકંઠ કરે છે.

तम्हा पावं कम्मं, णेव कुज्जा ण कारवे । -अध्य.२,उद्दे.६ ॥ એટલા માટે પોતે પાપકર્મનો સંચય ન કરવો અને બીજાને ન કરાવવો.

जे ममाइय मइं जहाइ से चयइ ममाइयं । જે પરિગ્રહની બુદ્ધિનો ત્યાગ કરે છે, તે જ પરિગ્રહને ત્યાગી શકે છે.

अरइं आउट्टे से मेहावी खणंसि मुक्के वीर पुरुष જે અરતિને મનમાંથી કાઢી નાંખે છે તે ક્ષણમાત્રમાં મુક્ત થઈ શકે છે. અર્થાત્ હંમેશા દરેક પરિસ્થિતિમાં સંયમ પાલન કરતાં આનંદિત રહે છે તે ક્યારેય પણ નિરાશ થતા નથી અને એ આત્મા મુક્તિ મેળવી લે છે.

मुणी मोणं समादाय, धुणे कम्म सरीरगं । पंतं लूहं च सेवन्ति, वीरा सम्मत्त दंसिणो एस ओहंतरे मुणी तिण्णे मुत्ते विरए वियाहिए ति बेमि ॥ -अध्य.२,उद्दे.५ ॥ મુનિ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી કર્મ શરીરને કંપાયમાન કરે એટલે નષ્ટ કરે. વીર તથા સમતાધારક સાધક નીરસ તથા રુક્ષ આહારાદિનું સેવન કરે છે, તે સંસાર સાગરથી તરી જાય છે. તે જ તીર્થ મુક્ત તથા વિરક્ત કહેવાય છે.

जे अण्णदंसी से अण्णारामे, जे अण्णारामे से अण्ण दंसी । -अध्य.२,उद्दे.६ ॥ જે સ્વને જુએ છે તે સ્વમાં રમણ કરે છે, જે બીજામાં રમણ કરે છે તે બીજાને જુએ છે અર્થાત્ જે આત્મ ભાવમાં રમણ કરે છે તે આત્મ ભાવ-સ્વભાવને મેળવી શકે છે.

माई पमाई पुणरेइ गळ्भं । -अध्य.३,उद्दे.१ ॥ માયાવી તથા પ્રમાદી વારંવાર જન્મ લે છે.

लोकंसी परमदंसी विवित्तजीवी उवसंते ।

समिए सहिए सया जए, कालकंखी परिक्वए -अध्य.३,उद्दे.२ ॥

અર્થ : જે લોકમાં પરમ તત્વને જુએ છે અર્થાત્ કર્મથી મુક્ત થવાનું હંમેશા ધ્યાન રાખે છે તે વિવિક્ત જીવન જીવે છે. ઉપશાંત બને છે. સમ્યગ્ આચરણ તથા જ્ઞાન વગેરેના ધારક હોય છે. તે હંમેશા અપ્રમત્ત થઈને જીવનની અંતિમ ક્ષણ સુધી મોક્ષ તરફ ગતિ કરે છે.

बहुं च खलु पावं कम्मं पगडं, सच्चम्मि धिइं पुकव्वहा । -अध्य.३, उद्दे.२ ॥

અર્થ : આ જીવે પૂર્વે અનેક પાપ કર્મ કરેલ છે. તેથી મુમુક્ષુ જીવ સત્યમાં-સંયમમાં ધૃતિ-ઘૈર્ય રાખે અર્થાત્ સંયમ તપમાં સ્થિર થઈને કર્મનો ક્ષય કરે.

णिस्सारं पासिय णाणी उववायं चवणं णच्चा, अण्णं चर माहणे । -अध्य.३,उद्दे.२ ॥

અર્થ : જ્ઞાની ! તું જો કે વિષયભોગ સાર વગરનો છે. જન્મ, જરા, મરણ નિશ્ચિત છે તેમ જાણીને હે અહિંસક ! તું અનન્ય(મોક્ષ માર્ગ)નું આચરણ કર.

णिविंद पंदि अरए पयासु । -अध्य.३,उद्दे.२ ॥

અર્થ : કામ ભોગથી ઉદાસીન થા, સ્ત્રીઓમાં આશક્ત ન થા.

कोहाईमाणं हणिया य वीरे, लोभस्स पासे णिरयं महंतं ।

तम्हाहि वीरे विरए वहाओ, छिन्देज्ज सोयं लहुभूयगामी ॥

અર્થ :- વીર પુરુષ કષાય(ક્રોધ અને માન) નો નાશ કરે, લોભને મહાન નરક રૂપે જુએ, વાયુની જેમ રૂકાવટ વગર વિહાર કરનાર વીર સાધક હિંસા વગેરે પાપોથી મુક્ત થઈ કર્મ આવવાના સ્ત્રોતોને વિખેરી નાંખે. અધ્ય.૩,ઉદ્દે.૨ ॥

गंथं परिण्णाय इहज्ज वीरे, सोयं परिण्णाय चरेज्ज दंतं ।

उम्मज्ज लद्धं इह माणवेहिं, णो पाणिणं पाणे समारंभेज्जासि

અર્થ :- ઈન્દ્રિય વીજેતા વીર, પરિગ્રહ અને કામનાઓને તુરંત છોડી વિચરણ કરે, આ મનુષ્ય જન્મમાં જ સંસાર સાગરથી મુક્ત થઈ શકાય છે. માટે મુનિ પ્રાણિઓના પ્રાણોનો સમારંભ ન કરે. -અધ્ય.૩,ઉદ્દે.૨ ॥

आगतिं गतिं परिण्णाय, दोहिं वि अंतंहेहिं अदिस्समाणे । से ण छिज्जइ ण भिज्जइ ण डज्झइ, ण हम्मइ कंचणं सव्व लोए ॥ -अध्य.३,उद्दे.३ ॥

અર્થ :- આગતિ અને ગતિ અર્થાત્ જન્મ મરણને જાણીને જે(રાગ-દ્વેષ) બંનેથી દૂર રહે છે, તે લોકના કોઈ પણ ભાગમાં છેદાતો ભેદાતો, બળતો અને માર્યો જાતો

નથી અર્થાત્ ક્યારેય પણ દુઃખી થતો નથી.

અણેગ ચિત્તે ખલુ અયં પુરિસે, સે કેયણં અરિહઈ પુરિત્તે ।

અર્થ :- ચંચળ ચિત્ત વાળા પ્રાણીઓનો પુરુષાર્થ ચારણીમાં પાણી ભરવા સમાન નિષ્ફળ હોય છે.

પુરિસા ! તુમમેવ તુમં મિત્તં, કિંં બહિયા મિત્તમિચ્છસિ ? -અધ્ય.૩, ઉ.૩ ॥

અર્થ :- હે પુરુષ ! તું જ તારો મિત્ર છે, પછી બહાર મિત્ર કેમ શોધે છે ?

પુરિસા અત્તાણમેવ અભિણિગિજ્જા, એવં દુક્ખા પમોક્ખસિ । -અધ્ય. ૩, ઉદ્દે.૩ ॥

અર્થ :- હે પુરુષ ! આત્માનો જ નિગ્રહ કર, એમ કરવાથી જ તું દુઃખથી મુક્ત થઈ શકીશ.

પુરિસા ! સચ્ચમેવ સમભિજાણાહિ, સચ્ચસ્સ આણાએ ઉવટ્ઠિએ સેયં સમણપસ્સઈ । -અધ્ય.૩,ઉદ્દે.૩ ॥

અર્થ :- હે પુરુષ ! તું સત્ય સંયમનું જ પાલન કર. સત્યનો સાધક ધર્મનો સ્વીકાર કરી શ્રેયને(મોક્ષને) પ્રાપ્ત કરે છે.

જે એગં જાણઈ, સે સવ્વં જાણઈ, જે સવ્વં જાણઈ સે એગં જાણઈ । -અધ્ય.૩, ઉદ્દે.૪ ॥

અર્થ :- જે એકને બરાબર જાણે છે(આત્માને) તે સર્વ લોક સ્વરૂપને જાણી લે છે. જે સર્વને જાણે છે તે એકને જાણે છે.

સવ્વઓ પમત્તસ્સ અત્થિ ભયં, સવ્વઓ અપમત્તસ્સ ણત્થિ ભયં । -અધ્ય.૩, ઉદ્દે.૪ ॥ - પ્રમતને દરેક તરફથી ભય હોય છે, અપ્રમતને ક્યાંયથી ભય હોતો નથી.

સવ્વે પાણા, સવ્વે ભૂયા, સવ્વે જીવા, સવ્વે સત્તા, ણ હંતવ્વા, ણ અજ્જાવેયવ્વા, ણ પરિઘેતવ્વા, ણ પરિતાવેયવ્વા, ણ ઉદ્દવેયવ્વા । -અધ્ય.૪, ઉદ્દે.૧ ॥

અર્થ :- કોઈ પણ પ્રાણી, ભૂત, જીવ અને સત્વનો ઘાત કરવો જોઈએ નહીં. તેને પરિતાપ ન આપવો, તેના પ્રાણ વિયોજન ન કરવા જોઈએ.

એસ ધમ્મે સુદ્ધે ણિદ્દે સાસએ સમિચ્ચં લોયંં ખેયણ્ણેહિંં પવેદ્દાએ ।

-અધ્ય.૪,ઉદ્દે.૧ ॥

અર્થ :- આ અહિંસા ધર્મ શુદ્ધ, નિત્ય અને શાશ્વત છે. ખેદજન- કરુણાવંત અરિહંત પ્રભુએ લોકને જાણીને તેનું પ્રતિપાદન કર્યું.

જે આસવા તે પરિસ્સવા, જે પરિસ્સવા તે આસવા, જે અણાસવા તે અપરિસ્સવા, જે અપરિસ્સવા તે અણાસવા । એ પએ સંબુજ્જમાણે, લોયંં ચ આણાએ અભિસમેચ્ચા પુઢો પવેદ્દાએ । -અધ્ય.૪,ઉદ્દે.૨ ॥

અર્થ :- જે આશ્રવ (કર્મબંધ)નું સ્થાન છે તે જ પરિશ્રવ એટલે કર્મ મોક્ષનું કારણ બની જાય છે. જે પરિશ્રવનું સ્થાન છે તે જ આશ્રવ બની જાય છે. જે અનાશ્રવ છે તે જ અપરિશ્રવ થઈ જાય છે. જે અપરિશ્રવ છે તે જ અનાશ્રવ થઈ જાય છે. આ પદોને ભંગોને સમજવા વાળા, વિસ્તારથી પ્રતિપાદિત જીવ લોકને જાણીને આશ્રવ ન કરે અર્થાત્ દરેક સંજોગોમાં જિનાજ્ઞા મુજબ વિવેક પૂર્વક વર્તન કરે જેનાથી આશ્રવ રોકી શકાય છે તથા નિર્જરા થઈ શકે છે.

કમ્મુણા સફલં દટ્ટું, તઓ ણિજ્જાઈ વેયવી । -અધ્ય.૪, ઉદ્દે.૪ ॥

અર્થ :- કર્મ પોતાનું ફળ આપવામાં સફળ રહે છે એટલે નિષ્ફળ થતું નથી, આ જોઈને જ્ઞાની મનુષ્ય કર્મ સંચયથી મુક્ત થાય છે.

સે સુયંં ચ મે અજ્જાત્થિયંં ચ મે “બંધ પમોક્ખો અજ્જાથેવ” । -અધ્ય.૫, ઉદ્દે.૨ ॥

અર્થ :- મેં સાંભળેલ છે મેં અનુભવ કરેલ છે કે બંધ અને મોક્ષ આત્માના અધ્યવસાય થી જ થાય છે એટલે મન જ કર્મ બંધ મોક્ષનું મુખ્ય કારણ છે.

ઈમેણંં ચેવ જુજ્જાહિ, કિંં તે જુજ્જેણ બજ્જાઓ ? -અધ્ય.૫, ઉદ્દે.૩ ॥

અર્થ :- આ કર્મ શરીરની સાથે જ યુદ્ધ કરો, બીજા સાથે યુદ્ધ કરવાથી તને શું ફાયદો ?

જુદ્ધારિહંંં ખલુ દુલ્લહંંં । -અધ્ય.૫, ઉદ્દે.૩ ॥

અર્થ :- યુદ્ધને યોગ્ય સામગ્રી એટલે મનુષ્યત્વ વગેરે ખરેખર દુર્લભ છે.

તુમંસિ નામ સચ્ચેવ જંં હંતવ્વંંં ત્તિ મણ્ણસિ, તુમંસિ નામ સચ્ચેવ જંં અજ્જાવેયવ્વંંં ત્તિ મણ્ણસિ, તુમંંં સિ નામ સચ્ચેવ જંં પરિતાવેયવ્વંંં ત્તિ મણ્ણસિ, તુમંસિ નામ સચ્ચેવ જંં પરિઘેતવ્વંંં ત્તિ મણ્ણસિ, તુમંસિ નામ સચ્ચેવ જંં ઉદ્દવેયવ્વંંં ત્તિ મણ્ણસિ । -અધ્ય.૫, ઉદ્દે.૫ ॥

અર્થ :- જેને તું હણવા યોગ્ય માને છે ત્યાં કલ્પના કર કે તે તું જ હોય તો ? જેને તું આજ્ઞામાં રાખવા યોગ્ય માને છે ત્યાં કલ્પના કર કે તે તું જ હોય તો ? જેને તું

પરિતાપ દેવા યોગ્ય માને છે ત્યાં કલ્પના કર કે તે તું જ હોય તો ? જેને તું ગુલામ બનાવવા યોગ્ય માને છે ત્યાં કલ્પના કર કે તે તું જ હોય તો ? જેને તું મારવા યોગ્ય માને છે ત્યાં કલ્પના કર કે તે તું જ હોય તો ? જ્ઞાની મરનાર અને મારનારની એકતાને સમજીને જુએ છે માટે તે ન હનન કરે છે ન કરાવે છે. પોતે કરેલ કર્મ પોતે જ ભોગવવા પડે છે તેથી હણવાની ઈચ્છા જ ન કરે.

જે આયા સે વિણ્ણાયા, જે વિણ્ણાયા સે આયા । જેણ વિજાણતિ સે આયા ।-અધ્ય.૫, ઉદ્દે.૫ ॥

અર્થ :- જે આત્મા છે તે જ્ઞાતા છે, જે જ્ઞાતા છે, તે જ આત્મા છે, કારણ કે જાણવાના લક્ષણ (ગુણ) વાળો જ આત્મા છે, જાણે છે એટલે જ તે આત્મા છે.

જીવિયં જાભિકંખેજ્જા, મરણં જો વિ પત્થા ।

દુહતોવિ જ સજ્જેજ્જા, જીવિણ મરણે તહા । -અધ્ય.૮, ઉદ્દે.૮ ॥

અર્થ :- મોક્ષાર્થી સાધક, જીવનની આકાંક્ષા ન કરે અને મરણની ઈચ્છા પણ ન કરે, જીવન મરણ બંનેમાં આસક્ત ન થાય, અર્થાત્ જીવન મરણમાં સમાન પરિણામી બની વર્તમાનમાં શુભ પરિણામ ભાવ રાખે.

નિબંધ - ૬૧

સુભાષિત સંગ્રહ : દશવૈકાલિક સૂત્ર

ધમ્મો મંગલ મુક્કિટ્ઠં, અહિંસા સંજમો તવો ।

દેવાવિ તં જમસંતિ, જસ્સ ધમ્મે સયા મણો ॥અધ્ય.૧, ગાથા-૧ ॥

અર્થ - ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ મંગલરૂપ છે અને તે અહિંસા, સંયમ અને તપરૂપ છે, જેનું મન ધર્મમાં રોકાયેલ રહે છે તેને દેવતા પણ નમસ્કાર કરે છે.

જે ય કંતે પિણ ભોણ, લદ્ધે વિ પિટ્ઠિ કુવ્વહ્ણ ।

સાહીણે ચયહ્ણ ભોણ, સે હુ ચાહ્ણિત્તિ વુચ્ચહ્ણ ॥અધ્ય.૨, ગાથા-૩ ॥

અર્થ - જે મહાપુરુષ પૂર્વના પુણ્યના ઉદયથી પ્રાપ્ત થયેલ મનોહર ભોગ અને ઈચ્છિત શબ્દાદિ વિષયોને વિવિધ વૈરાગ્ય ભાવના લાવીને ત્યાગ કરી દે, તેનાથી વિમુખ થઈ જાય છે અને નિરોગ તથા સમર્થ હોવા છતાં પણ સર્વ ભોગોને તજી દે છે, તે જ ત્યાગી કહેવાય છે.

આયાવયાહિ ચય સોગમલ્લં, કામે કમાહિ કમિયં ખુ દુક્ખં ।

છિંદાહિ દોસં વિણ્ણજ્જ રાગં, એવં સુહી હોહિસિ સંપરાણ ॥

અર્થ - આતાપના રૂપી તપસ્યા કરો, ક્રોમળતા છોડો, ઈન્દ્રિયના વિષયોનો રાગ ન કરો. રાગના ત્યાગથી દુઃખોનો નાશ થઈ જ જાય છે. દેષને જરા પણ ન રહેવા દો અને રાગને છોડી દો, તો સરળતાથી સંસારમાં સુખી થશો અથવા પરિષદ -ઉપસર્ગોથી સંસારમાં વિજય પામશો. -અધ્ય.૨, ગાથા-૫ ॥

પક્ખંદે જલિયં જોહ્ણં, ધૂમ કેહં દુરાસયં ।

જેચ્છંતિ વંતયં ભોત્તું, કુલે જાયા અગંધણે ॥અધ્ય.૨, ગાથા-૬ ॥

અર્થ - ગંધનકુલના અને અગંધનકુલના એમ બે પ્રકારના સર્પ હોય છે. જે મંત્ર વિગેરેથી વશ થઈને વમેલા વિષને પાછો ચૂસી લે છે. એ ગંધનકુલવાળો અને જો બળતી અગ્નિ શિખામાં પ્રવેશ કરી જાય છે, પરંતુ વમેલા વિષને ચૂસતો નથી તે અગંધનકુલનો સર્પ કહેવાય છે.

થિરત્થુ તે અજસોકામી, જો તં જીવિય કારણા ।

વંતં ઇચ્છસિ આવેહં, સેયં તે મરણં ભવે ॥અધ્ય.૨, ગાથા-૭ ॥

અહં ચ ભોગરાયસ્સ, તં ચ સિ અંધગવણ્ણિણો ।

મા કુલે ગંધણા હોમો, સંજમં નિહુઓ ચર ॥અધ્ય.૨, ગાથા-૮ ॥

જહ્ણં તં કાહિસિ ભાવં, જા જા દિચ્છસિ નારિઓ ।

વાયા વિહ્ણુવ્વ હહો, અટ્ઠિ અપ્પા ભવિસ્સસિ ॥અધ્ય.૨, ગાથા-૯ ॥

અર્થ - હે અપયશના અભિલાષી તને ધિક્કાર છે. અસંયમ જીવનના સુખ માટે જે વમન કરેલ વિષય છે તેને ઈચ્છે છે, તે પ્રકારના જીવનથી તો મરી જવું બહેતર છે. હે રથનેમિ ! હું ભોજરાજની પૌત્રી છું અને ઉગ્રસેનની પુત્રી છું. તું અંધક વૃષ્ણનો પૌત્ર અને સમુદ્ર વિજયનો પુત્ર છો, બંને ઉચ્ચ કુળમાં ઉત્પન્ન થયા છો. આપણે ગંધનકુળમાં ઉત્પન્ન સર્પ સમાન ન હોવા જોઈએ. તેથી વિષયાદિને ત્યાગીને અનંત સુખના કારણ રૂપ નિરતિયાર સંયમનું પાલન કરો. જો તમે જે જે સ્ત્રીને જોશો, તે દરેક ઉપર જો વિકાર ભાવ કરશો તો આંધીથી ઉખડી ગયેલ વનસ્પતિ કે શેવાળની જેમ અસ્થિર આત્મા થઈ જાશો.

કહં ચરે કહં ચિટ્ઠે, કહ માસે કહં સણ ।

કહં ભુંજંતો ભાસંતો, પાવકમ્મં ન બંધહ્ણ ॥અધ્ય.૪, ગાથા-૭ ॥

અર્થ :- હે ભગવાન ! જો એમ હોય તો (ચાલવા વિગેરેમાં હિંસા થાય છે અને પાપકર્મનો બંધ થાય છે તો) મુનિ કેમ ચાલે ? કેમ ઊભો રહે ? કેમ સુવે ? કેમ ભોજન કરે ? કેમ ભાષણ કરે ? જેમાં પાપ કર્મનો બંધ ન હોય ?

જયં ચરે, જયં ચિટ્ઠે, જય માસે જયં સયે ।

जयं भुञ्जंतो भासंतो, पाव कम्मं न बंधई ॥अध्य.४, गाथा-८॥

अर्थ :- मुनि जतनाथी (ईर्या सभिति साथे) यावे, जतनाथी उिभा थाय, जतनाथी भेसे जतनाथी सुवे, जतनाथी भोजन करे अने जतनाथी भाषण करे तो ते पापकर्मनो बंध करता नथी. अही जतनानो अर्थ- विवेकथी, यंयणता रडित, जवोने जेता अने तेनी रक्षा करतां करतां सावधानी पूर्वक तथा व्यवस्थित रीते यालवा विगेरे क्रियाओ करनार डिसाथी भये छे. जेथी पापकर्मनो बंध थतो नथी. सामान्य बंध तो जवथी उंमेशा थता रहे छे.

सव्व भूयप्पभूयस्स, सम्मं भूयाइं पासओ ।

पिहियासवस्स दत्तस्स, पावकम्मं न बंधइ ॥अध्य.४, गाथा-९॥

अर्थ :- सर्व प्राणीओमां पोताना आत्मा समान बुद्धि राभीने, सम्यक प्रकारथी जव स्वरूपने समजवाथी, कर्म बंध थवा रूप आश्रवने रोकवाथी तथा ईन्द्रियोनुं दमन करवाथी मुनि पापकर्म बांधता नथी.

पढमं नाणं तओ दया, एवं चिट्ठइ सव्व संजए ।

अन्नाणी किं काही, किं वा नाहीइ सेय पावगं ॥अध्य.४, गाथा-१०॥

अर्थ :- पडेलां जवोनुं ज्ञान मेणववाथी ज पछी तेनी दयानुं पालन थई शके छे. आ सिद्धांतना आधारे ज संयम साधना थई शके छे. अज्ञानी संयमनुं आयरण केम करशे अने डित-अडितने सारा-भराभने केम ज्ञाणशो ?

सोच्चा जाणइ कल्लाणं, सोच्चा जाणइ पावगं ।

उभयंपि जाणइ सोच्चा, जं सेयं तं समायरे ॥अध्य.४, गाथा-११॥

अर्थ :- ज्ञानने सांभणीने सार-भराभ अर्थात् कल्याण तथा पापकारी कृत्योने ज्ञाणी शकाय छे. तेथी डित-अडित भंनेने ज्ञाणीने, सांभणीने जे श्रेयकारी डोय तेनुं ज आयरण करवुं जेईअे.

जो जीवे वि न याणेइ, अजीवे वि न याणेइ ।

जीवा जीवे अयाणंतो, कहं सो नाहीइ संजमं ॥अ.४, गा.१२॥

अर्थ :- जे साधक जवोने नथी ज्ञाणतो, ते अजवोने पण नथी ज्ञाणतो. आ प्रकारे जवाजवोने भेद न समजवा वाणा संयमने केम समजशे अर्थात् ते संयमने समज शकतो नथी.

जो जीवे वि वियाणेइ, अजीवे वि वियाणेइ ।

जीवा जीवे वियाणंतो, सो हु नाहीइ संजमं ॥अ.४, गा.१३॥

अर्थ :- जे जव अजव भंने स्वरूपने भराभर समजे छे ते ज भरेभर संयमनी

विधिओने समज शके छे. पालन करी शके छे.

दुल्लहाओ मुहादाई, मुहाजीवी वि दुल्लहा ।

मुहादाई मुहाजीवी, दोवि गच्छंति सुग्गइं ॥ अ.५, उद्दे.१, गा.१००॥

अर्थ :- प्रति उपकारनी आशा राभ्या वगर दान देवावाणा श्रावक दुर्लभ छे, कोई उपकार कर्या वगर भिक्षा ग्रहण करवावाणा साधु पण विरल ज छे, प्रति उपकारनी आशा न राभनार दाता अने कोईनुं कांई काम न करनार मुनि अे भंने सद्गति ने तथा भोक्षने प्राप्त करे छे.

तव तेणे वय तेणे, रूव तेणे य जे नरे ।

आयार भाव तेणे य, कुव्वइ देव किव्विसं ॥अ.५, उद्दे.२, गा.४६॥

अर्थ :- जे साधु तपना, व्रतोना, रूपना, आचारना तथा भावना योर डोय छे अर्थात् तेनुं जिनाज्ञा प्रमाणे प्रमाणिक्ताथी पालन करता नथी ते किट्विषि देवोमां जन्म धारण करे छे अेटले भित्थात्वी देव भने छे.

सव्वे जीवा वि इच्छंति, जीविउं ण मरिज्जिउं ।

तम्हा पाणिवहं घोरं, णिग्गंथा वज्जयंति णं ॥अ.६, गा.११॥

अर्थ :- सर्व जव जववानी ईच्छण राभे छे, कोई जव मरवा ईच्छतो नथी तेथी प्राणिओनो वध (डिसा) करवो घोर (भूभ) दुःखदायी डोवाथी भयंकर छे, तेथी निर्ग्रथ साधु तेनो त्याग करे छे, अे ज प्रकारे माया तथा मृषावादनो भिक्षु त्याग करे. डवे अयोर्व्रतना पालननुं सूयन आ प्रकारे छे-

चित्तमंतमचित्तं वा, अप्पं वा जइ वा बहुं ।

दंत सोहणमित्तं वि, उग्गहं सि अजाइया ॥अध्य.६, गाथा-१४॥

अर्थ :- सचित्त तथा अचित्त, अल्प के मूल्यवान, त्यां सुधी के दंतशोधननुं तरणुं पण तेना स्वामीनी-मालीकनी आज्ञा लीधा वगर ग्रहण करता नथी.

मूलमेयमहमस्स, महादोससमुस्सयं ।

तम्हा मेहुण संसग्गं, निग्गंथा वज्जयंति णं ॥अध्य.६, गाथा-१७॥

अर्थ :- अब्रह्मचर्य अधर्मनुं मूण छे, वध-बंधन विगेरे मडादोषोनी भाण छे. अेटले १८ पापने पेदा करवा वाणा मैथुनरुप स्त्री संगनो निर्ग्रथ त्याग करे छे.

ण सो परिग्गहो वुत्तो, नायपुत्तेण ताईणा ।

मुच्छा परिग्गहो वुत्तो, इय वुत्तं महिसिणा ॥अध्य.६, गाथा-२१॥

अर्थ :- ज्ञातपुत्र भगवान मडावीरे निर्दोष वस्त्र विगेरेना स्वीकारने परिग्रह कडेल नथी. कारण के वस्त्रो विगेरे शरीरना रक्षणनुं आलंभन छे, परंतु तेनामां

થતા મૂર્છા ભાવને પરિગ્રહ કહેલ છે.

અધુવં જીવિયં ણચ્ચા, સિદ્ધિમગ્ગં વિયાણિયા ।

વિણિયટ્ટિજ્જ ભોગેસુ, આડં પરિમિય મપ્પણો ॥અધ્ય.૮, ગાથા-૩૪ ॥

અર્થ :- જીવન અનિત્ય છે, નાશપામનાર છે, એવો વિચાર કરી રત્નયત્રી રૂપ મોક્ષ માર્ગને જાણીને સાધક વિષયોથી વિરક્ત થઈ જાય, કારણ કે ન જાણે ક્યારે આ દેહથી સંયોગ છૂટી જવાનું છે ત્યાં તેમા એક ક્ષણ પણ જીવિત રહેવું નિશ્ચય નથી.

જરા જાવ ન પીલેહ, વાહી જાવ ન વહુહ ।

જાવિંદિયા ન હાયંતિ, તાવ ધમ્મં સમાયરે ॥અધ્ય.૮, ગાથા-૩૬ ॥

અર્થ :- જ્યાં સુધી વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે શરીરમાં શિથિલતા આવતી નથી, શરીરને રોગ ઘેરી લેતા નથી, ઈન્દ્રિયોની શક્તિ નાશ પામતી નથી-ક્ષીણ થતી નથી, ત્યાં સુધી શ્રુત ચારિત્રરૂપ ધર્મનું આચરણ કરી લેવું જોઈએ.

કોહં માણં ચ માયં ચ, લોહં ચ પાવવહ્દહણં ।

વમે ચત્તારિ દોસાહં, ઇચ્છંતો હિયમપ્પણો ॥અધ્ય.૮, ગાથા-૩૭ ॥

અર્થ :- આત્માના વિભાવ પરિણામ રૂપ ક્રોધ, બીજાને નીચા દેખાડનાર માન છળ-કપટ રૂપ માયા દ્રવ્યાદિની આકાંક્ષારૂપ લોભ, આ ચાર દોષ ચારિત્રને દૂષિત કરનાર છે, આત્મામાં પાપ કર્મોની વૃદ્ધિ કરનાર છે તેથી આત્માના હિતેચ્છુ સાધકે તેનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો જોઈએ-વમન કરે.

કોહો પીહં પણાસેહ, માણો વિણય ણાસણો ।

માયા મિત્તાણિ ણાસેહ, લોહો સવ્વ વિણાસણો ॥અધ્ય.૮, ગાથા-૩૮ ॥

અર્થ :- ક્રોધ પ્રેમનો નાશ કરે છે, માન વિનય ગુણનો નાશ કરે છે, માયા મિત્રતાનો નાશ કરે છે, લોભ સર્વે ગુણોનો વિનાશક છે.

ઊવસમેણ હણે કોહં, માણં મહ્વયા જિણે ।

માયં ચજ્જવ ભાવેણં, લોહં સંતોસઓ જિણે ॥અધ્ય.૮, ગાથા-૩૯ ॥

અર્થ :- ક્ષમા દ્વારા ક્રોધને, વિનય દ્વારા માનને, સરળતાથી માયાને, સંતોષથી લોભને જીતવો જોઈએ.

કોહો ય માણો ય અણિગ્ગહીયા, માયા વ લોહો વ પવહ્દહમાણા ।

ચત્તારિ એ કસિણા કસાયા, સિંચંતિ મૂલાહં પુણબ્ભવસ્સ ॥

॥અધ્ય.૮, ગાથા-૪૦ ॥

અર્થ :- નિગ્રહ નહી કરાતાં પરંતુ વધતા રહેલ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વગેરે

ચાર કષાય જન્મ મરણના કારણને પોષનાર છે.

મૂલાઠ ખંધપ્પભવો દુમસ્સ, ખંધા હુ પચ્છા સમુવિંતિ સાહા ।

સાહપ્પસાહા વિરુહંતિ પત્તા, તઓ સિ પુપ્પં ચ ફલં રસો ય ॥

એવં ધમ્મસ્સ વિણઓ, મૂલં પરમો સે મુક્કહો ।

જેણ કિત્તિં સુયં સિગ્ગં, ણીસેસં ચાભિગચ્છહ ॥અ.૯, ડ.૨, ગાથા-૧,૨ ॥

અર્થ :- જેમ વૃક્ષના મૂળથી થડની ઉત્પત્તિ થાય છે, થડમાંથી શાખાઓ, શાખામાંથી પ્રશાખાઓ, અને પ્રશાખાઓમાંથી પાંદડા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારબાદ તે વૃક્ષમાં ફૂલ, ફળ અને ફળમાં રસ આવે છે એ જ રીતે ધર્મનું મૂળ વિનય છે અને તેનું પરમ ફળ મોક્ષ છે. વિનય ગુણથી જ કીર્તિ, શ્રુત શ્લાઘા વિગેરે સંપૂર્ણ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે.

ણાણ મેગગ્ગચિત્તો ય, ઠિઓ ય ઠાવયઈ પરં ।

સુયાણિય અહિજ્જિત્તા, રઓ સુયસમાહિએ ॥અધ્ય.૯, ડહે.૪, ગાથા-૩ ॥

અર્થ :- શ્રુત સમાધિના ચાર પ્રકાર છે - આચારંગ વિગેરેનું શ્રુત જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે માટે અધ્યયન કરવું, એકાગ્ર ચિત્તવાળા થવું, શાસ્ત્ર અધ્યયન કરી સમજીને આત્માને મોક્ષ માર્ગમાં પ્રવૃત કરવો સ્વયં સ્થિર રહી બીજાને સ્થિર કરવા.

નો ઇહ લોગટ્ટયાએ તવમહિટ્ટિજ્જા । નો પર લોગટ્ટયાએ તવમહિટ્ટિજ્જા, ણો કિત્તિવણ્ણસદ્દસિલોગટ્ટયાએ તવમહિટ્ટિજ્જા । ણણ્ણત્થ ણિજ્જરટ્ટયાએ તવમહિટ્ટિજ્જા ॥

અર્થ :- તપ સમાધિના ૪ ભેદ - આ લોક સંબંધી લબ્ધિની ઈચ્છાથી તપ ન કરે, પરલોક સ્વર્ગ વિગેરે કામનાથી તપ ન કરે, યશ વિગેરેની ઈચ્છાથી તપ ન કરે, માત્ર કર્મ નિર્જરાના હેતુથી તપ કરે. આ રીતે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનું કર્મ નિર્જરા માટે પાલન કરે.

નિબંધ - ૬૨

સુભાષિત સંગ્રહ : સૂયગડાંગ સૂત્ર

બુજ્જેજ્જત્તિ તિઉટ્ટેજ્જા, બંધણં પરિજાણિયા ।

કિમાહ બંધણ વીરો, કિં વા જાણં તિઉટ્ટેહ ? ॥અધ્ય.૧, ડહે.૧, ગાથા-૧ ॥

ચિત્તમંતમચિત્તં વા, પરિગિજ્જા કિસામવિ ।

અણ્ણં વા અણુજાણાહ, એવં દુક્કહા ણ મુચ્ચહ ॥અધ્ય.૧, ડહે.૧, ગાથા-૨ ॥

સયંતિવાયએ પાણે, અદુવા અણ્ણેહિં ઘાયએ ।

હણંતં વા અણુજાણાઙ, વેરં વહ્ણુઙ અપ્પણો ॥અધ્ય.૧,ઉદ્દે.૧, ગાથા-૩ ॥

અર્થ - બોધિને પ્રાપ્ત કરો, બંધનોને જાણી તેને તોડી નાખો. પ્રશ્ન એ થાય છે કે મહાવીરે બંધન કોને કહેલ છે? કયા તત્વને જાણવાથી બંધન તોડી શકાય છે?

સમાધાન :- જો માણસ ચેતન કે અચેતન પદાર્થોમાં પરિગ્રહ બુદ્ધિ(મમતા) રાખે છે અને પરિગ્રહ માટે અન્યનું અનુમોદના કરે છે, તે દુઃથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. જે પ્રાણી વધ કરે છે, કરાવે છે તથા પ્રાણી વધની અનુમોદના કરે છે, તે સંસારની વૃદ્ધિ કરે છે. આ માટે આરંભ(વધ) અને મમત્વ(પરિગ્રહ)નો ત્યાગ કરવો તે સંસાર બંધનોથી છૂટવાનો ઉપાય છે. આરંભ અને પરિગ્રહ જ સંસારમાં કર્મબંધને વધારનાર છે.

એવં યુ ણાણિણો સારં, જં ણ હિંસઙ કંચણં ।

અહિંસા સમયં ચેવ, એયાવંતં વિયાણિયા ॥અધ્ય.૧,ઉદ્દે.૪, ગાથા-૧ ॥

અર્થ :- જ્ઞાની હોવાનો એ સાર છે કે તે કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા નહીં કરે, સમતા અને અહિંસાને જ એણે ખાસ કરીને જાણવા સમજવા જરૂરી છે.

સંબુઙ્ગહ કિં ણ બુઙ્ગહ, સંબોહી યલુ પેચ્ચ દુલ્લહા ।

ણો હૂવણમંતિ રાઙઓ, ણો સુલભં પુણરાવિ જીવિયં ॥૧ ॥

અર્થ :- સંબોધિ પ્રાપ્ત કરો, બોધિનેપાપ્ત કેમ નથી કરતા, જે વર્તમાનમાં સંબોધિ પ્રાપ્ત નથી કરતા, તેને આગલા જન્મમાં પણ સુલભ નહીં થાય. વીતિ ગયેલી રાત્રિઓ ફરી પાછી આવતી નથી. આ મનુષ્ય ભવ ફરીથી મળવો બહુ કઠિન છે, દુર્લભ છે. -અધ્ય.૨, ઉદ્દે.૧,ગાથા-૧ ॥

જહા ણઈ વેયરણી, દુત્તરા ઙહ સમ્મતા ।

એવં લોગંસિ ણારિઓ, દુત્તરા અમઙમયા ॥અધ્ય.૩,ઉદ્દે.૪, ગાથા-૧૬ ॥

અર્થ :- જેમ વૈતરણી નદી(વિષમ તટ અને તેજ પ્રાવહના કારણે) મુશ્કેલ માનવામાં આવે છે, તેમજ અબુદ્ધિમાન, અજ્ઞાની પુરુષો માટે સ્ત્રીઓથી મુક્ત રહેવું મુશ્કેલ હોય છે. અર્થાત માનવ માત્ર માટે સ્ત્રીઓમાં મોહિત ન થવું મુશ્કેલ છે.

ચેયણ્ણએ સે કુસલે મહેસી, અણંતનાણી ય અણંતદંસી ।

જસંસિણો ચક્કુપહે ઠિયસ્સ, જાણાહિ ધમ્મં ચ ધિઙ્ગં ચ પેહ ॥

સવ્વદંસી અભિભૂયણાણી, ણિરામગંધે ધિઙ્ગમં ઠિયપ્પા ।

અણુત્તરે સવ્વજગંસિ વિજ્જં, ગંથા અતીતે અભએ અણાઠ ॥

અર્થ :- જ્ઞાતપુત્ર આત્મજ બેદરી કુશળ મહર્ષિ અનંત જ્ઞાની અનંતદર્શી હતા, એ યશસ્વી અને આલોક પણામાં સ્થિર જ્ઞાતપુત્રના ધર્મને જાણો અને તેની ધતિને જુઓ. તે સર્વજ સર્વદર્શી હતા. વિશુદ્ધ ભોજી, ધતિમાન અને સ્થિતાત્મા હતા. તે સર્વ જગતમાં અનુત્તર વિદ્વાન, અપરિગ્રહી, અભય અને અમર(જન્મ મરણના ચક્રથી મુક્ત) હતા. -અધ્ય.૬,ગાથા-૩, ૫ ॥

દાણાણ સેટ્ઠં અભયપ્પયાણં, સચ્ચેસુ વા અણવજ્જં વયંતિ ।

તવેસુ વા ઉત્તમં બંભચેરં, લોગુત્તમે સમણે ણાયપુત્તે ॥અધ્ય.૬, ગાથા-૨૩ ॥

અર્થ :- જેમ દાનમાં અભયદાન ઉત્તમ છે, સત્યમાં અહિંસક વચન ઉત્તમ છે, તપમાં બ્રમચર્ય ઉત્તમ છે, તે જ રીતે લોકમાં શ્રમણ ભગવાન જ્ઞાતપુત્ર ઉત્તમ છે.

કોહં ચ માણં ચ તહેવ માયં, લોભં ચઉત્થં અજ્જત્તદોસા ।

એયાણિ વંતા અરહા મહેસી, ણ કુવ્વઙ પાવ ણ કારવેઙ ॥

અર્થ :- ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર આધ્યાત્મ દોષરૂપ છે. એનો ત્યાગ કરી અર્હત મહર્ષિ મહાવીર પાપકૃત્ય સ્વયં પણ નથી કરતા, અન્ય પાસે પણ કરાવતા નથી. -અધ્ય.૬, ગાથા-૨૬ ॥

સોચ્ચા ય ધમ્મં અરહંતં ભાસિયં, સમાહિયં અટ્ઠપદોવસુદ્ધં ।

તં સદ્દહંતા ય જણા અણાઠ, ઙંદા વ દેવાહિવ આગમિસ્સં ॥અધ્ય.૬, ગાથા-૨૯ ॥

અર્થ :- સમાધિ કારક તથા અષ્ટકર્મોથીઆત્માને શુદ્ધ કરનાર અર્હતભાષિત ધર્મને સાંભળીને તથા તેની શ્રદ્ધા કરીને માનવ આયુષ્યકર્મ રહિત મોક્ષ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે. દેવોના સ્વામી ઈન્દ્ર બનીને આગળના ભવોથી મુક્ત થાય છે.

જે ય બુદ્ધા અતિક્કંતા, જે ય બુદ્ધા અણાગયા ।

સંતિ તેસિં પઙ્કાણં, ભૂયાણં જગઈ જહા ॥અધ્ય.૧૧,ગાથા-૩૬ ॥

અર્થ :- જેઓ બુદ્ધ(તીર્થંકર) થઈ ગયા છે, અને જે થશે, તે દરેક સિદ્ધ-બુદ્ધ બનવાનો મૂળ આધાર શાન્તિ છે. જેમ જીવોનો આધાર પૃથ્વી છે.

સદ્દેસુ રૂવેસુ અસજ્જમાણે, રસેસુ ગંધેસુ અદુસ્સમાણે ।

ણો જીવિયં ણો મરણાભિકંચી, આયાણગુત્તે વલયા વિમુક્કે ॥

અર્થ :- જે સાધક શબ્દ, રૂપ, રસ અને ગંધમાં રાગદ્વેષ નથી કરતા જીવન અને મરણની આકાંક્ષા નથી કરતા અને ઈન્દ્રિયોનું દમન કરે છે તે ભવભ્રમણ

(સંસારચક્ર)થી મુક્ત થઈ જાય છે. –અધ્ય. ૧૨, ગાથા-૨૨ ॥
 સમેચ્ચ લોગં તસ થાવરાણં, ખેમંકરે સમણે માહણે વા ।
 આઙ્કખમાણો વિ સહસ્સ મજ્ઝે, ઇગંતયં સાહયતિ તહચ્ચે ॥
 –સુય. –૨, અધ્ય-૬, ગાથા-૪ ॥

અર્થ :- ૧૨ પ્રકારની તપ સાધના દ્વારા શ્રમ કરનાર શ્રમણ, જીવોને ન મારો નો ઉપદેશ દેનારા માહણ કેવળ જ્ઞાન દ્વારા સમગ્ર લોકને તથા ત્રસ સ્થાવર જીવોને યોગ્ય રીતે જાણીને હજારો લોકોની વચ્ચે ઉપદેશ આપતાં પણ ભગવાન એકાંતસેવન(રાગદ્વેષ રહિત)ની સાધનામાં મશગૂલ રહે છે.

નિબંધ - ૬૩

પુરુષાર્થથી ભાગ્યમાં પરિવર્તન શક્ય

વર્તમાનમાં આપણે જે પુરુષાર્થ કરીએ છીએ, તેનું ફળ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ભૂતકાળની દૃષ્ટિથી તેનું મહત્ત્વ વધારે છે અને ઓછું પણ. વર્તમાનમાં કરેલ પુરુષાર્થ જો ભૂતકાળમાં કરેલ પુરુષાર્થથી નબળો છે તો ભૂતકાળમાં કરેલ પુરુષાર્થ ઉપર છવાઈ શકતો નથી. જો વર્તમાનમાં કરવામાં આવેલ પુરુષાર્થ ભૂતકાળ ના પુરુષાર્થથી પ્રબળ છે. તો તે ભૂતકાળના પુરુષાર્થને ફેરવી શકે છે. બદલી શકે છે.

જો કર્મની માત્ર બંધ અને ઉદય એ બે જ અવસ્થા હોત તો બંધાયેલ કર્મમાં પરિવર્તન માટે અવકાશ ન હોત, પરંતુ અન્ય અવસ્થા પણ છે જેમ કે (૧) ઉદ્દર્તન (૨) અપવર્તન (૩) ઉદીરણા (૪) સંક્રમણ.

ઉદ્દર્તન અપવર્તનમાં કર્મોની સ્થિતિ અને રસ વધી ઘટી શકે છે, ઉદીરામાં કર્મોને તપ વિગેરેથી જલ્દી ક્ષય કરી દેવામાં આવે છે. સંક્રમણથી શુભકર્મ અશુભમાં અને અશુભકર્મ શુભમાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે. એ ચાર કર્મ અવસ્થાઓ માનવ કે પ્રાણી માટે પુરુષાર્થથી ભાગ્યમાં પરિવર્તન કરવામાં અનુપમ અવસર (તક) દેવા વાળી છે. તેથી મનુષ્યએ કર્મધીન થઈને હતાશ થવું જોઈએ નહીં. અનેકાંત સિદ્ધાંતમાં એવી એક થી એક વધે તેવી કેડીઓ છે, જેનાથી નવી ચેતના મળે છે. આ કારણથી પાંચ સમવાયોમાં પુરુષાર્થને વ્યવહાર પ્રધાન કહેવામાં આવેલ છે. છતાં પણ ક્યાંક ભાગ્યની પ્રબળતા સુરક્ષિત રહે છે.

કર્મોની કેટલીક અવસ્થાઓ એવી પણ હોય છે કે જેમાં પુરુષાર્થથી પણ

પરિવર્તન સંભવ નથી તે કર્મોની નિકાચિત અવસ્થા કહેવાય છે. આ રીતે કર્મની બે પ્રકારે અવસ્થાઓ હોવાથી ક્યારેક સફળતા ની આશા હોવાની ક્ષમતા હોવાથી માનવે પુરુષાર્થ કરતા રહેવું જોઈએ. ભાગ્યના ભરોસે હતાસ થઈ બેસવું જોઈએ નહીં. કહેવાયું પણ છે – ઉદ્ધમેન હિ સિદ્ધંતિ કાર્યાણિ ન મનોરથેઃ । ન હિ સુપ્તસ્ય સિંહસ્ય પ્રવિસંતિ મુખે મૃગાઃ ॥

પરિશ્રમ જ સફળતાની ચાવી છે

નિબંધ - ૬૪

ક્રિયોદ્ધાર શબ્દની વાસ્તવિકતા

જ્યારે કોઈ સમાજમાં, સંઘમાં, રાજ્યમાં, દેશમાં, ચાલી રહેલી સુવ્યવસ્થિત પરંપરામાં, નીતિમાં, સિદ્ધાંતોમાં, વ્યવસ્થામાં, પક્ષાંધતાથી, મૂર્ખતાથી (દોઢ ડાહ્યા પણાથી) મૂઢતા થી (સમજણ ફેરથી) આંધળા અનુકરણથી, અબૂધ વર્તનથી, વ્યક્તિના મોહથી, સત્તા અને પુણ્યબળના દુરુપયોગથી, નિષ્ક્રિય ગાડરીયા પ્રવાહ જેવી બુદ્ધિવાળા લોકોની મદદથી, અન્યાય અનીતિ, મનમાની, અવ્યવસ્થા, સ્વાર્થ વૈમનસ્ય, દુર્ભાવના, કષાયભાવના, યોગ્ય પરંપરામાં છેડછાડ ચાલવા લાગે છે; તેમાં ગળાડૂબ વધી જવાથી, આંધળું અનુકરણ થવા લાગે છે, ત્યારે કોઈ સંઘ સમૂહ કે સશક્ત-સમર્થ વ્યક્તિ તેની સામે અવાજ ઉઠાવે ક્રાંતિકારી પગલા લે, તે આંધળા અનુકરણ માટે સુધારારૂપી સુદર્શન ચક્રની જેમ વિરોધ ઊભો કરે તથા ખોટા પગલા ભરનાર સામે અવરોધનું વાતાવરણ ઊભું કરી, સાચું, ન્યાય સંગત, ગુરુ વડીલોની આજ્ઞારૂપ સૂચનરૂપ વક્તવ્ય તથા પ્રચાર, પૂરી શક્તિ કામે લગાડી શરૂઆત કરી સફળતાના શિખરને આંબવા માટે દત્તચિત પુરુષાર્થશીલ બને, તે હિમ્મત, ઉત્સાહની પ્રવૃત્તિનું નામ જ ક્રાંતિ કહો, ક્રિયોદ્ધાર કહો, સત્ય પ્રકાશ કહો, સત્યોદ્ધાર કહો, તે દરેક એક જ ભાવવાળા છે.

તે અટૂટ હિમ્મતવાળી અદમ્ય ઉત્સાહવાળી વ્યક્તિ કે સમૂહ, ક્રિયોદ્ધારક કે ક્રાંતિકર્તા, સત્યોદ્ધારક તથા ન્યાયમાર્ગ પ્રકાશક કહેવાય છે. તેના ન્યાયપૂર્ણ આચરણ તથા પ્રવચન તથા નિર્ણયથી અનેક સત્યનિષ્ઠ અને અવ્યવસ્થા, અન્યાયથી દુઃખી કિંકર્તવ્ય વિમૂઢ તથા સત્યમાર્ગ ચાહક વ્યક્તિઓનું અંતરમન અનુપમ આનંદથી, અહોભાવથી, સાચી આત્મ સમાધિથી પોતે પોતાને કૃતકૃત્ય-ધન્ય તથા અનુપમ ઉપલબ્ધિથી મહા ભાગ્યશાળી હોવાનો અહેસાસ-

અનુભવ કરે છે. તેના ફળ સ્વરૂપે તે લોક પોતાના રોકાયેલ વિકાસને બે ગણી, અનેક ગણી હજારો ગણી શક્તિ સાથે પ્રગતિશીલ કરવાના મહાન ઉત્સાહમાં આવી જાય છે. જેનાથી તે પોતે પણ પોતાના સહચારિયોના તથા સત્યાન્વેષી પુણ્યવાન જીવો માટે સન્માર્ગ પ્રકાશક તથા સાચી આત્મશાંતિ આપનારા બને છે. આ એવા કાર્તિકર્તા, ક્રિયોદ્ધારક વ્યક્તિ કે સમૂહ બીજાના ઉપકારી હોવા સાથે પોતાની આત્મા માટે આ ભવ, પર ભવ માટે મહાન ઉપકારી સાબિત થાય છે.

: કર્મ સંબંધી જ્ઞેય તત્વ :

શરીર સુંદર મળવું, અંગોપાંગ યોગ્ય મળવા, સશક્ત મળવા અથવા કમજોર, નબળા મળવા, બેડોળ શરીર મળવું કાન આંખના સાધન કમજોર મળવા, આ બધું **નામકર્મના ઉદય સંયોગથી** થાય છે.

મળેલ શરીરથી કષ્ટ પામવું કે સુખે રહેવું, રોગ ભોગવવો, અંગોપાંગ તૂટવા અથવા આખી ઉંમરે કોઈ રોગ કે કષ્ટન આવવા, આ બધું **વેદનીય કર્મનાં ઉદય સંયોગથી** થાય છે.

આંખોમાં ચશ્મા, કાનમાં મશીનનો સંયોગ મળી જવો તે જ્ઞાનવરણીય દર્શનાવરણીય કર્મ ક્ષયોપશમના સંયોગથી થાય છે.

કોઈ પણ કર્મ સંયોગમાં દુઃખી ન થવું, હંમેશા પ્રસન્ન રહેવું, સમપરિણામોમાં રહેવું, તે **ચારિત્રમોહનીય કર્મના રતિ-અરતિ પ્રકૃતિના** ક્ષયોપશમ સંયોગથી થાય છે.

ચારિત્ર મોહનો ક્ષયોપશમ પણ શુભ પુરુષાર્થ, સંવર પુરુષાર્થથી થાય છે. ચારિત્ર મોહનો આદર્શ ક્ષયોપશમ મહાત્માઓને સમ પરિણામી બનવામાં ખૂબ સહયોગી બને છે.

સમભવોમાં રમણતા કરવો એજ સાધનાનું મુખ્ય ધ્યેય છે અને તે જ સફળ સાધના છે.

૩૨ સૂત્રોના શ્લોક પ્રમાણ અને ઉપધાન-તપ

ક્રમાંક	આગમ નામ	શ્લોક	ઉપધાન તપ
(૧)	આચારાંગ સૂત્ર	૨૫૦૦	૫૦
(૨)	સૂયગડાંગ સૂત્ર	૨૧૦૦	૩૦
(૩)	ઠાણાંગ સૂત્ર	૩૭૭૦	૧૮
(૪)	સમવાયાંગ સૂત્ર	૧૬૬૭	૩
(૫)	ભગવતી સૂત્ર	૧૫૭૫૨	૧૮૬
(૬)	જ્ઞાતાધર્મકથા સૂત્ર	૫૫૦૦	૩૩
(૭)	ઉપાસકદશા સૂત્ર	૮૧૨	૧૪
(૮)	અંતગડદશા સૂત્ર	૯૦૦	૧૨
(૯)	અનુત્તરોપપાતિક સૂત્ર	૨૯૨	૭
(૧૦)	પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્ર	૧૨૫૦	૧૪
(૧૧)	વિપાક સૂત્ર	૧૨૧૬	૨૪
(૧૨)	ઉવવાઈ સૂત્ર	૧૨૦૦	૩
(૧૩)	રાયપ્પસેણીય સૂત્ર	૨૦૭૮	૩
(૧૪)	જીવાભિગમ સૂત્ર	૪૭૦૦	૩
(૧૫)	પન્નવણા સૂત્ર	૭૭૮૭	૩૮
(૧૬)	જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર	૪૧૪૬	૧૦
(૧૭-૧૮)	ચન્દ્ર-સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર	૨૨૦૦	૩
(૧૯-૨૩)	ઉપાંગ સૂત્ર (નિરયાવલિકાદિ)	૧૧૦૯	૭
(૨૪)	નિશીથ સૂત્ર	૧૪૧૫	૧૦
(૨૫)	દશાશ્રુતસ્કંધ સૂત્ર	૭૫૦	૨૦
(૨૬)	બૃહત્કલ્પ સૂત્ર	૪૭૩	
(૨૭)	વ્યવહાર સૂત્ર	૮૩૫	
(૨૮)	ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર	૨૦૦૦	૨૯
(૨૯)	દશવૈકાલિક સૂત્ર	૭૦૦	૧૫
(૩૦)	નંદી સૂત્ર	૭૦૦	૩
(૩૧)	અનુયોગ દ્વાર સૂત્ર	૧૮૯૯	૧૦
(૩૨)	આવશ્યક સૂત્ર	૧૨૫	૮
કુલ સરવાળો		૬૮૩૭૯	૫૫૩

જાણકારી(જ્ઞાતવ્ય) :- આ બત્તીસ સૂત્રોના મૂળ પાઠની શ્લોક સંખ્યા બતાવેલી છે. અર્થાત્ ૩૨ અક્ષરોનો એક શ્લોક થાય છે અને આચારાંગ સૂત્રનો મૂળપાઠ તેમ ગણતાં ૨૫૦૦ શ્લોક જેટલો છે. એ રીતે દરેક સૂત્રોની શ્લોક સંખ્યા સમજવી

આ સંખ્યા કોઈ સમયે ગણતરી કરીને આંકેલ છે. તેમાં કાળક્રમે વધ-ઘટ થવાની શક્યતા છે. પાઠોને સંક્ષિપ્ત કે વિસ્તૃત કરવાને કારણે પણ ફરક હોય શકે છે. તેથી જ્યાં એ સૂત્રના શ્લોકની સંખ્યા બતાવવામાં આવે ત્યાં એવું સૂચન કરવું જાઈએ કે આટલા શ્લોક સંખ્યા આ સૂત્રની માનવામાં આવે છે. આથી વધારે કોઈને કોઈ સંખ્યા માટે વિશ્વાસ ન થાય(અસમંજસ લાગે) તો અક્ષર ગણી ૩૨ અક્ષરનો એક શ્લોક સમજી પોતે જાતે શ્લોક સંખ્યાનો નિર્ણય-ગણતરી કરી લેવી જોઈએ.

ઉપધાન :- પ્રત્યેક સૂત્રની ગુરુગમ વાંચણીની સાથે કે પછીથી કોઈ તપ કરવું જરૂરી છે. કારણ કે જ્ઞાનની આરાધનામાં ઉપધાન કરવું જરૂરી માનવામાં આવેલ છે. આગમોમાં સાધુ અને શ્રાવક બંનેને અધ્યયન અને તેના ઉપધાનના વિધાનનું વર્ણન આવે છે. પ્રમાણ માટ નંદી સૂત્ર જુઓ. આ જે ઉપધાન તપની સંખ્યા બતાવવામાં આવેલ છે તે આર્યબિલ કરવાની સંખ્યા છે. જો ઉપવાસ કરવો હોય તો ૨ આર્યબિલ=એક ઉપવાસ હોય છે.

નોંધ :- ઉપરોક્ત શ્લોક સંખ્યા તથા ઉપધાન સંખ્યામાં કેટલાક મતાંતર પ્રાપ્ત થાય છે. માટે મહેનત કરી અભિધાન રાજેન્દ્ર કોશ વિગેરે જોઈને તથા ક્યાંક તપાસ કરીને પણ શુદ્ધ સંખ્યા આપવાનું લક્ષ્ય રાખેલ છે.

પ્રાપ્ત આગમ સાહિત્ય

૧. ૩૨ પુસ્તકોનો હિન્દી સારાંશ સેટ-ઝેરોક્ષ	૧૦૦૦/-
૨. ૧૦ પુસ્તકોનો હિન્દી પ્રશ્નોત્તર સેટ	૨૦૦/-
૩. ગુજરાતી શારાંશ સેટ	૪૦૦/-
૪. ગુજરાતી પ્રશ્નોત્તર સેટ	૬૦૦/-
૫. ગુજરાતી સેટ અનુપલબ્ધ થાય ત્યારે ઝેરોક્ષ	૧૨૦૦/-
૬. આગમ પરિચય ગુજરાતીમાં અનુપલબ્ધ થાય ત્યારે ઝેરોક્ષ	૧૦૦/-
૭. આગમ-નિબંધમાળાના દરેક ભાગની કિંમત	૫૦/-